

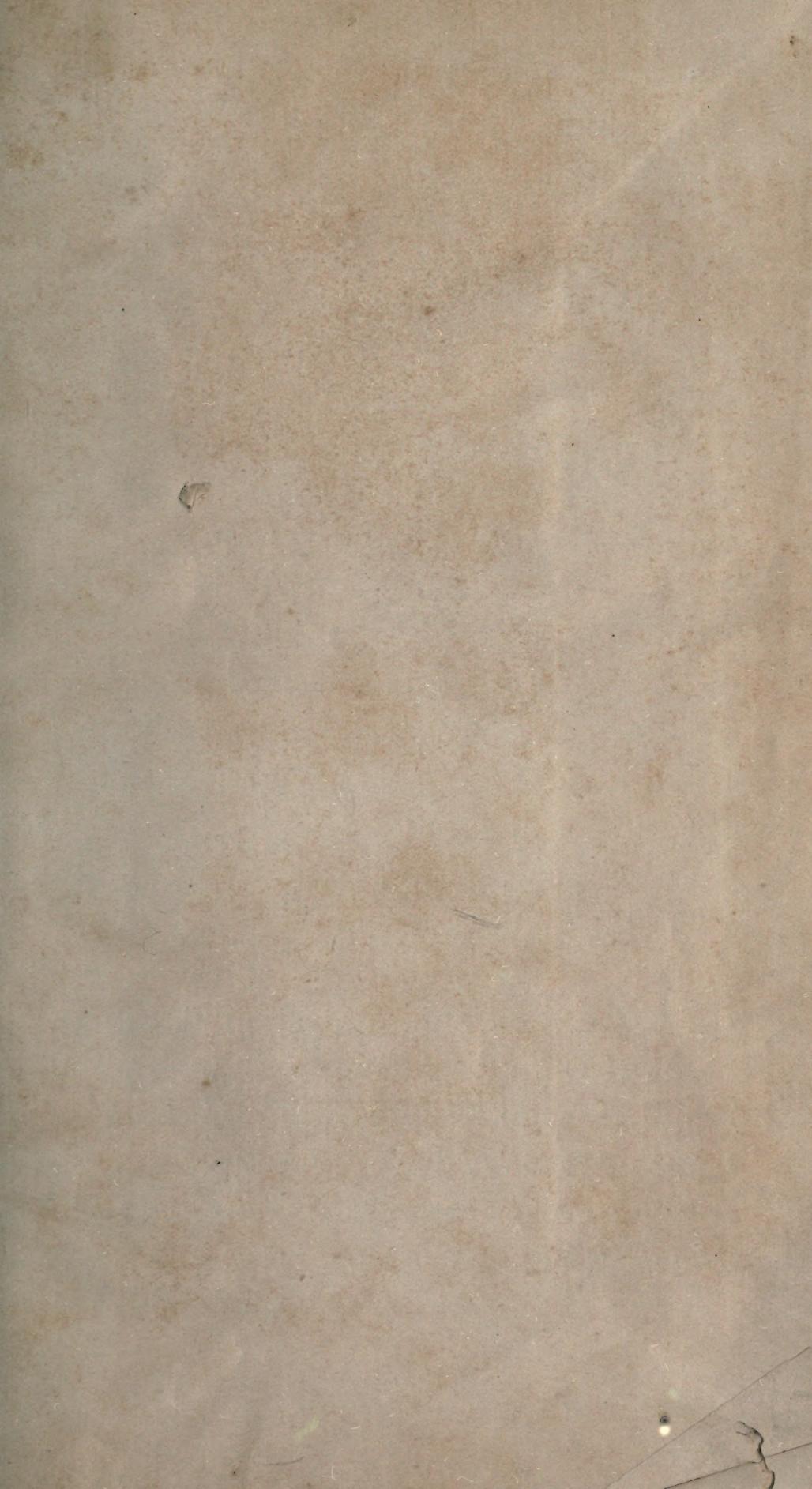

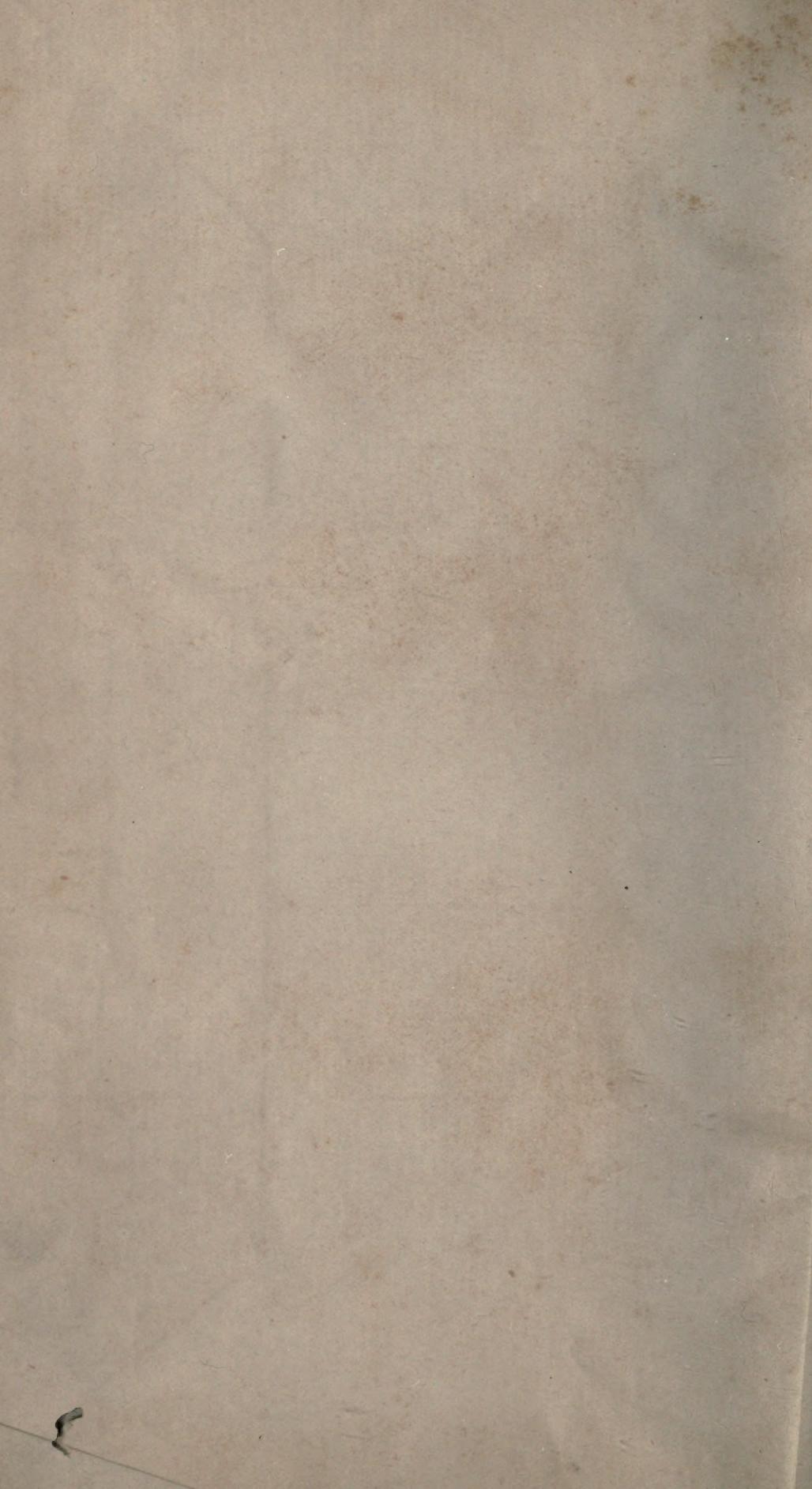
२६८

८८१-

शंकर वर्मा द्वारा
प्रसूति

132

V3 R34

19--

श्रीभाष्यम्।

प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अखिलसुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलौले
विनतविविधभूतव्रातरचैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदौप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेषुषौ भक्तिरूपा (क) ॥
पाराशर्यवचः सुधासुपनिषद्ग्रन्थाव्यमध्योद्भृतां
संसाराग्निविदौपनव्यपगतप्राणामसञ्ज्ञौवनौम् ।

(क) स्थेमा स्थितिः पालनमित्यर्थः । आदिपदेन मोक्षपरिग्रहः ।
तथाहि, यतो वा इमानि भूतानीति श्रुतौ, जायन्त—इति ख्यातिरूपता ।
जीवन्तीति स्थितिः । अभिसंविश्वन्तीति लयो दर्शितः । यत् प्रयन्तीति
मोक्षः प्रतिपादित—इति भावः । शेषुषौ प्रज्ञा ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ।
अतएव भक्तिरूपापन्नमेव विदेनं तत्त्वतो भगवत्वाप्निसाधनम् । न तु केवलं
ज्ञानमिति खसिङ्गान्तसूचनम् । भक्तिरपि निरतिशयप्रियानन्यप्रयोजन
सकलेतरवैद्यत्यागवह्नज्ञानविशेष—इति वेदार्थसंग्रहः ॥

पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्याघातदूरस्थिता-
मानौतां तु निजाक्षरैः सुमनसो भौमाः पिबन्त्वन्वहम् ॥
भगवद्बोधायनःक्षतां विस्तौर्णां ब्रह्मस्त्रवृष्टिं पूर्वाचार्याः
सञ्चितिपुः, तन्मतानुसारेण स्त्राक्षराणि † व्याख्यायन्ते (क) ।

(क) अथ भाष्यार्थसुखग्रहणाय संक्षेपेण शास्त्रार्थः, अधिकरणार्थः, सूत्रार्थस्य उपन्यस्यते । तत्र प्रथमेऽध्याये, सर्वे वेदान्तवाक्यजातं सार्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणयुक्तं ब्रह्मैव जगत्कारणतया प्रतिपादयन्तीति स्थापितम् । तत्र च प्रथमे पादे, प्रधानपुरुषवेव जगत्कारणतया वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्याशङ्का, सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निरवद्यं समस्तकल्पाणगुणाकरं ब्रह्मैव जगत्कारणतया प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । द्वितीयद्वयचतुर्थेषु पादेषु, कानिचित् वेदान्तवाक्यानि प्रधानादिप्रतिपादनपराणीति तन्मुखेन सर्वाक्षेपमाशङ्क्य तान्यपि ब्रह्मपराणीत्युक्तम् । तत्र स्पष्टजीवादिलिङ्गकानि वाक्यानि द्वितीये निरूपितानि । अस्पष्टलिङ्गकानि द्वितीये । चतुर्थे तु, प्रधानादिप्रतिपादनच्छायानुसारीणीति विशेषः ॥

द्वितीयेऽध्याये, प्रथमाध्यायोक्तार्थस्य दुर्धर्षगत्वप्रतिपादनेन दण्डिमा उच्यते । तत्र प्रथमे पादे, सांख्यादिस्मृतिविरिधात् न्यायविरोधाच्च प्रसक्तदोषः परिहृतः । द्वितीये, सांख्यादिवेदबाह्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन अस्यैव आदरणीयता स्थिरीकृता । द्वितीयचतुर्थयोः, वेदान्तवाक्यानामन्योन्यप्रतिषेधादिदेषगन्याभावव्यापनाय वियदादीनां ब्रह्मकार्यताप्रकारो विशेषाध्यते । तत्र द्वयोर्ये, चिदचित्पञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वे सत्यपि, अचिदंशस्य स्वरूपान्यथाभावेन कार्यत्वं, चिदंशस्य स्वरूपान्यथाभावा-

* बौधायनेति ख-ग-चिङ्गितपुस्तकयोः पाठः ।

† व्याख्यास्यन्—इति ख० ।

भावेन ज्ञानसङ्कोचविकाशरूपेण स्वभावान्यथाभावेन कायत्वमुद्दितम् । चतुर्थं तु, जीवेपकरणानामित्रियादीनामुत्पत्तिरिति । अनेनाथायद्वयेन मुमुक्षुभिरुपास्यं निरस्तनिखिलदेषगन्धम् अनवधिकातिप्रश्यासंख्येकल्याणगुणगणं निखिलजगदेककारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितम् । उत्तरेण च अथायद्वयेन तद्विवेकेन ब्रह्मोपासनप्रकारः, तत्फलभूतं मोक्षस्वरूपञ्च चिन्त्यते ॥

तत्र द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे, ब्रह्मोपासिवोत्पत्तये जीवस्य संसरतो दोषाः प्रकीर्तिताः । द्वितीये च, उपासनेत्पत्तये ब्रह्मणि निरस्तनिखिलदेषताकल्याणगुणाकरतारूपोभयलिङ्गता प्रतिपाद्यते । द्वितीये तु, ब्रह्मोपासनैकत्वनानात्वकथनपर्वकम्, उपासनेषु उपसंहार्यानुपसंहार्यगुणविशेषाः प्रपञ्चिताः । चतुर्थं च, उपासनस्य वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकल्पमुक्तम् ॥

चतुर्थैर्थाये, ब्रह्मोपासनाफलचिन्ता क्रियते । तत्र प्रथमे पादे, ब्रह्मोपासनाफलकथनाय उपासनास्वरूपनिरूपणपूर्वकं तदनुष्ठानप्रकारः, विद्यामाहात्माच्च उच्यते । द्वितीये तु, ब्रह्मोपासिनां तत्पार्मिगत्युत्कृप्रकारचिन्त्यते । द्वितीये च, अर्चिरादिस्वरूपनिरूपणपूर्वकम्, अर्चिरादिनैव ब्रह्मप्राप्तिरिति प्रतिपाद्यते । चतुर्थं तु, मुक्तस्य ब्रह्मानुभवप्रकारचिन्त्यत—इति ॥

अथ, आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रीतव्य—इति श्रुतिविहितश्रवणाद्यात्मकं ब्रह्ममीमांसाश्वस्यं विषयः । तत्र ब्रह्मविषया मीमांसा किमारम्भणीया, उत नेति संशयः । तत्र नारम्भणीयेति पूर्वपक्षः । कुतः, परिनिष्पन्नेर्थे शब्दस्य बोधनसामर्थ्याभावादिति । अयमभिप्रायः, वृद्धव्यवहारादन्यत्र व्युत्पत्त्यसम्भवात्, व्यवहारस्य च कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्य एवार्थं शब्दशक्त्यवधारणात्, परिनिष्पन्नेर्थे ब्रह्मणि न वेदान्ताः प्रमाणमिति तद्विचाररूपा ब्रह्ममीमांसा नारम्भणीयेति । राज्ञान्तस्तु, बालानां

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रायम् ‘अथ’ शब्द (क) आनन्दर्थे भवति । ‘अतः’ हत्तस्य हेतुभावे । अधीतसाङ्ग*शिरस्कवेदस्य अधिगतात्पास्त्रिरफल-

मातापिटप्रभतिभिः अम्बातात्मातुलश्शिपशुमगादिषु अङ्गुल्यादिना निर्दिश्य, तत्तदभिधायकान् शब्दान् प्रयुज्ञानैः क्रमेण बज्ज्ञः शिक्षितानां तत्तच्छब्दश्रवणानन्तरं खात्मन्येव तत्तदर्थबुद्ध्यत्तिदर्शनात् शब्दार्थयोः सम्बन्धान्तरादर्शनात् सङ्केतयिटपुरुषज्ञानाच्च बोधकभाव एव शब्दार्थयोः सम्बन्ध—इति निष्ठिन्वानानां परिनिष्प्रेष्यर्थं शब्दस्य बोधकत्वावधारणं सम्भवतीति ब्रह्मणि वेदान्तानां ग्रामाण्यात् तदर्थविचाररूपा ब्रह्ममीमांसा आरम्भणीयेति । अधिकरणच्च, विषयो विश्वयस्यैव पूर्वपक्षस्थायोचरम् । निर्णयस्येति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं सृतम् ॥ इत्युक्तलक्षणम् । विश्वयः संशयः ॥

स्त्रीर्थस्तु, ‘अथ’ इत्यानन्दर्थ, ‘अत’ इति हत्तस्य हेतुभावे, ब्रह्मणो जिज्ञासा ‘ब्रह्मजिज्ञासा’ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । तथाच पूर्ववत्तात् अल्पा-स्त्रिरफलकेवलकर्माधिगमादनन्तरं, कर्मफलस्य सान्तत्वसातिशयत्वादि-निष्प्रयात् ‘अत’ एव हेतोः अनन्तस्त्रिरफलब्रह्माधिगमः कर्तव्य—इति ॥

(क) अत्र ‘अथ’शब्दः न मङ्गलार्थकः, वेदान्तानां ब्रह्मस्वरूप-गुणादिप्रतिपादनपरतया सर्वेषामपि वाक्यपदवर्णमात्राणां मङ्गलरूपत्वेन मङ्गलान्तरनिरपेक्षत्वात् । नाप्यधिकारपरः, शब्दादिवत् ब्रह्मणोऽधिकार्यत्वाभावात् । नाप्यारम्भपरः, वेदान्तानामनादित्वाभ्युपगमात् । अन्यथा, ज्ञैपचारिकत्वापत्त्या अप्राधान्यप्रसङ्गात् । अतः परिशेषादानन्तर्यमेव याह्नम् । तच्च न हेतुभूतानन्तर्यम् । ‘अतः’ शब्दोपादानादिति रहस्यम् ॥

* स्त्रिरस्केति ख० ।

केवल कर्मज्ञानतया सज्जात मोक्षाभिलापस्य अनल्पस्थिरफल-
ब्रह्मजिज्ञासा हि अनन्तरभाविनौ । ब्रह्मणे जिज्ञासा 'ब्रह्म-
जिज्ञासा' । ब्रह्मण—इति कर्मणि षष्ठौ । कर्टुं कर्मणोः क्षतौति
विशेषविधानात् ॥ यद्यपि सम्बन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञा-
सायाः कर्मपेक्ष्येन कर्मार्थत्वसिद्धिः, तथापि आक्षेपतः
प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात् कर्मणि षष्ठौ गृह्णते । न च,
प्रतिपदविधाना * षष्ठौ न समस्यत—इति कर्मणि षष्ठ्याः
समासनिषेधः शङ्खनौयः । क्षयोगां षष्ठौ समस्यत—इति
प्रतिप्रसवां सज्जावात् (क) । 'ब्रह्म' शब्देन स्वभावतो निरस्तनिखिल-

(क) षष्ठी शेष—इति सूचयाख्यायां कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदि-
कार्यवितिरित्तः खखामिसम्बन्धादिः शेष—इति काशिकाद्वात् । अतः
खल्विह शेषवष्टीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणे जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुद्धते,
सम्बन्धसामान्यस्य विशेषविनिष्ठत्वात् । तथा च, शेषवष्टां ब्रह्मसम्बन्धिनी
जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र च यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षण-
प्रमाणयुक्तिज्ञानभक्तिसाधनफलानि, तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो
भवति । तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वादिति चेत्—
न । जिज्ञासेवत्र सन् प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म, ज्ञानस्य च ब्रह्म
कर्म । तत्र, सकर्मकक्रियायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात्, इच्छाया
विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमपेक्षितं कर्मव षष्ठा वाच्यं, न शेष—इति ॥
किञ्च, तदिजिज्ञासस्तु—इति मूलश्रुत्यनुसारात् कर्मणेव षष्ठौ, न शेषे ।

* विधाना चेति ग० ।

+ योगा चेति ख० ।

‡ सम्भवादिति ख० ।

दीषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्पाणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते । सर्वत्र ब्रह्मत्वगुणयोगेन ‘ब्रह्म’शब्दः । ब्रह्मत्वस्त्रूपेण गुणैश्च यत्र अनवधिकातिशयं, सोऽस्य मुख्यार्थः । स च सर्वेश्वर एव, अतो ‘ब्रह्म’शब्दस्तत्रैव मुख्यवत्तः । तस्मादन्यत तद्गुणलेश्योगादौपचारिकः, अनेकार्थकल्पनायोगाङ्गगवच्छब्दवत् (क) । तापवयातुरैरस्ततत्वाय स एव जिज्ञास्यः । अतः सर्वेश्वरो जिज्ञासाकर्मभूतं ‘ब्रह्म’ । ज्ञातुमिच्छा ‘जिज्ञासा’, इच्छाया इत्यमाणप्रधानत्वात्, इत्यमाणं ज्ञानमिह विधीयते ॥

मौमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वादुपरितनभागावसेयस्य* ब्रह्मज्ञानस्य अनन्ताक्षयफलत्वाच्च पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरम्, †‘अत’ एव हेतोः ‘ब्रह्म’ ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति ।

अतएव जिज्ञासापदस्य अप्रवयान्तत्वेन, क्षदन्तस्य योगे विहितं प्रथमपेक्षितच्च कर्मैत्यं विहाय, परोक्षमशब्दं कल्पयतो वृत्तिकारस्य व्याख्यानं न समीचीनमिति भावः ।

(क) गुणः साटश्यं, योगः सम्बन्धः, तस्मात् । यथा खलु, भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरपाधौ च वर्तेति वासुदेवे सनातने । इति वासुदेवे सर्वेश्वर एव भगच्छब्दस्य मुख्यवृत्तिवेष्टिपि, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोच्चैव षण्णभग इतीरणा । इत्युक्तेरन्यत्र किञ्चित्सादृश्यदर्शनेन देवर्षिलिङ्गिप्रभृतिषु भगवच्छब्दः प्रयुक्त्यते, तथा ब्रह्मशब्दोपौति भावः ॥

* भागावशेषस्येति ख० ।

† तत एवेति ग० ।

तदाह वृत्तिकारः, वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविधेति । वक्ष्यति च कर्मब्रह्ममौमांसयोरैकशास्त्रं *, संहितमेतच्चारौरकं † जैमिनोयेन बोड्शलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति । अतः, प्रतिपिपादयिषितार्थभेदेन षट्कभेदवदध्यायभेदवच्च पूर्वोत्तर-मौमांसयोर्भेदः (क) ॥

मौमांसाशास्त्रम्,— अथातो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्य, अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादित्येवमन्तं [सङ्गतिविशेषेण विशिष्टक्रमम् । तथाहि, प्रथमं तावत्, स्वाध्यायोऽधितत्त्वे—इत्यध्ययनेनैव स्वाध्यायशब्दवाच्चवेदाख्यात्तरराशेर्गहणं विधीयते । तत्र अध्ययनं किंरुपं कथञ्च कर्तव्यमित्यपेक्षायाम्, अष्टवर्षं ब्राह्मण-मुपनयौत, तमध्यापयेदित्यनेन,—

(क) वेदो हि कर्मब्रह्मप्रतिपादकपूर्वोत्तरभागाभ्यां दिधा भिन्नः । तत्र आराधनकर्मप्रतिपादकं पूर्वकाण्डम्, आराध्यप्रतिपादकमुत्तरकाण्डम् । अतस्तदिचारात्मकशास्त्रस्य प्रतिपाद्यभेदेन पूर्वमौमांसा, उत्तरमौमांसा चेति व्यपदेशः । यथा खलु द्वादशाध्यायात्मिकाया अपि पूर्वमौमांसायाः प्रतिपाद्यभेदेन पूर्वषट्कम्, उत्तरषट्कमिति च व्यवहारः । अत एव द्वादशलक्षणेन मिलितानि उत्तरमौमांसायाः समन्वयाविरोधसाधन-फलाभिधेयानि चत्वारि लक्षणानीति मौमांसाशास्त्रस्य बोड्शलक्षण-लक्षितत्वमिति सुषुक्तम् । लक्षणानि अध्यायाः ॥

* ऐक्यं शास्त्रीयमिति क०, ऐक्यशास्त्रीयमिति ख०, ग० । आदर्शेषु सर्वतत्त्वस्त्रेषु प्रमादकतः पाठ—इत्युपेत्तिः ।

† शारीरिकमिति ख० ।

‡ सङ्गतविशेषेण विशिष्टक्रममिति ख० ।

आवर्खां प्रौष्ठपदां वा उपाङ्गत्य यथाविधि ।

युक्तञ्चन्द्रस्यधौयौत मासान् विप्रोद्धंपञ्चमान् ॥

इत्यादिव्रतनियमविशेषोपदेशैच्च अपेक्षितानि विधौयन्ते ।

एवं सत्सन्तानप्रसूतसदाचारनिष्ठामगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य
व्रतनियमविशेषयुक्तस्य आचार्योऽचारणान् चारणमन्त्रराशि-
यहणफलम् अध्ययनमित्यवगम्यते । अध्ययनञ्च स्वाध्याय-
संस्कारः, स्वाध्यायोऽधितव्य—इति स्वाध्यायस्य कर्मल्लावगमात् ।
संस्कारी हि नाम, कार्यान्तरयोग्यताकरणम् । संस्कार्यलञ्च*
स्वाध्यायस्य युक्तं, धर्मार्थकाममीक्षुरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनाव-
बोधिलात्, जपादिना † स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्च । एवमध्य-
यनविधिर्मन्त्रविद्वन्वराशियहणमावे पर्यवस्थति । अध्य-
यनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थावबोधित्व-
दर्शनात्, गृहीतात् स्वाध्यायादवगम्यमानात् प्रयोजनवतोऽर्था-
नापाततो दृष्ट्वा, ‡ तत्स्वरूपप्रकारविशेषनिर्णयफलवेदवाक्य-
विचाररूपमीमांसाश्रवणे अधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते ॥

तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते, कर्मणामल्यास्थिरफलत्वं दृष्ट्वा,
अध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषदाक्षेषु च असृतस्वरूपानन्त-
स्थिरफलापातप्रतोतिः तन्निर्णयृफलवेदान्तवाक्यविचाररूपशारी-
रकमीमांसायामधिकरोति । तथाच, वेदान्तवाक्यानि केवलकर्म-

* संस्कार्यलभिति ग० ।

† जपतप चादिनेति ख० ।

‡ तदिति ख-चिकितपुस्तके न पश्यते ।

§ निर्णयकेति ख० ।

फलस्य क्षयित्वं, ब्रह्मज्ञानस्य च अक्षयफलत्वं दर्शयन्ति । तद्यथेह
कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुव पुण्यचितो लोकः क्षीयते ।
अन्तवदेवास्य तद्वति । न ह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवं * कर्मभिः । मूवा-
ह्येति अटढा यज्ञरूपाः । परौक्ष्य लोकान् कर्मचितान् † ब्राह्मणो
निर्वेदमायात् । नास्त्यकृतः ‡ कृतेन । तदिज्ञानार्थं स गुरुमेवा-
भिगच्छेत् समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, तस्मै स विद्वानुपसन्नाय
सम्यक् प्रशान्तचिन्ताय शमान्विताय, येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् । ब्रह्मविदाप्रोति परम् । न मुन-
मृत्यवे, तदेकं पश्यति, न पश्यो मृत्युं ॥ पश्यति । स स्वराङ्-
भवति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । तमेवं विदिवातिमृत्यु-
मेति, नान्यः पन्था अयनाय विद्यते । पृथग्गामानं प्रेरितारञ्च
मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति—इत्यादौनि ॥

नगु च, साङ्गवेदाध्ययनादेव कर्मणां स्वर्गादिफलत्वं, स्वर्ग-
दीनाच्च क्षयित्वं, ब्रह्मोपासनस्य अमृतफलत्वच्च ज्ञायते एव ।
अनन्तरं मुमुक्षुं ब्रह्मजिज्ञासायामेव प्रवर्ततां, किमर्था **धर्म-
विचारापेक्षा । एवं तर्हि शारीरकमौमांसायामपि न प्रवर्ततां,
साङ्गवेदाध्ययनादेव कृतस्तस्य ज्ञातत्वात् । सत्यम्, आपाततः

* कर्मभिरिति ख-चिङ्गितपुस्तके नामि । लेखकप्रमाद एवाच कारणम् ।

† तत्प्रवा—इति क० ।

‡ आब्रह्मण—इति क० ।

§ अद्यतमिति ख० ।

¶ सद्गुरुमिति ख० ।

|| पश्यतोति ख-चिङ्गितपुस्तके न दृश्यते । एतद्वैज्ञान्यु मिथिकरप्रमाद एव ।

** धर्माधर्मेति ग० ।

प्रतौतिर्विद्यते एव, तथापि न्यायानुग्रहौतस्य वाक्यस्यार्थं निश्चायकवादापातप्रतौतोऽप्यर्थः संशयविपर्ययौ नातिवर्तते । अतस्मन्विर्णयाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य—इति चेत्, तथैव धर्मविचारोऽपि कर्तव्य—इति पश्यतु भवान् ॥

ननु च, ब्रह्मजिज्ञासा यदेव नियमेन अपेक्षते, तदेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यं, न धर्मविचारापेक्षा ब्रह्मजिज्ञासायाः । अधीतवेदान्तस्यानधिगतकर्मणोऽपि वेदान्तवाक्यार्थविचारोपपत्तेः । कर्मज्ञानाय याख्युद्दीयाद्युपासनान्वलैव चिन्त्यन्ते । तदनधिगतकर्मणो न शक्तं कर्तुमिति चेत्, अनभिज्ञो हि भवान् शारीरकशास्त्रविज्ञानस्य । अस्मिन् शास्त्रे अनाद्यविद्याकृतविविधभेददर्शन*निमित्तजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखसागरनिमग्नस्य निखिलदुःखमूलभूतमिथ्याज्ञान†निवर्हणाय आत्मैकत्वविज्ञानं प्रतिपिपादयिषितम् । अस्य हि भेदावलम्बिकर्मज्ञानं कोपयुज्यते, प्रत्युत विरुद्धमेव । उद्दीयादिविचारस्तु कर्मशेषभूत एव ज्ञानरूपत्वाविशेषादिहैव क्रियते । स तु न साक्षात् सङ्गतः । अतो यवधानं शास्त्रं, तदपेक्षितमेव पूर्ववृत्तं किमपि वक्तव्यम् ॥

वाढः, तदपेक्षितच्च कर्मविज्ञानमेव, कर्मसमुच्चितात् ज्ञानादपवर्गश्चित्तेः । वच्यति च, “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्चुतेरश्ववदिति । अपेक्षिते च कर्मण्यज्ञाते, केन समुच्चयः केन नेति विभागो न शक्यते ज्ञातुम् । अतस्मदेव पूर्ववृत्तम् ॥

* नद्रिमितेति ख० ।

† निहरणायेति ख० ।

नैतत् युक्तं, स कलविशेषप्रत्यनौकचिन्मात्रब्रह्मविज्ञानादेव
अविद्यानिवृत्तेः । अविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः । वर्णश्रमविशेष-
साध्यसाधनेतिकर्तव्यताद्यनन्तविकल्पास्पदं कर्म स कलभेददर्शन-
*विवृत्तिरूपज्ञाननिवृत्तेः कथमिव साधनं भवेत् । शुतयश्च
कर्मनामनित्यफलत्वेन मोक्षविरोधित्वं, ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वञ्च
दर्शयन्ति । अन्तवदेवास्य तद्वत्ति । तद्यथेह कर्मचितो लोकः
क्षीयते, एवमेवामुक्तं पुख्यचितो लोकः क्षीयते । ब्रह्मविदाप्नोति
परम् । ब्रह्मविद्+ब्रह्मैव भवति । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति—
इत्याद्याः । यद्यपि चेदमुक्तं, यज्ञादिकर्मपेक्षा विद्येति ।
तदसुविरोधात्, शुत्यक्षरपर्यालोचनया च अन्तःकरणनैर्मत्यद्वारेण
विविदिषीत्यन्तावुपयुज्यते, न फलोत्पत्तौ विविदिषल्लीतिश्रव-
णात् । विविदिषायां जातायां ज्ञानोत्पत्तौ शमादौनामेव अन्त-
रङ्गोपायतां शुतिरेवाह । शान्तो दान्त उपरतस्तितिज्ञः समा-
हितो भूत्वामन्येवात्मानं पश्येदिति । तदेवं जन्मान्तरशता-
नुष्ठितानभिसंहितफलविशेषकर्ममृदितकषायस्य विविदिषीत्यन्तौ
सत्यां, सदेव सीम्येदमग्र आसौत् । एकमेवाहितौयम् । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरच्छन्तम् ।
अयमात्मा ब्रह्म । तत्त्वमसि—इत्यादिवाक्यजन्मज्ञानादेव+
अविद्या निवर्तते । वाक्यार्थंज्ञानोपयोगौनि च श्रवणमनननिदि-

* निवृत्तीति ख० ।

† ब्रह्मवेदेति ख० ।

‡ ज्ञानादिति ग० ।

ध्यासनानि । श्रवणं नाम, वेदान्तवाक्यान्यात्मैकत्वविद्याप्रतिपादकानीति तत्त्वदर्शिन आचार्यान्नाययुक्तार्थग्रहणम् । एवमाचार्योपदिष्टार्थस्य खात्मन्येवमेव युक्तमिति हेतुतः प्रतिष्ठापनं समनम् । *तद्विरोध्यनादिभेदवासनानिरसनाय अस्यार्थस्य अनवरतभावनां निदिध्यासनम् । एवं †श्रवणादिभिर्निरस्तसमस्तभेदवासनस्य वाक्यार्थज्ञानमविद्यां निवर्तयतौत्येवंरूपस्य श्रवणस्य श्रवश्यापेक्षितमेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम् । तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनसम्पत्, इहासुत्र फलोपृभोगविरागः, सुमुक्तवज्ज्वेतत्साधनचतुष्टयम् । अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेर्थस्यभावादेवेदमेव पूर्ववृत्तमिति ज्ञायते । एतदुक्तं भवति, ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्यामूलमपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बन्धमूलम् । बन्धश्च अपारमार्थिकः । स च समूलोपारमार्थिकत्वादेव ज्ञानेनैव निवर्त्यते । निवर्तकञ्च ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यम् । तस्यैतस्य वाक्यजन्यज्ञानस्य स्वरूपतः ॥ उत्पन्नौ कार्ये वा कर्मणो नीपयोगः । विविदिषायामेव तु कर्मणामुपयोगः । स च पापमूलरजस्तमोनिवर्हण**द्वारेण सत्त्ववृद्धा भवतीति—इममुपयोग-

* एतद्विरोधीति ख० ।

+ भावनमिति क० ।

† श्रवणसनानादिभिरिति ख० ।

‡ इहासुत्र च फलभोगविराग—इति ग० ।

¶ तत्त्वलेति ख० ।

|| स्वरूपीतपत्ताविति क० ।

** निर्वरणेति ख० ।

मभिप्रेत्य, ब्रह्मणा विविदिषन्तोत्युक्तमिति । अतः कर्मणे ज्ञान-
स्यानुपयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वक्तव्यम् ॥

अत्रोच्यते । यदुक्तम्, अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः, सा च ब्रह्म-
विज्ञानादेव भवतीति । तदभ्युपगम्यते । अविद्यानिवृत्तये वेदान्त-
वाक्यैर्विधिस्तिं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनौयम् । किं वाक्या-
द्वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, उत तन्मूलसुपासनात्मकं ज्ञानमिति । न
तावद्वाक्यजन्यं ज्ञानं, तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः,
तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्यनुपलब्धेश्च । न च वाच्यं, भेदवासनाया-
मनिरस्तायां वाक्यमविद्यानिवर्तकं ज्ञानं न जनयति । ज्ञाने*
जातेऽपि सर्वस्य सहसैव भेदज्ञानानिवृत्तिर्ण दोषाय । चन्द्रैकत्वे
ज्ञातेऽपि द्विचन्द्रज्ञानानिवृत्तिवत्, अनिवृत्तमपि द्विन्मूलत्वेन
न बन्ध्याय भवतीति । सत्यां सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्यनुपत्तेः, सत्या-
मपि विपरीतवासनायामासोपदेशलिङ्गादिभिर्बाधकज्ञानोत्पत्ति-
दर्शनात् । सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने अनादिवासनया भेदज्ञानमनु-
वर्तत—इति भवता न शक्यते वक्तुं, भेदज्ञानसामग्र्या अपि वास-
नाया मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्पत्यत्यैव निवृत्तत्वात् । ज्ञानोत्पत्तावपि
मिथ्यारूपायास्तस्या अनिवृत्तौ निवर्तकान्तराभावात् कदा-
चिदपि नास्ता वासनाया निवृत्तिः । वासनाकार्यं भेदज्ञानं
द्विन्मूलम्, अय च अनुवर्तत—इति बालिशभाषितम् । द्विचन्द्र-
ज्ञानादौ तु बाधकसन्निधावपि मिथ्याज्ञानहेतोः परमार्थतिमिरा-
दिदोषस्य ज्ञानबाधत्वाभावेन अविनष्टत्वात् मिथ्याज्ञानानु-

* ज्ञान—इति ख-चिह्नितपुस्के न पथते । अत्रापि लिपिकरप्रमाद एव निदानम् ।

*हृत्तिर विरुद्धा । प्रबलप्रमाणवाधितत्वेन भयादिकार्यन्तु निवर्तते । अपिच, भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमस्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्यति । भेदवासनाया अनन्तकालोपचितत्वेन अपरिमितत्वात्, तद्विरीधिभावनायाच्च अल्पत्वादनया तत्त्विरसनानुपपत्तेः । अतो वाक्यार्थज्ञानादन्वदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधिस्तिम् । तथाच श्रुतयः, विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत । अनुविद्य विजानाति । श्रोमित्येवाक्मानं ध्यायत । निचाय तन्मृत्युमुखाब्रमुच्यते । आक्मानमेव लोकमुपासीत । आक्मा वारे इष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । सोऽन्वेष्टव्यः । स विजिज्ञासितव्य—इत्येवमाद्याः । अत्र निदिध्यासितव्य—इत्यादिनैकार्यात् । अनुविद्य विजानाति, विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत—इत्येवमादिभिर्वाक्यार्थज्ञानं ध्यानोपकारकत्वात् । अनुविद्य विज्ञायेत्यनूद्य, प्रज्ञां कुर्वीत विजानातौति ध्यानं विधीयते । श्रोतव्य—इति चानुवादः, स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेन अधीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थवबोधित्वदर्शनात् तत्त्विर्णयाय स्वयमेव अवणे प्रवर्तते—इति अवणस्य प्राप्तत्वात् । अवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य, मन्तव्य—इति चानुवादः । तस्माद्गानमेव विधीयते । वक्ष्यति च, आवृत्तिरसक्षदुपदेशादिति ॥

तदिदमपवर्गोपायतया विधिस्तिं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते । विद्योपास्योरव्यतिरेकेण उपक्रमोपसंहारदर्शनात्, मनो

* ज्ञानानिष्टिरिति ख० ।

† ध्यायथेति ख० ।

ब्रह्मेत्युपासौत । तत्र भाति च तपति च कौर्या यशसा ब्रह्मवच सेन । य एवं वेद, न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । आत्मेत्येवोपासौत । यस्तद्वेद, यत् स वेद, स मयैतदुक्त—इत्यत्र । अनु म एतां भगवो देवतां शाधियां* देवतामुपास्मु—इति ध्यानञ्च तैलधारावद्विच्छिवस्मृतिसन्तानरूपध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलभ्ये† सर्वगन्यैनां विप्रमोक्ष—इति ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गीपायत्वश्चवणात् । सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा,—

भिद्यते हृदयगम्यिञ्चिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।

इत्यनेनैकार्थात् । एवञ्च सति, आत्मा वारे इष्टव्य—इत्यनेन निदिध्यासनस्य दर्शनरूपता विधीयते । भवति च स्मृतेभावनाप्रकर्षात् दर्शनरूपता । वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितम् । वेदनमुपासनं स्यात् तद्विषये श्रवणादिति । सर्वास्त्रपनिषत्सु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमुपासनमित्युक्तम् । सकृद्यत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतवात् प्रयाजादिवदिति पूर्वपक्षं कृत्वा, सिद्धन्तपासनशब्दादिति वेदनमसकृदावृत्तं‡ मोक्षसाधनमिति निर्णीतमुपासनं स्यात् । ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाचेति तस्यैव वेदनस्योपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्य ध्रुवानुस्मृतित्वमुपवर्णितम् । सेयं स्मृतिर्दर्शनरूपा प्रतिपादिता । दर्शनरूपता च प्रत्यक्तापत्तिः । एवं

* देवतां साधीयां देवतामिति क० । देवतांशाधीयमिति ख०, ग० । आदर्शेषु सर्ववैवीप्लव्यमानः पाठमेदी लिपिकरप्रमादक्षत—इत्युपेचितः ।

† लाभ—इति ख० ।

‡ आवर्तनमिति ख०, ग० ।

प्रत्यक्षतापन्नामपवर्गसाधनभूतां सृष्टिं विशिनेति । नायमात्मा ॥
 प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बह्ना शुतेन । यस्मैष वृणुते तेन
 लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते ततुं स्वाम्—इत्यनेन केवलश्रवणमनन-
 निदिध्यासनानामात्मप्राप्तगतुपायांसुक्ता, यस्मैष आत्मा वृणुते
 तेन लभ्य—इत्युक्तम् । प्रियतम एव हि वरणीयो भवति । यस्यायं
 निरतिशयप्रियः स एवास्य प्रियतमो भवति । यथायं प्रियतम-
 मात्मानं प्राप्नोति, तथा स्वयमेव भगवान् प्रयतत—इति भग-
 वतैव उक्तम्—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रौतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मासुपयान्ति ते ॥ इति ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ इति च ॥

अतः साक्षात्काररूपा सृष्टिः ॥ स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन
 स्वयमत्यर्थप्रियो यस्य, स एव परेणात्मना वरणीयो भवतौति
 तेनैव लभ्यते परं आत्मेत्युक्तं भवति । एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव
 भक्तिशब्देनाभिधीयते, उपासनपर्यायलाङ्गक्तिशब्दस्य । अत एव
 श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते । तसेव विदित्वा अतिस्मृत्युमेति ।
 तसेवं विद्वानसृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

भक्तगत्वनन्ययाशक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥

* आत्मेति ख-चिक्कित्पुस्तके नीपलभ्यते । अथैतत् लिपिकरप्रमादविजृभितमिति
 श्रेयम् । एवमन्यतापि ।

† अनुपायमिति आदर्शेषु सर्वत्रैवीपलभ्यमानः पाठः समीचीनतया न प्रतिभाति ।
 अनुपायत्वमिति युक्तः पाठः ।

‡ चाभ्यः परमात्मेति ख० ।

ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्वनन्यया ॥ इति ॥

एवंरूपाया ध्रुवानुस्मृतेः साधनानि यज्ञादौनि कर्मणैति,
“यज्ञादिश्चुतेरश्वविदित्यभिधास्यते । यद्यपि विविदिष्टत्वैति
यज्ञादयो विविदिषोत्पत्तौ विनियुज्यन्ते । तथापि तस्यैव
वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरतुष्टौयमानस्याभ्यासाध्येयातिशयस्य
आप्रयाणादतुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् तदुल्पत्तये सर्वा-
ख्यात्मकर्मणि यावज्जीवमनुष्टेयानि । वच्यति च, “आप्रयाणात्
तत्रापि हि दृष्टम्” । अग्निहोत्रादिः* तु तत्कार्यायैत्र तदर्थनात् ।
सहकारित्वेन चेत्यादिषु । वाक्यकारश्च ध्रुवानुस्मृतेर्विवेका-
दिभ्य एव निष्पत्तिमाह । तत्त्वविवेकविमीकाभ्यासक्रिया-
कल्याणानवसादानुष्ठर्षेभ्यः सम्भवात्रिवचनाच्चेति । विवेकादौनां प्रमाण-
स्त्ररूपज्ञाह । जात्याश्रयानिमित्तादुष्टादन्नात्कायांशुद्विर्विवेक—
इति । अत्र निर्वचनम्, आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ
ध्रुवा स्मृतिरिति । विमीकः कामानभिष्वङ्ग—इति, शान्त उपासी-
तेति निर्वचनम् । आरम्भणसंशौलनं पुनः पुनरभ्यास—इति ।
निर्वचनश्च स्मातेमुदाहृतं भाष्यकारेण, सदा तद्वावभावित—
इति । पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तिः क्रियेति । निर्वचनं,
क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा

* अग्निहोत्रादिविति क०, ग० ।

† निमित्तादुष्टादन्नादिति ग० । पाठीऽयं न समीक्षीतामावहति ।

‡ कायसिद्धिरिति क० ।

विविदिषन्ति, यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति च । सत्या-
र्जवदयादानाहिं सानभिध्याः कल्याणानौति । निर्वचनं, सत्येन
लभ्यस्तेषामेवैष विरजोब्रह्मलोक—इत्यादि । देशकाल*वैषम्यात्
शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेष्व तज्जन्यं दैन्यमभास्त्ररत्वं मनसोऽवसाद—
इति । तद्विपर्ययोऽनवसादः । निर्वचनं, नायमात्मा बलहीनेन
लभ्य—इति । तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्षः, तद्विपर्ययोऽनुद्धर्ष-इति ।
अतिसन्तोषेष्व विरोधीत्यर्थः । निर्वचनमपि, शान्तो दान्त—इति ।
एवं नियमयुक्तस्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्ठत्ति-
रित्युक्तं भवति । तथा च शुद्धन्तरं, विद्याज्ञाविद्याज्ञ यस्तद्वैदो-
भयं, स ह अविद्यया मृत्युं तौर्वा विद्ययामृतमश्रुत—इति ।
अत अविद्याशब्दाभिहितं वर्णश्रमविहितं कर्म । अविद्यया
कर्मणा मृत्युं ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म तौर्वा अपोद्या,
विद्यया ज्ञानेनामृतं ब्रह्म अश्रुते प्राप्नोतौत्यर्थः । मृत्युतरणोपा-
यतया प्रतौताऽविद्या विद्येतरविहितं कर्मैव । यद्योक्तम्,
इयाज सोऽपि सुवद्धन् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ इति ॥

ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम् । ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिविरोधि-
त्वेनानिष्टफलतया उभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वम् । अस्य च
ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वविरोधिरजस्तमोवि-
द्विद्वारेण । पापस्य च ज्ञानोदयविरोधित्वम् । एष एवासाधु कर्म

* देगुणादिति ग० ।

† अश्रुत—इति ख-ग-चिह्नितपुण्यकथीर्णोपलभ्यते ।

कारयति, तं यमधो निनौष्टतीति श्रुत्यावगम्यते । रजस्तमसो-
र्यथार्थज्ञानावरणत्वं सत्त्वस्य च यथार्थज्ञानहेतुत्वं भगवतैव प्रति-
पादितम् । सत्त्वात् सञ्ज्ञायते ज्ञानमित्यादिना । अतश्च ज्ञानो-
त्पत्तये पापं कर्म निरसनौयं, तन्निरसनज्ञानभिसंहितफलेनानु-
ष्ठितेन धर्मेण । तथाच श्रुतिः, धर्मेण पापमपनुदत्तीति ।
तदेवं ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतं ज्ञानं सर्वाश्रम*धर्मपेक्षम् । अतोऽ-
पेक्षितं+ कर्मस्वरूपज्ञानं, केवलकर्मणामल्यास्थिरफलत्वज्ञानञ्च
कर्ममौमांसावसेयमिति सैवापेक्षिता ब्रह्ममौमांसायाः पूर्ववृत्ता
वत्तत्वा ॥

अपिच, नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मौमांसाश्रवणमन्तरेण
न सम्पत्स्यन्ते । फलांसाधनेतिकर्त्तव्यताधिकारिविशेषनित्यया-
दृते कर्मस्वरूपतत्फलः४ततस्थिरत्वास्थिरत्वामनित्यत्वादीनां दुर-
विधत्वात् । एषां साधनत्वच्च विनियोगावसेयम् । विनियोगश्च
श्रुतिलिङ्गादिभ्यः, स च तात्त्वीयः । उज्जौथाद्युपासनानि कर्म-
समृद्धर्थान्यपि ब्रह्मटिरूपाणीति ब्रह्मज्ञानपेक्षाणीतीहैव
चिन्तनौयानि । तान्यपि कर्माण्यनभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्यो-
त्पादनानौति तत्साहुख्यापादनान्येतानि सुतरामिहैव सङ्गतानि ।
तेषाच्च कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसम्मता । यदप्याहुरशेष-

* कर्मपेक्षमिति ख०, ।

+ अपेक्षितकर्मेति ग० ।

‡ स्थिरतरफलेति ग० ।

¶ फलकरणेति क०, ग० ।

४ फलस्थिरत्वास्थिरत्वेति क०, ग० ।

विशेषप्रत्यनौकचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः, तद्गतिरेकि नानाविध-
ज्ञाटज्ञेयतत्कातज्ञानभेदादि सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितं मिथ्या-
भूतम् । सदेव सोम्येदमय आसौत् । एकमेवाहितोयम् ।
अथ परा यथा तद्ब्रह्मधिगम्यते । यत्तद्देश्यमयाह्वामगोव-
मवर्णमच्छुरश्रोत्रं † तदपाणिपादं निल्वं विभुं सर्वगतं सुसूक्तं
तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धौराः । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म ।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

ते ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

न इष्टे दीर्घारं ‡ पश्ये न भते र्मन्तारं मन्त्रौयाः । आनन्दो ब्रह्म ।
दृदं सर्वं यद्यमात्मा । नेह नानास्ति किञ्चन । सूत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । यत्र हि द्वैतमिव भवति ;
तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं
पश्येत्, तत् केन कं विजानौयात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यम् । यदा § ह्यैवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते,
अथ तस्य भयं भवति ॥ न स्थानतोऽपि, परस्योभयलिङ्गं, सर्वत्र
हि । मायामात्रान्तु कार्त्स्नेनानभिव्यक्तस्त्रूपत्वात् ।

* तद्गतिरेकोति क० ।

† तदद्वशमिति क० । तदनिर्देशमिति ग० ।

‡ अचक्षःश्रोतमिति क०, ग० ।

३ पश्येत्यिति क० ग०—पुस्तकयो न पश्यते ।

§ यथेति ग० ।

विशुद्धि प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्मगोचरं * ।
 वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ वि. vi-7-53
 ज्ञानस्त्रूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
 तदेवार्थस्त्रूपेण भान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ वि. vi-7-2-6
 परमार्थस्त्रूपमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते ।
 यदेतद् दृश्यते मूर्त्तमेतज्ज्ञानात्मनस्त्वा ॥
 भान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्गूपमयोगिनः ।
 ज्ञानस्त्रूपमखिलं जगदेतद्बुद्धयः ॥
 अर्थस्त्रूपं पश्यन्ती भास्यन्ते मोहसंप्लवे ।
 ये † तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ॥
 ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्गूपं परमेश्वर ।
 तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ॥
 विज्ञानं परमार्था ‡ हि हैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ।
 यदन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम् ।
 तदैषोऽहमयज्ञान्यो वक्तुमेवमपौष्ट्रते ॥
 वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादि४ संज्ञितः ।
 अभेदव्यापिनो वायोस्तथासौ परमात्मनः ॥
 मोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
 दात्मस्त्रूपं त्यज भेदमोहम् ।

* सत्तामात्रं न गीचरमिति क० ।

† एतज्ज्ञानेति ग० ।

‡ परमर्था हीति क०, ग० ।

४ सञ्चातिसंज्ञित इति क०, ग० ।

दूतौरितस्तेन स राजवर्य-

स्त्वयाज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । x-20

क्वेचच्छापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । x-21

न तदस्ति विना यत् स्वात्मया भूतञ्चराचरम् ॥ x-22

इत्यादिभि वर्त्सुखरूपोपदेशपरैः शास्त्रै निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यम्, अन्यत् सर्वं मिथ्या—इत्यभिधानात् । मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वं*पूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्यत्वम् । यथा रज्जवाद्यधिष्ठानकसर्पादेः, दोषवशाद्वि तत्र † तत्कल्पनम् । एवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मलिं दोषपरिकल्पितमिदं देवतिर्थञ्चनुश्यस्यावरादिभेदं सर्वं जगत् यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोधबाध्यं मिथ्यारूपम् । दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरौ सदसदनिर्वचनीयाऽनाद्यविद्या, “अनुत्तेन हि प्रत्यूढा, तेषां सत्यानां‡ सतामनुत्तमपिधानम् । नासदासौन्नी सदासौत् तदानीं तम आसौत्, तमसा गृढमग्ने प्रकेतम् । मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनलु महेश्वरम् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप दीयते । “मम माया दुरत्यया । “अनादिमायया सुप्तो यदा

* प्रतीयमानरूपत्वपूर्वकेति क०, ग० ।

† तत्त्वत्कल्पनमिति क०, ग० ।

‡ तेषां सत्यानामनुत्तमिति क० । तेषां सतामनुत्तमिति ग० ।

जीवः प्रबुध्यते ॥ इत्यादिभि निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैवानाद्य-
विद्यया सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वरूपं स्वगतनानात्मं
पश्यतौ*त्यवगम्यते ॥ यथोक्तम्,—

ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा-
वशेषमूर्त्तिं न तु वसुभूतः ।
ततो हि शैलाव्यधरादिभेदान्
जानोहि विज्ञानविजृभितानि ॥
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं
कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वसुषु वसुभेदाः ॥
तस्मात् विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्
क्षणित् कदाचिद् द्विज वसुजातम् ।
विज्ञानसेकं निजकर्मभेद-
विभिन्नचित्तैः वर्हुधाभ्युपेतम् ॥
ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशेक-
मशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।
एकं सदेकं परमः परेशः
स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥
सङ्गाव एवं भवतो मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

* पश्यतोत्यनेन गम्यते—इति गृ ।

एतनु यत् संव्यवहारभूतं

तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते * ॥ इति ॥

अस्माक्षाविद्याया निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन निष्टृत्तं
वदन्ति । न पुन मृत्यवे तदेकं पश्यति, ^{८५६.२७} न पश्यो मृत्युं पश्यति ।
यदा ह्यैष एतस्मिन्ब्रह्मेऽनात्मेऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां
विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ।

भिद्यते हृदयग्रन्थि श्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

चौयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति, नात्यः
पन्था अयनाय विद्यते । इत्याद्याः श्रुतयः । अत मृत्युशब्दे-
नाविद्याभिधौयते । यथा सनसुजातवचनम्,—मीहो वै मृत्युः
सम्मतो यः कवौनामिति † । प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवौमि ।
सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवौमौति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । इत्यादिशोधकवाक्यावसेवनिर्विशेष-
चिन्मात्रस्वरूपब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानञ्च । अथ योऽन्यां देवता-
मुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्तौति, न स वेद । आत्मेत्येवोपा-
सोत । तत्त्वमसि । तत्त्वाहमस्मि ‡ । भगवो देवते, अहं वै
त्वमसि भगवो देवते, तद्योहं सोऽसौ, योऽसौ सोऽहम् । इत्या-
दिवाक्यसिद्धम् । वक्ष्यति चैतदेव, आमिति तूपगच्छन्ति याहयन्ति

* तदिति क० ।

† मीह इत्यमंशः, गच्छितपुलके नीपलभ्यते ।

‡ त्वं बाहमस्तौति ग० ।

चेति । तथा चाह वाक्यकारः । आत्मेत्येव तु गृह्णौयात्, सर्वस्य
तन्त्रिष्ठत्तेरिति । अनेन च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन मिथ्यारूपस्य
सकारणस्य वन्धस्य निवृत्तिरूपा ॥

न तु च, सकलभेदनिवृत्तिः *प्रत्यक्षविरुद्धा कथमिव शास्त्रार्थ-
जन्यविज्ञानेन क्रियते । कथं वा, रज्जुरेषान् सर्प—इति
ज्ञानेन प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते । तत्र इयोः प्रत्यक्षयो
र्विरोधः । इह तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य चेति ।
तत्तुल्ययोर्विरोधे कथं बाध्यबाधकभावः । पूर्वोत्तरयोदुष्ट-
कारणजन्यतदभावाभ्यामिति चेत्, शास्त्रप्रत्यक्षयोरपि-
समानमेतत् । एतदुक्तं भवति, बाध्यबाधकभावे तु ल्यत्व-
सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वादि न कारणं, ज्वालाभेदानुमानेन प्रत्य-
क्षोपमर्दयोगात् । तत्र हि ज्वालैक्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते । एवं
सति इयोः प्रमाणयोर्विरोधे, यत् सम्भाव्यमानान्यथासिद्धं
तद्वाध्यम् । अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरद्वाधकमिति सर्वत्र
बाध्यबाधकभावनिर्णय—इति । तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्न-
सम्पदायासम्भाव्यमानदोषगम्यानवकाशशास्त्रजन्यनिर्विशेषनित्य
शुद्धमुक्तबुद्धस्त्रप्रकाशचिन्मात्रब्रह्मात्मभावबोधेन सम्भाव्यमान-
दोषसावकाशप्रत्यक्षादिसिद्धविविधविकल्परूपबन्धनिवृत्तिर्युक्तैव ।
सम्भाव्यते च, विविधविकल्पभेदप्रपञ्चयाहि प्रत्यक्षस्यानादिभेद-
वासनादिरूपाविद्याख्यो दोषः ॥

* सत्यक्षेति ग० ।

† चेत्तुल्ययोरिति ख०, ग० । पाठीयं न रमणीयः ।

ननु, अनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायतया निर्देषस्यापि
शास्त्रस्य, ज्योतिषीमेन स्वर्गकामो यजेत—इत्येवमादेभेदाव-
लम्बिनो बाध्यत्वं प्रसञ्च्येत । सत्यम्, पूर्वपरापच्छेदे पूर्व-
शास्त्रवत् मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वात्तेन बाध्यत एव ।
वेदान्तवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणां शास्त्राणामयमेव
न्यायः, निर्गुणत्वात् परस्य ब्रह्मणः ॥

ननु च, “यः सवज्ञः सर्ववित् ।” परास्य शक्तिर्विधैव
शूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । “सत्यकामः सत्य-
सङ्खल्य—इत्यादिब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां कथं बाध्यत्वम् ।
निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति ब्रूमः । एतदुक्तं भवति । अस्यूल-
मनखब्रह्मम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । निर्गुणं निरञ्जनम्—
इत्यादिवाक्यानि निरस्तसमस्तविशेषकूटस्यनिल्यचैतन्यं ब्रह्मेति
प्रतिपादयन्ति । इतराणि च सगुणम् । उभयविधवाक्यानां
विरोधे, तेनैवापच्छेदन्यायेन निर्गुणवाक्यानां गुणपेक्षलेन
परत्वादलौयस्त्वमिति न किञ्चिद्वहीनम्* ॥

ननु च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र ज्ञानादयो गुणः
प्रतीयन्ते । नेत्युच्यते, सामानाधिकरणेनैकार्थत्वप्रतीतेः ।
अनेकगुणविशिष्टाभिधानेऽप्येकार्थत्वमविरुद्धमिति चेत्, अनभि-
धानज्ञो हि देवानां प्रियः । एकार्थत्वं नाम सर्वपदाना-
मर्थैक्यम् । विशिष्टपदार्थाभिधाने विशेषणभेदेन पदानामर्थ-

* अपहीनमिति ख०, ग० ।

भेदोऽवर्जनीयः * । ततश्चैकार्थत्वं न सिद्धति । एवं तर्हि†
 सर्वपदानां पर्यायता स्यात्, अविशिष्टार्थाभिधायित्वात् ।
 एकार्थाभिधायित्वेऽपि अपर्यायत्वमवहितमनाः शृणु, एकत्व-
 तत्पर्यनिश्चयादेकस्यैवार्थस्य तत्तत्पदार्थविरोधिप्रत्यनैकपर-
 त्वेन सर्वपदानामर्थवत्त्वमेकार्थत्वमपर्यायता च । एतदुक्तं
 भवति, लक्षणतः प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म सकलेतरपदार्थविरोधिरूपं,
 तदिरोधिरूपं सर्वमनेन पदव्ययेण फलतो व्युदस्थते । तत्र सत्य-
 पदं विकारास्पदत्वेनासत्यादसुनी व्यावृत्तपरं, ज्ञानपदञ्चा-
 न्याधौनप्रकाशार्जड़रूपादसुनी व्यावृत्तपरम्, अनन्तपदञ्च
 देशतः कालतो वसुतश्च परिच्छन्नाद्यावृत्तपरम् । नच व्यावृत्ति-
 भावरूपोऽभावरूपो वा धर्मः, अपि तु सकलेतरविरोधि
 ब्रह्मैव । यथा शौक्लगादेः काण्डादिव्यावृत्तिः तत्तत्पदार्थ-
 स्तरूपमेव, न धर्मान्तरम् । एवमेकस्यैव वसुनः सकलेतर-
 विरोध्याकारतामवगमयदर्थवत्तरमेकार्थमपर्यायञ्च पदवय-
 मिति । तस्मादेकमेव ब्रह्म स्वयंज्योतिनिर्धूतनिखिल-
 विशेषमित्युक्तं भवति । एवं वाक्यार्थप्रतिपादने सत्येव,
 सदेव सोम्येदमग्र आसौदेकमेवाद्वितीयमित्यादिभिरैका-
 र्थम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, सदेव सोम्येदमग्र-
 आसौत्, आत्मा वा इदसेक एवाय † आसौत्—इत्यादिभि-

* न वर्जनीय इति ख० ।

† एवं तर्हि गुणगुणिनी भावेऽपि ऐकार्थं स्यादिति खचित्पुक्ते पश्यते ।

‡ एकमेवाय इति ख० ।

जंगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपमिदमुच्यते,—सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । तत्र सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायेन कारण-
वाक्येषु सर्वेषु सजातौयविजातौयव्यावृत्तमहितौयं ब्रह्म
अवगतम् । जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य
प्रतिपादयिषितं स्वरूपं तदविरोधेन वक्तव्यम् । अद्वितीयत्व-
शुति गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहते । अन्यथा, निरञ्जनं
निर्गुणमित्यादिभिश्च विरोधः । अतश्चैतत्तत्त्वाणवाक्यमखण्डक-
रसमेव प्रतिपादयति ॥

ननु च, सत्यज्ञानादिपदानां स्वार्थप्रहाणेन स्वार्थविरो-
धिव्यावृत्तवस्तुस्वरूपोपस्थापनपरत्वेन * लक्षणा स्यात् । नैष
दीषः, अभिधानवृत्तेरपि तात्पर्यवृत्तेर्वलौयस्वात् । सामा-
नाधिकरणस्य ह्यैक्य एव तात्पर्यमिति सर्वसम्मतम् । ननु च,
सर्वपदानां लक्षणा न दृष्टचरौ, ततः किं वाक्यतात्पर्य-
विरोधे सत्येकस्यापि न दृष्टा । समभिव्याहृतपदसमुदाय-
स्यैतत्तात्पर्यमिति निश्चिते सति, इयो स्वयाणां सर्वेषां वा
तदविरोधायैकस्यैव लक्षणा न दीषाय । तथाच शास्त्रज्ञै-
रभ्युपगम्यते, कार्यवाक्यार्थवादिभि लौकिकवाक्येषु सर्वेषां
पदानां लक्षणा समाश्रीयते । अपूर्बकार्ये एव लिङ्गादे मुख्य-
वृत्तवात्, लिङ्गादिभिः † क्रियाकार्ये लक्षणया प्रतिपादयते ।
कार्यान्वितस्वार्थभिधायिनाच्चेतरेषां पदानामपूर्बकार्य-

* परत्वे—इति ख०, ग० ।

† लिङ्गादिभिरिति क०, ग० । (एवं परत्वे) ।

न्वित एव सुख्योऽयं इति क्रियाकार्यान्वितप्रतिपादनं लाक्षणिकमेव । अतो वाक्यतात्पर्याविरोधाय सर्वपदानां लक्षणापि न दोषः । अत इदमेवार्थं जातं प्रतिपादयन्तो वेदान्ताः प्रमाणम् ॥

प्रत्यक्षादिविरोधे च शास्त्रस्य बलौयस्त्वमुक्तम् * । सति च विरोधे बलौयस्त्वं वक्तव्यं, विरोध एव न दृश्यते । निर्विशेषासन्मात्रग्राहित्वावत्यक्षस्य । ननु च घटोऽस्ति पटोऽस्तीति नानाकारवसुविषयं प्रत्यक्षं कथमिव सन्मात्रग्राहीत्युच्यते, विलक्षणग्रहणाभावे सति सर्वेषां ज्ञानानामेकविषयव्येन धारावाहिकविज्ञानवदेकव्यवहारहेतुतैव स्यात् । सत्यं, तथैवात्र विविच्यते † कथं घटोऽस्तीत्यतास्तित्वं तद्देव व्यवक्रियते । नच द्वयोरपि व्यवहारयोः प्रत्यक्षमूलत्वं सम्भवति, तयो र्भिन्नकालज्ञानपरवात् ‡ प्रत्यक्षज्ञानस्यैकलक्षणवर्त्तित्वात्, तत्र स्वरूपं ‡ भेदो वा प्रत्यक्षस्य विषय इति विवेचनीयम् । भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहणतव्यतियोगिस्मरणस्यपेक्षलादेव स्वरूपविषयत्वमवश्याश्रयणीयमिति न ॥ भेदः प्रत्यक्षेण गृह्णते । अतो भान्तिमूल एव भेदव्यवहारः । किञ्च, भेदो नाम कश्चित् पदार्थो न्यायविद्धि निरूपयितुं न शक्यते । भेदस्तावत्र वस्तुनः स्वरूपं, वस्तुस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत् सर्वस्मात् भेदव्यवहारप्रसक्तेः ।

* बलौयस्त्वं वक्तव्यमिति ग० ।

† चिन्मात्रग्राहीति ग० । सन्मात्रतद्वाग्राहीति ख० ।

‡ स्वरूपं वेति ग० ।

॥ न स भेद इति ख०, ग० ।

न च वाच्यं, स्वरूपे गृह्णतेऽपि भिन्न,—इति व्यवहारस्य प्रतियोगि-
सव्यपेक्षत्वात् तत्स्मरणाभावेन तदानौमेव न भेदव्यवहार इति,
स्वरूपमात्रभेदवादिनो हि प्रतियोगिसव्यपेक्षां च नोव्येच्चितुं
चमाः, स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात् । यथा स्वरूपव्यवहारो
न प्रतियोग्यपेक्षः, भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात् । हस्तः कर
इतिवत् घटो भिन्न—इति पर्यायत्वञ्च स्यात् । नापि धर्मः, धर्मले
सति तस्य स्वरूपात् भेदोऽवश्याश्रयणौयः । अन्यथा स्वरूपमेव
स्यात् । भेदे च तस्यापि भेदः तद्वर्मः तस्यापौत्यनवस्था । किञ्च,
जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणं, भेदग्रहणे सति
जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योऽन्याश्रयणम् । अतो भेद-
स्यापि दुर्निरूपत्वात् सम्बाच्यैव प्रकाशकं प्रत्यक्षम् ॥

किञ्च, घटोऽस्ति पटोऽस्ति घटोऽनुभूयते पटोऽनुभूयत-
इति सर्वे पदार्थाः सन्तानुभूतिघटिता एव दृश्यन्ते । अत्र समातं
सर्वासु प्रतिपत्तिव्यवत्तमानं दृश्यते इति तदेव परमार्थः ।
विशेषास्तु व्यावर्त्तमानतया अपरमार्थाः रज्जुसर्पादिवत् । यथा
रज्जुरधिष्ठानतयाऽनुवर्त्तमाना सतौ परमार्था, व्यावर्त्तमानाः सर्प-
भूदलनाम्बुधारादयोऽपरमार्थाः । ननु च, रज्जुसर्पादौ रज्जुरियं न
सर्प—इत्यादि रज्जवाद्यधिष्ठानयाथार्थ*ज्ञानेन बाधितत्वात् सर्प-
देरपारमार्थं न व्यावर्त्तमानत्वात् । रज्जवादेरपि पारमार्थं नानु-
वर्त्तमानतया, किन्त्वबाधितत्वात् । अत्र तु अबाधितानां घटादौनां
कथमपारमार्थम् । उच्यते, घटादौ दृष्टा व्यावृत्तिः सा किंरूपेति
विवेचनौयम् । किं घटोऽस्तीत्यव पटाभावः, सिद्धं तर्हि घटोऽस्ती-

* याथामेति क० ।

त्यनेन पटादौनां बाधितत्वम् । अतो बाधफलभूता विषयनिष्ठत्ति-
व्याख्यातिः* । सा व्यावर्त्तमानानामपारमार्थं साधयति । रज्जवत्
सन्माचमबाधितमनुवर्त्तते । तस्मात् सन्माचातिरेकि सर्वमप-
रमार्थम्† । प्रयोगच्च भवति, सन् परमार्थोऽनुवर्त्तमानल्वात्
रज्जुसर्पादौ रज्जादिवत् । घटादयोऽपरमार्थाः व्यावर्त्तमानल्वात्
रज्जादयधिष्ठानसर्पादिवदिति ॥

एवं [सत्यनुवर्त्तमानानुभूतिरेव परमार्थं, सैव सती ।
ननु च सन्माचमनुभूते विषयतया ततो भिन्नम् । नैव, भेदो हि
प्रत्यक्षाविषयत्वाद्बुद्धिरूपत्वाच्च पुरस्तादेव निरस्तः । अत एव
सतोऽनुभूतिविषयभावोऽपि न प्रमाणपदवौ मनुसरति । तस्मात्
सदनुभूतिरेव, सा च स्तःसिद्धानुभूतिल्वात् । अन्यतः सिद्धौ
घटादिवदननुभूतिल्वप्रसङ्गः । किञ्चानुभवान्तरापेक्षा चानुभूते न
शक्या कल्पयितुं, स्वसत्तयैव प्रकाशमानल्वात् । नह्यनुभूति वर्त्त-
माना घटादिवदप्रकाशा दृश्यते, येन परायत्तप्रकाशाभ्युपगम्येत ।
अथैवं «मनुषे, उत्यक्षायामप्यनुभूतौ विषयमात्रमवभासते
घटोऽनुभूयत—इति । नहि कश्चिद्दृटोऽयमिति जानंस्तदानौ-
मेवाविषयभूतामनिदभावामनुभूतिमप्यनुभवति । तस्माद्घटादि-
प्रकाशंनिष्पत्तौ चक्षुरादिकरणसन्निकर्षवदनुभूतेः सज्जाव एव

* व्याख्यातिरिति ख० ग०-पुस्तकयोर्न पथ्यते ।

† सन्माचातिरेकेण सर्वमपरमार्थमिति ख०, ग० ।

‡ सत्यनुमानानुभूतिरिति ग० ।

॥ त्वं मनुषे—इति ख० ।

४ प्रकार इति ग० ।

हेतुः । तदनन्तरमर्थगतकादा चित्कप्रकाशातिशयलिङ्गे नानुभूति-
रनुमौयते । एवं तर्हि, अनुभूतेरजडाया अर्थवज्जडत्वमापद्येत्,—
इति चेत्, किमिदमजडत्वं नाम । न तावत् स्वसत्तायाः प्रकाशा-
व्यभिचारः, सुखादिष्वप्येत्सम्भवात् । न हि कदाचिदपि सुखादयः
सन्तो नोपलभ्यन्ते । अतोऽनुभूतिः स्वयमेव नानुभूयते*, अर्था-
न्तरं सृश्टोऽप्यङ्गुल्यग्रस्य स्वामस्यर्शवदश्वक्यत्वादिति । तदिदमना-
कलितानुभवविभवस्य स्वमतिविजृम्भितम् । अनुभूतिव्यतिरेकिणी
विषयधर्मस्य प्रकाशस्य रूपादिवदनुपलभ्येः । उभयाभ्युपेतानुभूत्यै-
वाशेषव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशख्यार्थाधर्मकल्पनानुपपत्तेश्च । अती
नानुभूतिरनुमौयते, नापि ज्ञानान्तरसिद्धा । अपि तु, सर्वं साध-
यन्त्यनुभूतिः स्वयमेव सिध्यति । प्रयोगश्च, अनुभूतिरनन्याधीन-
स्वधर्मव्यवहारा स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्वर्मव्यवहारहेतुत्वात्, यः
स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्वर्मव्यवहारहेतुः स तयोः स्वस्मिन्ननन्या-
धीनो दृष्टः, यथा रूपादिशाक्षुषत्वादौ । रूपादि हि पृथिव्यादौ
स्वसम्बन्धाच्चाक्षुषत्वादि जनयन् स्वस्मिन्न रूपादिसम्बन्धाधीनश्चा-
क्षुषत्वादौ । अतोऽनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे, प्रकाशत—इति
व्यवहारे च स्वयमेव हेतुः । सेयं स्वयंप्रकाशानुभूति निल्या च प्राग-
भावाद्यभावात्, तदभावश्च स्वतःसिद्धत्वादेव । न ह्यनुभूतेः स्वतः-
सिद्धायाः प्रागभावः स्वतोऽन्यतो वावगन्तुं शक्यते । अनुभूतिः
स्वाभावमवगमयन्ती सतौ तावन्नावगमयति, तस्याः सत्त्वे विरो-

* नानुमौयते इति ख० ।

† प्रकाशाद्यवर्मेति ख०, ग० ।

धादेव तदभावो नास्तोति कथं स्वाभावमवगमयति । एवमसत्यपि नावगमयति, अनुभूतिः स्वयमसती कथं स्वाभावे प्रमाणं भवेत् । नाप्यन्यतोऽवगन्तुं शक्यते, अनुभूतेरनन्यगोचरल्वात् । अस्याः प्रागभावं साधयत् प्रमाणमनुभूतिरियमिति विषयौक्त्वा तदभावं साधयेत्, स्वतःसिद्धिलेनेयमिति विषयौकारानह्वात् तद्बागभावो नान्यतः शक्यावगमः । अतोऽस्याः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिर्न शक्यते वक्तुमित्युत्पत्तिप्रति*वन्धाज्ञान्येऽपि भावविकारास्तस्या न सन्ति । अनुत्पत्तेयमनुभूतिरामनि नानात्मपि न सहते, व्यापकविरुद्धोपलब्धेः । न ह्यनुत्पत्तं नानाभूतं दृष्टं भेदादीनामनुभाव्यत्वेन च रूपादेविवानुभूतिधर्मत्वं न सम्भवति । अतोऽनुभूतेरनुभवस्वरूपत्वादेवान्योऽपि कश्चिदनुभावो नास्या धर्मः ॥ यतो निर्दूतनिखिलभेदा संवित् ॥ अत एव नास्याः स्वरूपातिरिक्त आश्रयो ज्ञाता नाम कश्चिदस्तोति स्वप्रकाशरूपा सैवाक्षा, अजड़त्वाच्च अनाक्षत्वायाप्तं जड़त्वं संविदि व्यावर्त्तमानमनात्मत्वमपि हि संविदो व्यावर्त्तयति ॥

न तु चाहं जानामीति ज्ञात्वा प्रतीतिसिद्धा, मैवं सा भान्ति-सिद्धा रजततेव शुक्रिशकलस्य, अनुभूतेः स्वामनि कर्त्तव्योगात् । अतो † मनुष्योऽहमित्यत्यन्तबहिर्भूतमनुष्टत्वादिविशिष्टपिण्डाक्षाभिमानवत् ‡ज्ञात्वलमप्यध्यस्तम् । ज्ञात्वत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्त्तव्यं,

* वन्धाज्ञान्य—इति ख०, ग० ।

† ततो मनुष्योऽहमित्यन्तभूतेति ग० ।

‡ ज्ञात्वलादध्यस्तमिति ख० ।

तच्च विक्रियात्मकं जड़ं विकारिद्व्याहङ्कारयन्यिस्थमविक्रिये
साच्चिणि चिन्मात्रात्मनि कथमिव सम्भवति । दृश्यधौनसिद्धित्वा-
देव रूपादेरिव कर्तृत्वादे नामधर्मत्वं, सुषुप्तिमूर्क्षदावहं प्रत्यया-
भावेऽप्यात्मानुभवदर्शनेन नात्मनोऽहं प्रत्ययगोचरत्वम् । कर्तृत्वेऽहं-
प्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येव जड़त्वपराक्राना-
त्मत्वादिप्रसङ्गो दुष्परिहरः । अहं प्रत्ययगोचरात्मतृत्या प्रसिद्धा-
हेहात् *क्रियाफलस्य स्वर्गादे भौक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां
प्रसिद्धमेव । तथाहमर्थात् ज्ञातुरपि विलक्षणः साक्षी प्रत्यगात्मेति
प्रतिपत्तव्यम्[†] । एव मविक्रियानुभवस्वरूपस्यैवाभिव्यज्जको जड़ोऽ-
प्यहङ्कारः स्वात्मयत्या तमभिव्यनक्ति । आत्मस्थतयाभिव्यज्जा-
भिव्यज्जनमभिव्यज्जकानां स्वभावः, दर्पणजलखण्डादिर्हि
मुखचन्द्रबिम्बगोत्वादिकमात्मस्थतयाभिव्यनक्ति, तत्कर्तोऽयं जाना-
म्यहमिति भवतः । स्वप्रकाशाया अनुभूतेः कथमिव तदभिव्यज्जन-
जड़रूपाहङ्कारेणाभिव्यज्जत्वमिति मा वीचः, रविकरनिकराभि-
व्यज्जकरत्वस्य तदभिव्यज्जकत्वोपादर्शनात् । जालकरन्धु-
निष्कान्तद्युमणिकिरणानां तदभिव्यज्जीनापि करत्वेन स्फुटतर-
प्रकाशो हि दृष्टचरः । यतोऽहं जानामौति ज्ञातायमहमर्थः
चिन्मात्रात्मनो न पारमार्थिको धर्मः, अत एव सुषुप्तिसुत्तव्यो-
र्नान्वेति, तत्र ईहाहसुल्लेखविगमेन स्वाभाविकानुभवमात्र-

* तत्त्वक्रियेति ख० ।

† वक्तव्यमिति ग० ।

‡ आत्मस्थतयाभिव्यज्जनमिति ख० ।

¶ तदभिव्यज्जकत्वदर्शनादिति ख० ।

§ तच्चात्मसुल्लेखेति ख० ।

रूपेणात्मावभासते । अत एव *सुप्तोऽतिः कदाचिन्मामप्यहं न
ज्ञातवानिति परामृशति । तस्मात् परमार्थतो निरस्तस्मस्तम्भेद-
विकल्पनिर्विशेषचिन्मात्रैकरसकूटस्थनित्यसंविदेव स्वात्मा ज्ञात्य-
ज्ञेयज्ञानरूपविविधविचित्रभेदात् विवर्तत—इति तन्मूलभूताविद्या-
निवर्हणाय नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये
सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त—इति ॥

तदिदमौपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहि-
णामनादिपापवासनादूषिताशेषशेषमुषीकाणामनधिगतपदवाक्य-
स्खरूपतदर्थयाथात्मप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्त्तव्यतारूप-
समौचैनन्यायमार्गाणां विकल्पासहविविधकुतर्काकृत्कर्त्त्वल्पत-
मिति न्यायातुगृहीतवाक्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म-
विद्विरनादरणीयम् । तथाहि निर्विशेषवादिभि निर्विशेषवस्तु-
नीदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुं, सविशेषवस्तुविषयत्वात्
सर्वप्रमाणानाम् ॥

यस्तु, स्वानुभवसिद्धमिति स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः, सोऽप्यात्म-
साक्षिकसविशेषादेव निरस्तः, इदमहमदर्शमिति केनचिहिशे-
षेण विशिष्टविषयत्वात् सर्वेषामनुभवानाम् । सविशेषोऽप्यनुभूय-
मानोऽनुभवः केनचिद् युक्त्याभासेन निर्विशेष—इति निष्कृष्ट-
माणः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः निष्कृष्टव्य

* सुप्तोऽतिः इति ख० ।

† भेदादिवर्तत इति, क० ख० ।

‡ कर्त्त्वेति ख०, ग० ।

—इति निष्कर्षः* हेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः
स्वभावविशेषैः सविशेष एवावतिष्ठते । अतः कैश्चिद्विशेषै-
र्विशिष्टस्यैव वसुनोऽन्ये विशेषा निरस्त्वा—इति न क्वचिन्निर्विशेषवसुसिद्धिः । धियो हि धीत्वं, स्वयंप्रकाशता च, ज्ञातु र्विषय-
प्रकाशनस्वभावतयोपलब्धिः, स्वापमदमूर्च्छासु च सविशेष एवानु-
भव—इति स्वावसरे निपुणतरसुपपाद्यिष्यामः ॥

स्वाभ्युपगताच्च नित्यलाद्यौ ह्यनेकविशेषाः सत्येव, ते च
न वसुमात्रमिति शक्योपपादनाः, वसुमावाभ्युपगमे सत्यपि
विधाभेदविवाददर्शनात् स्वाभिमततद्विधाभेदैश्च स्वमतीपपाद-
नात्, अतः प्रामाणिकविशेषैर्विशिष्टमेव वस्त्वति वक्तव्यम् ।
शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यं पद-
वाक्यरूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन+ हि पदत्वम्, प्रकृति-
प्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनौयम् ।
पदभेदशार्थभेदनिबन्धनः, पदसङ्गातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थ-
संसर्गविशेषाभिधायित्वेन+ निर्विशेषवसुप्रतिपादनासामर्थ्यात्
न निर्विशेषवसुनि शब्दः प्रमाणम् ॥

प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य न निर्विशेष-
वसुनि प्रमाणभावः, सविकल्पकं जात्याद्यनेकपदार्थविशिष्टविषय-
त्वादेव सविशेषविषयम् । निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेव,
सविकल्पके स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसन्धानहेतुत्वात् ।

* निष्कर्षकेति क०, ग० ।

+ योगेनैवेति ख० ।

+ विशेषविधायित्वेनेति क०, ग० ।

निर्विकल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणं, न सर्वविशेष-
रहितस्य, तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनात्, अनुपपत्तेश्च
केनचिद्विशेषेण इदमित्यमिति सर्वा प्रतीतिरूपजायते । विकोण-
सास्नादिसंस्थानविशेषेण विना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणा-
योगात् । अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणं,
द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते । तत्र प्रथमपिण्ड-
ग्रहणे गोत्वादेरनुष्टुत्ताकारता न प्रतीयते, द्वितीयादिपिण्ड-
ग्रहणेष्वेवानुष्टुत्तिप्रतीतिः, प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवसुसंस्थान-
रूपगोत्वादेरनुष्टुत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेय-
मिति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्वं, सास्नादिस्त्रुसंस्थान-
रूपगोत्वादेरनुष्टुत्तिः न प्रथमपिण्डग्रहणे गृह्णत—इति प्रथम-
पिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वम् । न पुनः संस्थानरूपजात्यादेरग्र-
हणात्, संस्थानरूपजात्यादेरपि ऐन्द्रियकत्वाविशेषात् । संस्था-
नेन विना संखानिनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि
संस्थानमेव वस्त्रियमिति गृह्णते । अतो द्वितीयादिपिण्ड-
ग्रहणेषु गोत्वादेरनुष्टुत्तिधर्मविशिष्टता संस्थानवत् संखानिवच्च
सर्वदैव गृह्णत—इति तेषु सविकल्पकत्वमेव । अतः प्रत्यक्षस्य
कदाचिदपि न निर्विशेषविषयत्वम् । अत एव सर्वत्र भिन्ना-
भिन्नत्वमपि निररूपम् । इदमित्यमिति प्रतीताविदमित्यंभावयो-
रैक्यं कथमिव प्रत्येतुं शक्यते । अत्रेत्यंभावः सास्नादिसंस्थान-
विशेषस्त्रिशेष्यं द्रव्यमिदमंश—इत्यनयोरैक्यं प्रतीतिपराह्वत-

* सास्नादिमित्यमिति क० ।

† न गृह्णत—इति क०, छ० ।

मेव । तथा हि, प्रथममेव वसु प्रतोयमानं सकलेतरथावृत्तमेव प्रतीयते, व्यावृत्तिश्च गोत्वादिसंख्यानविशेषविशिष्टतया इदमित्य-मिति प्रतीतेः । सर्वव विशेषणविशेषभावप्रतिपत्तौ तयोरत्यन्त-भेदः प्रतीत्यैव सुव्यक्तः, तत्र दण्डकुण्डलादयः पृथक्संख्यान-संस्थिताः स्वनिष्ठाच्च कदाचित् क्वचिद् इव्यान्तरविशेषण-तयावतिष्ठन्ते, गोत्वादयसु इव्यसंख्यानतयैव पदार्थभूताः सन्तो इव्यविशेषणतयावस्थिताः । उभयत्र विशेषणविशेषभावः समानः, अत एव तयो भेदप्रतिपत्तिश्च । इयांसु विशेषः, पृथक्-सिद्धिः*प्रतिपत्तियोग्या दण्डादयः, गोत्वादयसु नियमेन तदनहीं-इति, अतो वसुविरोधः प्रतीतिपराहत—इति प्रतीतिप्रकारनिक्ष-वादेवोच्यते, प्रतीतिप्रकारो हि इदमित्यमित्येवा सर्वसम्मतः । तदेतत् स्वकारेण, नैकस्मिन्नेसम्भवादिति सुव्यक्तमुपपादितम् । अतः प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षादिष्टसम्बन्धविशिष्टः† विषयत्वादतुमानमपि सविशेषविषयमेव, प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय—इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवसुसिद्धिः । वसुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वसु निर्विशेषमिति वदन् जननौबन्ध्यात्प्रतिज्ञावत्^१ स्वाग्विरोधित्व-मपि न जानाति ॥

१० यत्तु, प्रत्यक्षं सन्मात्राहित्वेन न भेदविषयं, भेदश्च विकल्पा-

* पृथक्स्मितिप्रतिपत्तीति ग० ।

† एवमिति क० ।

‡ विशिष्टत्वादतुमानमिति ख० ।

§ प्रतिज्ञायामिति ग० ।

सहलात् दुर्निरूप—इत्युक्तम् । तदपि जात्यादिविशिष्टस्यैव वसुनः प्रत्यक्षविषयत्वात् जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वसुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वाच्च दूरोक्तारितम् । संवेदनवद्वूपादिवच्च परत्र व्यवहारविशेषहेतोः स्मिन्नपि तद्यवहारहेतुत्वं युस्माभिरभ्युपेतं भेदस्यापि सम्भवत्येव । अत एव नानवस्थान्योन्याश्रयणच्च । एक-क्षणवर्तिलेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्वेव क्षणे वसुभेदरूपतत्संस्थान-गोलादेगृहीतत्वात् क्षणान्तरग्राह्यं न किञ्चिदिह तिष्ठति ॥

अपि च, सन्मात्रयाहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतिपत्तिर्विरुद्धते । यदि च, सन्मात्रातिरेकिवसुसंस्थानरूप-जात्यादिलक्षणे भेदः प्रत्यक्षेण न गृहीतः, किमित्यश्वार्थी महिष-दर्शनेन निवर्तते । सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमेव विषय-स्वेत्, तत्रप्रतिपत्तिविषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एकैकप्रतिपत्तिषु किमिति न स्मर्यन्ते । किञ्च, अखे हस्तिनि च संवेदनयो-रिकविषयत्वेनोपरितनस्य गृहीतग्राहित्वात् विशेषाभावाच्च सृतिवैलक्षण्यं न स्यात्* । प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे प्रत्य-क्षस्य विशिष्टार्थविषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति । सर्वेषां संवेद-नानामेकविषयतायामेकेनैव संवेदनेनाशेषग्रहणादन्धबधिराद्य-भावश्च प्रसञ्ज्येत ॥

न च, चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते । तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेत-पदार्थग्राहित्वात् । नापि त्वचा स्पर्शवद्वसुविषयत्वात् । श्रीत्रादीन्यपि न सन्मात्रविषयाणि, किन्तु शब्दरसगन्धलक्षणविशेष-

* वैलक्षण्याभावादिति ग० । पाठोऽयं न साधुतरः ।

विषयाण्येव । अतः सन्मात्रस्य च ग्राहकं न किञ्चिदिह दृश्यते । निर्विशेषसन्मात्रस्य च प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तदिष्यागमस्य प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव स्यात्, सन्मात्रब्रह्मणः प्रमेयभावशः । ततो जड़त्वनाशिलाद्यरूपयैवोक्ताः । अतो वसुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षम् । संस्थानातिरेकिणीऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोधस्यादर्शनात् तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेरतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य समृद्धियन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः । संस्थानं नाम स्वासाधारणरूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसन्धेयम् । जातिग्रहणैव भिन्न—इति व्यवहारमध्यवात् +पदार्थान्तरादर्शनादर्थान्तरवादिनायम्युपगतत्वाच्च गोत्वादिरेव भेदः । ननु च, जात्यादिरेव भेदश्चेत्, तस्मिन् गृहीते तद्यवहारवत्^१ भेदव्यवहारोऽपि स्यात् । सत्यं, भेदश्च व्यवक्षियत एव, गोत्वादिव्यवहारात् । गोत्वादिरेव हि सकलेतरस्य व्यावृत्तिः, गोत्वादौ गृहीते सकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोर्निर्वृत्तेः । भेदग्रहणैव ह्यभेदनिवृत्तिः । अयमस्मान्निन्न—इति तु व्यवहारे प्रतियोगिनिर्देशस्य तदपेक्षत्वात् प्रतियोग्यपेक्षया भिन्न—इति व्यवहार—इत्युक्तम् ॥

यत् पुनः, घटादौनां विशेषाणां व्यावर्तमानत्वेनापारमार्थमुक्तं, तदनालोचितबाध्यबाधकभावव्यावृत्यनुवृत्तिविशेषस्य

* प्रमेयभावश्चेदिति ख० ।

+ पदार्थान्तरवादिनामध्युपगन्त्यत्वाचेति ख० ।

^१ व्यवहारादिति ग० ।

भान्ति*प्रकल्पितम् । इयो ज्ञानयोर्हि विरोधे बाध्यबाधक-
भावो, बाधितस्यैव व्यावृत्तिः । अत चटपटादिषु देशकालभेदेन
विरोध एव नास्ति, यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य सङ्गावः
प्रतिपन्नस्तस्मिन् देशे तस्मिन् काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत्, तत्र
विरोधाद्वलवतो बाधकत्वम्, बाधितस्य च निवृत्तिः । देशा-
न्तरकालान्तरसम्बन्धितयानुभूतस्यान्वदेशकालयोरभावप्रतीतौ
न विरोध—इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः, अन्यत्र निवृत्त-
स्यान्वचं निवृत्तिर्वा कथमुच्यते । रज्जुसर्पादिषु तु तदेशकाल-
सम्बन्धितयैवाभावप्रतीते विरोधो बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति, देश-
कालान्तरदृष्टस्य देशकालान्तरव्यावर्त्तमानत्वं मिथ्यात्वव्याप्तं
न दृष्टमिति न व्यावर्त्तमानत्वमात्रमपारमार्थी हेतुः ॥

यत्तु, अनुवर्त्तमानत्वात् सत्परमार्थ—इति तत् सिद्धमेवेति
न साधनमर्हति, अतो न सन्मात्रमेव वस्तु, अनुभूतिसहितेष्योऽश्च
विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्बाधितत्वाच्च अनु-
भूतिरेव सतोत्येतदपि निरस्तम् ॥

यत्तु, अनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तं, तद्विषयप्रकाशनवेलायां
ज्ञातुरात्मनस्तदैव ॥, न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति ।

* परिकल्पितमिति ख०, ग० ।

† नमिष्टिरिति ख० ।

‡ स्वयत्र देशान्तरे निष्टिरिति ख० ।

¶ चपारमार्थहेतुरिति ग० ।

§ अनुभूतितद्विषययोच्चेति ग० ।

|| तथैवेति ख०, ग० ।

परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानज्ञानविषयलात्, स्वानुभवस्याप्यतौतस्याज्ञासिष्मिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च । अतोऽनुभूतिश्वेत् स्वतः सिद्धेति वक्तुं न शक्यते, अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽनुभूतित्वमपि * दुरुक्तम् । स्वगतातौतानुभवानां परगतातौतानुभवानाज्ञानुभाव्यत्वेनाननुभूतित्वप्रसङ्गात् । परानुभवानुमानानभ्युपगमे च शब्दार्थसम्बन्धग्रहणाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । आचार्यस्य ज्ञानवत्वमनुभूयातदुपसन्ति॒श क्रियते, सा च नोपपद्यते । न चान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वम् । अनुभूतित्वं नाम वर्त्तमानदशायां स्वसन्तयैव स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्वं, स्वसन्तयैव स्वविषयसाधनत्वं वा । ते चानुभवान्तरानुभाव्यत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धे नापगच्छत—इति॑ नानुभूतित्वमपगच्छति, घटादेस्वननुभूतित्वमेव तत्स्वभावविरहात् नानुभाव्यत्वात्, तथानुभूतेरननुभाव्यत्वेऽपि अननुभूतित्वप्रसङ्गे दुर्वारः । गगनकुसुमादेरननुभाव्यस्याननुभूतित्वात् । गगनकुसुमादेरननुभूतित्वमसत्त्वप्रयुक्तां, नाननुभाव्यत्वप्रयुक्तमिति चेत्—एवं तद्हि॑ ॥ घटादेरप्यननुभूतित्वनिबन्धनमज्ञानाविरोधित्वमेव नानुभाव्यत्वमित्याख्ययताम् । अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽज्ञानाविरोधित्वमपि तस्या घटादेरिव प्रसञ्चत—

* अननुभूतित्वमित्यपीति ग० ।

† ज्ञानवत्वमनुभाय तदुत्पन्निरिति ग० । तदुपपन्निरिति ख० ।

‡ नापगच्छत—इतौति ग० ।

¶ घटादेरप्यज्ञानाविरोधित्वमेवाननुभूतित्वनिबन्धनं प्रज्ञानामनुभाव्यत्वमित्याख्ययतामिति ख० ।

इति चेत्, अनुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्व-
मपि प्रसज्यत—एव । अतोऽनुभाव्यत्वेऽनुभूतित्वमित्युपहास्यम् ॥

यत्तु, संविदः स्वतःसिद्धायाः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्ति निर-
स्यते, तदस्य जात्यन्धिन यष्टिः प्रदौयते । प्रागभावस्य आहका-
भावादभावी न शक्यते वक्तुम्, अनुभूत्यैव आहणात्* । कथमनु-
भूतिः सती तदानौमेव स्वाभावं विरुद्धमवगमयतीति चेत्, न
ह्यनुभूतिः स्वसमानकालवर्त्तिनमेव विषयीकरीतौत्यस्मि
नियमः, अतौतानागतयोरविषयत्वप्रसङ्गात् । अथ मन्यसे, अनु-
भूतिप्रागभावादिः सिद्धतस्तुमकालभावनियमोऽस्तीति, किं
त्वया क्वचिदेवं दृष्टं येन नियमं ब्रवीषि । हन्त, तर्हि तत एव
दर्शनात् प्रागभावादिः सिद्ध—इति न तदभावनिक्षवः ।
तत्प्रागभावञ्च तत्समकालवर्त्तिनमनुमत्तः को ब्रवीति । इन्द्रिय-
जन्मनः प्रत्यक्षस्य ह्येष स्वभावनियमो, यत् स्वसमानकाल-
वर्त्तिनः पदार्थस्य आहकलं, न सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानाञ्च,
स्मरणानुमानानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्त्तिनोऽपि यहण-
दर्शनात् । अत एव च प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभावः । न हि
प्रमाणस्य स्वकालवर्त्तिनाऽविनाभावोऽर्थसम्बन्धः । अपि तु
यदेशकालादिसम्बन्धितया योऽर्थोऽवभासते तस्य तथाविधाकार-
मिथ्यात्वप्रत्यनौकता । अत इदमपि निरस्तं, सृतिनं वाह्य-
विषया, नष्टेऽप्यर्थे सृतिदर्शनादिति । अथोचेतां, न तावत्

See h. 3

* यहणादिति ख०, ग० ।

+ अथोचयत—इति ख० ।

संविद्वागभावः प्रत्यक्षावसेयः, अवर्त्मानत्वात् । न च प्रमाण-
न्तरावसेयः, लिङ्गाद्यभावात् । न हि संविद्वागभावव्याप्तमित्त-
लिङ्गमुपलभ्यते, नानुपलभिरपि* कस्यचिह्नश्यते, न चागमस्त-
द्विषयो दृष्टचरः । अतस्त्वागभावः प्रमाणभावादेव न सेत्य-
तोति । यद्येवं स्वतः^१ सिद्धत्वविभवं परित्यज्य प्रमाणभावेऽवरुद्धश्वेत,
योग्यानुपलभ्यवाभावः समर्थित—इत्युपशास्यतु भवान् ॥

किञ्च, प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले^२ सन्तं
साधयत् तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयत् दृश्यत—इति घटादेः
पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते, तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य काल-
परिच्छन्नतया प्रतीतेः । घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयं कालान-
वच्छिन्नं प्रतीतं चेत्, तत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालान-
वच्छन्नः प्रतीयत—इति नित्यः स्यात् । नित्यं चेत् संवेदनं
स्वतः सिद्धं, नित्यमित्येव प्रतीयेत, न च तथा प्रतीयते ।
एवमनुमानादिः^३ संविदोऽपि कालानवच्छन्नाः प्रतीताश्वेत,
स्वविषयानपि कालानवच्छन्नान् प्रकाशयन्तीति ते सर्वे
कालानवच्छन्ना नित्याः स्युः, संविदनुरूपस्वरूपत्वाद्विषया-
णम् । न च निर्विषयाः^४ संविद् काचिदस्ति, अनुपलभ्येः । विषय-
प्रकाशनस्वभावतयैवोपलभ्येऽरेव हि संविदः स्वयंप्रकाशता

*नानुपपत्तिरिति ग० ।

† प्रमाणभावे च रूढश्वेदिति ग० ।

^२ स्वसत्ताकाले साधयदिति ग० ।

॥ अनुमानाधीनसंविदोऽपीति क०, ख० ।

४ निर्विषयप्रकाशता संविदिति ग० ।

समर्थिता, संविदो विषयप्रकाशनसत्ता*खभावविरहे सति
खयंप्रकाशत्वासिद्धेः, अनुभूतेरनुभवान्तराननुभावत्वाच्च संविदः
तुच्छतैव स्यात् । न च स्वापमदमूर्खादिषु सर्वविषयशून्या
केवलैव संवित् परिस्फुरतौति वाच्यं, योग्यानुपलब्धिपराकृत-
त्वात्, तास्यपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत्, तस्याः प्रबोध-
समयेऽनुसन्धानं स्यात्, न च तदस्मि ॥

नन्वनुभूतस्य पदार्थस्य स्मरणनियमो न इष्टचरः, अतः
स्मरणभावः कथमनुभवाभावं साधयेत्,—उच्यते । निखिल-
संस्कारात् तिरस्त्रिकरदेहविगमादिप्रबलहेतुविरहेऽप्यस्मरणनिय-
मोऽनुभवाभावमेव साधयति । न केवलमस्मरणनियमा-
दनुभवाभावः, सुप्तोऽस्थितस्येन्द्रियान्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञा-
सिषमिति प्रत्यवमर्शेनैवा सिद्धेः । न च सत्यप्यनुभवे
तदस्मरणनियमो विषयावच्छेदविरहादहङ्कारविगमादेति
शक्यते वक्तुम्, अर्थान्तरानुभवस्यार्थान्तराभावस्य चानुभूतार्था-
न्तरास्मरणहेतुत्वाभावात्, तास्यपि दशास्वहमर्थेऽनुवर्त्तत—
इति च वक्ष्यते ॥

ननु स्वापादिदशास्यपि सविशेषोऽनुभवोऽस्त्रोति पूर्वमुक्तं,
सत्यमुक्तं ‡, स तु आत्मानुभवः सविषय एव स्वापयिष्यते,

* प्रकाशतेति ख० । प्रकाशकतेति, ग० ।

† पराहतत्वादिति ख०, ग० ।

‡ तिरस्त्रितदेवेति ग० ।

¶ प्रत्यवमर्शेति ग० ।

ई सत्यमुक्तमित्यमंशी गच्छितपुस्तके न दृष्टमे ।

इह तु सकलविषयविरहिणी निराश्रया च संविनिषिधते । केवलैव संविदालानुभव—इति चेत्र, सा च साश्रयेति ह्युपपादयिष्यते । अतोऽनुभूतिः सतौ स्वयं स्वप्रागभावं न साधयतौति प्रागभावासिद्धिर्ण शक्यते वक्तुम् । अनुभूतेरनुभाव्यत्वसम्भवीपपादनेनान्यतोऽप्यसिद्धिर्णिरस्ता, तस्मान्न प्रागभावाद्यसिद्धां संविहीऽनुत्पत्तिरूपपत्तिमतौ । यदपरस्या अनुत्पत्त्या विकारान्तरनिरसनं, तदप्यनुपपत्त्वं प्रागभावे व्यभिचारात्, तस्य हि जन्माभावेऽपि विनाशो दृश्यते । भावेष्विति विशेषणे तर्कुशलताविष्कृता भवति । तथा च, भवदभिमता अविद्यानुत्पत्तैव विविधविकारास्थदं तत्त्वज्ञानोदयादन्तवतौ चेति तस्यामनैकान्त्यं, तद्विकाराः सर्वे मिथ्याभूता—इति चेत्, किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकारः, येनैतद्विशेषणमर्थवद्ववति, न ह्यसावस्थुपगम्यते । यदप्यनुभूतिर्जड़त्वात् स्वस्मिन् विभागं न सहत—इति, तदपि नोपपद्यते । [†]अजड़स्यैवाल्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वादनादित्वेन चास्थुपगताया अविद्याया आल्मनो व्यतिरेकस्यावश्याअयणीयत्वात्, स विभागो मिथ्यारूप—इति चेत्, जन्मप्रतिबद्धः[‡] परमार्थविभागः किं क्वचित् दृष्टस्वया । अविद्याया आल्मनः परमार्थतो विभागभावे हि वस्तुतो ह्यविद्यैव स्थादाल्मा, अवधितप्रतिपत्तिसिद्धदृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव, क्विद्यभेदाच्छेदनभेदवत् । यदपि नास्या दृशेदृशिस्त्रैवस्वरूपाया

* अजत्वादिति ख०, ग० ।

[†] अजस्यैवेति ख०, ग० ।

[‡] प्रतिबन्ध—इति ख०, ग० ।

दृश्यः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृश्यधर्मत्वमिति च तदपि स्वाभ्युपगतः प्रमाणसिद्धै नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मैरुभयम्*नैकान्तिकम् । न च ते संवेदनमात्रं स्वरूपभेदात्, स्वसत्त्यैव स्वाश्रयं प्रति कस्यचिद्दिष्यस्य प्रकाशनं हि संवेदनम् । स्वयंप्रकाशता तु स्वसत्त्यैव स्वाश्रयाय प्रकाशमानता, प्रकाशस्य चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुग्रुणं, सर्वकालवर्त्तमानत्वं हि नित्यत्वम्, एकत्वमेकसंख्यावच्छेद—इति, तेषां जड़त्वाद्यभावरूपतायामपि तथाभूतैरपि तैऽच्छैतन्याधर्मंभूतैरप्यनैकान्त्यमपरिहार्यम् । संविदि तु स्वरूपातिरेकेण जड़त्वादि-प्रत्यनौकल्पमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतश्चेत् तत्रिषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेत् ॥

अपि च, संवित् सिध्यति वा न वा । सिध्यति चेत्, सधर्मता स्यात्, नो चेत्, तुच्छता गगनकुसुमादिवत् । सिद्धिरेव संविदिति चेत्, कस्य कं प्रतीति वक्तव्यम् । यदि न कस्यचित् कञ्चित् प्रति सा, तर्हि न सिद्धिः, सिद्धिहिं पुत्रत्वमिव कस्यचित् कञ्चित् प्रति भवति । आत्मन इति चेत्, कोऽयमात्मा । ननु संविदेवेत्युक्तं, सत्यसुक्तं, दुरुक्तन्तु तत् । तथा हि, कस्यचित् पुरुषस्य किञ्चिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया तत्स्वन्विनी सा संवित् स्वयं कथमिवात्मभावमनुभवेत् । एतदुक्तं भवति, अनुभूतिरिति स्वाश्रयं प्रति स्वसङ्घावेनैव कस्यचिद्द्वयुनी व्यवहारानुग्रुणापादनस्वभावी ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा सकर्मको-

* धर्मैरनैकान्तिकसिति ख० ।

† चेतनानन्यधर्मभूतैरिति ख० ।

इनुभवितुरात्मनो धर्मविशेषः, घटमहं जानामौममर्थमवगच्छामि,
घटमहं संवेद्मोति सर्वेषामात्मसाक्षिकः प्रसिद्धः । एतत् स्वभावतया
हि तस्याः स्वयं प्रकाशता भवताप्युपपादिता । अस्य सकर्मकस्य
कर्हंधर्मविशेषस्य *कर्मत्ववत् कर्हंत्वमपि दुर्घटमिति । तथा
ह्यस्य कर्त्तुः स्थिरत्वं कर्हंधर्मस्य संवेदनाख्यस्य सुखदुःखादे-
रिवोत्पत्तिस्थितिनिरीधात्म प्रत्यक्षमोक्ष्यन्ते । कर्हंस्यैर्यन्तावत् स
एवायमर्थः पूर्वं मयानुभूत—इति प्रत्यभिज्ञाँसिद्धम्, अहं जाना
स्यहमज्ञासिषं, ज्ञातुरेव ममेदानीं ज्ञानं नष्टमिति च संवि-
दुत्पत्त्वाद्यः प्रत्यक्षसिद्धा—इति कुतस्तदैव्यम् । एवं त्वण-
भङ्गिन्याः संविद आत्मत्वाभ्युपगमे पूर्वद्युर्दृष्टमिदमपरेद्युरिद-
महमर्दशमिति प्रत्यभिज्ञा च न घटते । अन्येनानुभूतस्य न ह्यन्येन
प्रत्यभिज्ञानसम्भवः । किञ्च, अनुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तस्या नित्य-
लेऽपि प्रतिसन्धानासम्भवस्तदवस्थः, प्रतिसन्धानं हि पूर्वापर-
कालस्यायिनमनुभवितारमुपस्थापयति, नानुभूतिमात्रम् । अह-
मेवेदं पूर्वमप्यन्वभूवमिति भवतीऽनुभूतेन ह्यनुभविण्वमिष्ठम्,
अनुभूतिरनुभूतिमात्रमेव, संविक्षाम काचिन्निराश्रया निर्विषया
वा अत्यन्तानुपलब्धेन सम्भवतौत्युक्तम् । उभयाभ्युपगता संवि-
देव आत्मेत्युपलब्धिपराहतम्, अनुभूतिमात्रमेव परमार्थं—इति
निष्कर्षहेत्वाभासात्म निराकृताः ॥

ननु, चाहं जानामौत्यस्मव्यये योऽनिदमंशः प्रकाशैक-
रसश्चित् पदार्थः स आत्मा । तस्मिंस्तद्वलनिर्भासिततया युष्मदर्थ-

* कर्मभाववदिति ख०, ग० ।

† प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धमिति ख०, ग० ।

लक्षणोऽहं जानामीति सिध्वन्हर्मर्थश्चिन्नाकातिरेकी युष्मदर्थं
एवा नैतदेवम् । अहं जानामीति धर्मधर्मितया प्रत्यक्षप्रतीति-
विरोधादेव । किञ्च,

अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्षं नामनो भवेत् ।

अहं बुद्धा परागर्थात् प्रत्यगर्थो हि भिद्यते ॥

निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभाक् स्वराट् ।

भवेयमिति मोक्षार्थी श्वणादौ प्रवर्त्तते ॥

अहमर्थविनाशश्चेनोक्तं—इत्यध्यवस्थति ।

अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥

मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या काचिज् ज्ञमित्रवस्थिता ।

इति तत्प्राप्ये यद्बः कस्यापि न भविष्यति ॥

स्वसम्बन्धितया ह्यस्याः सज्जादि ज्ञमितादि च ।

स्वसम्बन्धवियोगे तु ज्ञमित्रेव न सिध्यति ॥

केतुश्छेदस्य चाभावे च्छेदनादेरमित्रिवत् ।

अतोऽहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगाक्षेति निश्चितम् ॥

विज्ञातारमरे केन †जानात्येवेति च श्रुतिः ।

एतद् यो वेच्छिति तं प्राङ्गः क्विज्ञ—इति च सूतिः ॥

नामा श्रुतेरित्यारभ्य सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति ।

ज्ञोऽत—एवेत्यतो नामा ज्ञमित्रमिति स्थितम् ॥

अहं प्रत्ययसिद्धो ह्यस्मदर्थः, युष्मप्रत्ययविषयो युष्मदर्थः,

* स्वसम्बन्धीति ख० ।

† विजानोद्यादिति ख० ।

‡ एव ततो नामेति ख० ।

तत्राहं जानामीति सिद्धोऽज्ञाता युभदर्थे—इति वचनं, जननी मे बस्येति वत् व्याहतार्थं च । न चासौ ज्ञाताहमर्थोऽन्याधीनप्रकाशः, स्वयंप्रकाशतात् । चैतन्यस्वभावता हि स्वयंप्रकाशता, यः प्रकाशस्वभावः सोऽनन्याधीनप्रकाशी दीपवत् । न हि दीपादेः स्वप्रभावलनिर्भासितवेन प्रकाशित्वमन्याधीनप्रकाशत्वं च । किं तर्हि, दीपः प्रकाशस्वभावः स्वयमेव प्रकाशते, अन्यानपि प्रकाश्यति प्रभया । एतदुक्तं भवति, यथैकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावतिष्ठते, यद्यपि प्रभा प्रभावद्रव्यगुणभूता, तथापि तेजोद्रव्यमेव, न शौक्लगादिवत् गुणः, स्वाश्रयादत्यच्चापि वर्तमानताद्रूपवस्त्वाच्च, शौक्लगादिधर्मवैधर्म्यात्रकाशवस्त्वाच्च तेजोद्रव्यमेव, नार्थान्तरम् । प्रकाशवस्त्वं च स्वखरूपस्यान्वेषाच्च प्रकाशकत्वात्, अस्यास्तु गुणत्ववहारी नित्यतदाश्रयत्वतच्छेषत्वनिभ्यनः । न चाश्रयावयवा एव *विशीर्णः प्रचरन्तः प्रभेत्युच्यन्ते, मणिद्युमणिप्रभृतौनां विनाशप्रसंगात् । दीपेऽप्यवयविप्रतिपत्तिः कदाचिदपि न स्यात्, न हि विश्वरणस्वभावावयवा दीपाश्वतुरं गुलमात्रनियमेन पिण्डीभूता ऊर्जसुद्गम्य ततः पश्चाद्युगपदेव तिर्थगूर्जमधश्चैकरूपा विशीर्णः† प्रचरन्तीति वक्तुं शक्यते । अतः सप्रभाका एव दीपाः प्रतिक्षणमुत्पन्ना विनशन्तीति पुष्कलकारणकमोपनिपातात् तदिनाशे विनाशश्वावगम्यते । प्रभायाः स्वाश्रयसमीपे प्रकाशाधिक्यमौष्णगाधिक्यमित्याद्युपलब्धि-

* विशीर्णमाणा इति क० ।

† विशीर्णमाणा इति क० ।

व्यवस्थाप्यम्, अग्न्यादौनामौष्णगदिवत् । एवमात्मा चिद्रूप एव
चैतन्यगुण—इति । चिद्रूपता हि स्वयंप्रकाशता । तथा हि श्रुतयः,
स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः क्लत्स्नो रसघन एव । एवं वा
अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः क्लत्स्नः प्रज्ञानघनो विज्ञानघन-
एव । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति । न विज्ञातुर्विज्ञाते-
विपरिलोपो विद्यते । अथ यो वेदेदं जिग्नाणौति स आत्मा ।
कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदयन्तर्ज्योतिः पुरुषः ।
एष हि द्रष्टा श्रीता रसयिता ब्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञा-
नात्मा पुरुषः । विज्ञातारमरे केन विजानौयात् । जानात्ये-
वायं पुरुषः । न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।
स उत्तमः पुरुषो नोपजनं स्मरन्विदं शरीरम् । एवमेवास्य
परिद्रष्टुरिमाः षोडश कल्पाः पुरुषायणः पुरुषं प्राप्यास्यं
गच्छन्ति । तस्माद्वा एतस्मान्कनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञान-
मय—इत्याद्याः । वस्त्रति च, ज्ञोऽत एवेति । अतः स्वयंप्रकाशी-
यमात्मा ज्ञातैव, न प्रकाशमात्रम् । प्रकाशत्वादेव कस्यचिदेव
भवेत् प्रकाशः प्रदीपादिप्रकाशवत्, तस्मान्नात्मा भवितुमर्हति
संवित् । संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः सम्बन्धिशब्दा—इति च
शब्दार्थविदः । न हि लोकवेदयोर्जनात्यादेरकर्मकस्याकर्व-
कस्य च प्रयोगी दृष्टचरः ॥

यच्चोक्तम्, अजड़त्वास्तंविदेवात्मेति । तत्रेदं *प्रष्टव्यम्, अज-
डत्वमिति किमभिप्रेतम् । स्वसत्त्वाप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेत्, तथा
सति दीपादिष्वनैकान्त्यं, संविदतिरिक्तप्रकाशधर्मानभ्युपगमे-

* दृष्टव्यमिति ख० । पाठीयं संख्यावतामसामुख्यमादधाति ।

नासिद्धिर्विरोधश्च । अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकल्पमपि सुखादिषु
व्यभिचाराविरक्षम् । *यद्युचेत, सुखादिरव्यभिचरितप्रकाशो-
ऽप्यन्यस्मै प्रकाशमानतया घटादिरिव जड़लेन नामेति ।
ज्ञानं किं स्वस्मै प्रकाशते, तदपि ह्यन्यस्मै वा, अहमर्थस्य ज्ञातुरव-
भासते, अहं सुखोतिवत् जानाम्यहमिति । अतः स्वस्मै प्रकाश-
मानल्पस्मैरूपमजड़लं संविद्यसिङ्गम् । तस्मात्खालानं प्रति स्व-
सत्तयैव सिध्धन् जडोऽहमर्थं एवात्मा । ज्ञानस्यापि प्रकाशता
तत्सम्बन्धायत्ता, तत्कृतमेव हि ज्ञानस्य सुखादेरिव स्वाश्रय-
चेतनं प्रति प्रकटल्पमितरं प्रति अप्रकटल्पञ्च । अतो न ज्ञप्ति-
मात्रमात्मा । अपि तु, ज्ञातैवाहमर्थः ॥

अथ यदुक्तम्, अनुभूतिः परमार्थतो निर्विषया निराश्रया च सती
भान्त्या ज्ञात्वतयावभासते रजततयैव शुक्तिः, निरधिष्ठानभ्रमा-
नुपपत्तेरिति । तदयुक्तं, तथा सति अनुभवसामानाधिकरणेना-
नुभविताहमर्थः प्रतीयेत अनुभूतिरहमिति, पुरोऽवस्थितभास्वर-
द्व्याद्याकारतया रजतादिरिव । अत्र तु, पृथगवभासमानैवेय-
मनुभूतिरर्थान्तरमहमर्थं विशिनष्टि, दण्ड दूव देवदत्तम् । तथा
ह्यनुभवाम्यहमिति प्रतीतिः । तदेवमस्मदर्थमनुभूतिविशिष्टं प्रका-
शयननुभवाम्यहमिति प्रत्ययो दण्डमात्रे दण्डौ देवदत्त—इति
प्रत्ययविशेषणभूतानुभूतिमात्रावलम्बनः कथमिव प्रतिज्ञायेत ॥

यदप्यक्तं, स्थूलोऽहमित्यादिदेहात्माभिमानवत् एव ज्ञात्व-
प्रतिभासनात् ज्ञात्वल्पमपि मिथ्येति । तदयुक्तम्, आत्मतया-

* यदुचेति ख० । पाठान्तरमेतत् नान्तरमावर्जयति ।

+ अन्यस्थित्रिति ग० ।

भिमताया* अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं स्यात्, तदत एव प्रतीतेः ।
सकलेतरोपमहिंतत्वज्ञानाबाधितत्वेनानुभूतेन्ते मिथ्यात्वमिति
चेत्, हन्तैवं सति तदबाधादेव ज्ञात्वमपि न मिथ्या ॥

यदप्युक्तम्, अविक्रियस्यात्मनो ज्ञानक्रियाकर्त्तव्यरूपं ज्ञात्वं
न सम्भवति, अतो ज्ञात्वं विक्रियात्मकं जड़ं विकारासदाव्यक्त-
परिणामाहङ्कारग्रन्थिस्थापिति न ज्ञात्वमात्मनः । अपि तत्त्व-
करणरूपस्याहङ्कारस्य । कर्त्तव्यादिहि रूपादिवद्वश्यधर्मः, कर्त्तव्ये
चाहं प्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येव अनात्मत्व-
पराक्रमजड़त्वादिप्रसङ्गश्चेति । नैतदुपपद्यते, देहस्येवाचेतनत्वप्रकृति-
परिणामित्वद्वश्यत्वपराक्रांपरार्थत्वादियोगादन्तःकरणरूपस्याह-
ङ्कारस्य, चेतनासाधारणत्वभावत्वाच्च ज्ञात्वस्य । एतदुक्तं भवति,
यथा देहादिहिंश्यत्वपराक्रादिभिर्हेतुभिस्त्वप्रत्यनौकाद्रष्टृत्वप्रत्य-
क्रादेविर्विच्यते, एवमन्तःकरणरूपाहंकारोऽपि तद्वश्यात्वादेव
तैरेव हेतुभिस्त्वमाद्विच्यत—इति । अतो विरोधादेव न ज्ञात्व-
महङ्कारस्य, दृशित्वत् । यथा, दृशित्वं तत्कर्मणोऽहङ्कारस्य
नाभ्युपगम्यते । न च ज्ञात्वं विक्रियात्मकं, ज्ञात्वं हि ज्ञान-
गुणशयत्वं, ज्ञानं चास्य नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन नित्यं,

* आत्मस्थतयाभिस्थापनाया इति ख० ।

+ स्थितमिति ख० ।

‡ पराक्रादिक्योगादिति ख० ।

¶ न द्रव्यत्वादेवेति ग० ।

§ तत्करणाहङ्कारस्येति ग० ।

नित्यत्वं चात्मनो, नात्मा शुतेरित्यादिषु वेच्यति । ज्ञात एवैत्यत्र, ज्ञ—इति व्यपदेशेन ज्ञानगुणेण्यत्वं च स्वाभाविकमिति वेच्यति । अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव मणिप्रभृतौनां प्रभाश्रयत्वमिव *ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्धमित्युक्तम् । स्वयमेपरिच्छन्नमेव ज्ञानं सङ्गोचविकाशार्हमित्युपपादयिष्यामः । अतः, चेतज्ञावस्थायां कर्मणा सङ्कुचितस्वरूपं तत्त्वर्मानुग्रहेतरतेमभावेन वर्तते, तच्चेन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितमिमिन्द्रियद्वारज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते । ज्ञानप्रसरे तु कर्त्तव्यमस्यैव, तच्च न स्वाभाविकम्, अपितु कर्मकृतमित्यविक्रियस्वरूप एवात्मा । एवं रूपविक्रियात्मकं ज्ञात्वां ज्ञानस्वरूपस्यात्मन—एवेति न कदाचिदपि जड़स्याहङ्कारस्य ज्ञात्वासम्भवः । जड़स्यभावस्याहङ्कारस्य चित्तनिधानेन तच्छायापत्या तत्सम्भव—इति चेत्, केयं चिच्छायापत्तिः, किमहङ्कारच्छायापत्तिः संविदः, उत संविच्छायापत्तिरहङ्कारस्य । न तावत् संविदः, संविदि ज्ञात्वानभ्युपगमात्, नाप्यहङ्कारस्य, तस्य जड़स्य उक्तनौत्या ज्ञात्वायोगात्, द्वयोरप्यचाकुपत्वाच्च । न ह्यचाकुषाणां द्वाया दृष्टा । अथाग्निसम्पर्कादयःपिण्डौषण्यवच्चित्सम्पर्कात् ज्ञात्वोपलब्धिरिति, ॥नैतत्, संविदि वास्तवज्ञात्वानभ्युपगमादेव न तत्सम्पर्कादहङ्कारे ज्ञात्वं तदुपलब्धिर्वा । अहङ्कारस्य

* गुणाश्रयत्वमिति ख० ।

† स्वरूपिति ख० ।

‡ जड़स्याप्यहङ्कारस्येति ख० ।

॥ चेन्नैतदिति ख० ।

खेतनस्य ज्ञाटलासभवादेव सुतरां न तस्म्पर्कात् संविदि
ज्ञाटत्वं तदुपलब्धिर्वा ॥

यदपुक्तम्, उभयत्र वसुतो न ज्ञाटलमस्ति, अहङ्कारस्त्व-
तुभूतेरभिव्यज्ञकः स्वात्मस्थामेवानुभूतिमभिव्यनक्ति, आदर्श-
दिवदिति । तदयुक्तम्, आत्मनः स्वयंज्योतिषी जड़रूपा-
हङ्काराभिव्यज्ञगत्वायोगात् । तदुक्तम्,—

शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारी जडात्मकः ।

स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमदिति ॥

स्वयम्प्रकाशानुभवाधीनसिद्धयो हि सर्वे पदार्थाः, तत्र तदायत्त-
प्रकाशोऽचिदहङ्कारोऽनुदितानस्तमितस्तरूपप्रकाशमशेषार्थसिद्धि-
हेतुभूतमनुभवमभिव्यनक्तौत्यात्मविदः परिहसन्ति । किञ्च,
अहङ्कारानुभवयोः स्वभावविरोधादतुभूतेरनुभूतित्वप्रसङ्गाच्च
न व्यञ्जन्यज्ञगत्वावः । तयोक्तम्,—

व्यञ्जन्यज्ञगत्वमन्योन्यं न च स्यात् प्रातिकूल्यतः ।

व्यञ्जत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे ॥ इति ॥

न च रविकरनिकराणां स्वाभिव्यज्ञगत्वाभिव्यज्ञगत्व-
वत् संविदभिव्यज्ञगत्वाहङ्काराभिव्यज्ञगत्वं संविदः साधौयः;
तत्रापि रविकरनिकराणां करतलाभिव्यज्ञगत्वाभावात् करतल-
प्रतिहतगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव स्फुटतरसुपलभ्यन्त—
इति तद्वाहुल्यमात्रहेतुत्वात् करतलस्य नाभिव्यज्ञकत्वम् । किञ्च,
अस्य संविदूपस्वात्मनोऽहङ्कार*निर्वर्त्याभिव्यक्तिः किंरूपा । न

* निवर्त्येति ख० ।

सावदुत्पत्तिः, स्वतःसिङ्गतयानन्योत्पाद्यताभ्युपगमात् । नापि* तत्प्रकाशनं, तस्या अनुभवान्तराननुभाव्यत्वात् । तत एव च न तदनुभवसाधनानुग्रहः । स हि द्विधा, †ज्ञेयस्थेन्द्रियसम्बन्धहेतुलेन वा यथा जातिनिजसुखादिः ग्रहणे व्यक्तिदर्पणादीनां नयनादीन्द्रियसम्बन्धहेतुलेन, बोद्धुगतकल्पपापनयनेन वा यथा परतत्त्वावबोधीसाधनस्य शास्त्रस्य शमदमादिनाः । यथोक्तम्,—
करणानामभूमित्वाच तसम्बन्धहेतुतेति ॥

किञ्च, अनुभूतेरनुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽपाहमर्थेन न तदनुभवसाधनानुग्रहः सुवचः, स ह्यनुभाव्यानुभवोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिरसनेन भवेत्, यथा रूपादिग्रहणोत्पत्तिविरोधिसन्तमसनिरसनेन चञ्चुषो दौपादिना । न चेह तथाविधं निरसनीयं सम्भाव्यते, न तावत् संविदात्मगतं तज्ज्ञानोत्पत्तिविरोधिकिञ्चिदप्यहङ्कारापनीयमस्ति । अस्ति ह्यज्ञानमिति चेत् न, अज्ञानस्याहङ्कारापनीयत्वानभ्युपगमात्, ज्ञानमेव ह्यज्ञानस्य निवर्त्तकम् । न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य सम्भवति, ज्ञानसमानाश्रयत्वात् तस्मानविषयत्वाच । ज्ञाहभावविषयभावविरहिते ज्ञानमात्रे साक्षिणि नाज्ञानं सम्भवितुमहंति । यथा ज्ञानाश्रयत्वप्रसक्तिशून्यत्वेन घटादेर्नाज्ञानाश्रयत्वं, तथा ज्ञानमात्रेऽपि

* नापि चेति ख०, ग० ।

† संविदा ज्ञेयस्थेति ख० ।

‡ सुखादेर्येहण—इति ख० ।

¶ बोधस्य शास्त्रस्थेति ख० ।

§ शमदमादीनामिति ख० ।

ज्ञानाश्रयत्वाभावेन नाज्ञानाश्रयत्वं स्यात् । संविदोऽज्ञाना-
श्रयत्वाभ्युपगमेऽप्याकृतयाभ्युपेतायास्तस्या *ज्ञानविषयत्वाभावेन,
ज्ञानेन न तद्वत्ताज्ञाननिवृत्तिः । ज्ञानं हि स्वविषय एवाज्ञानं
निवर्त्यति, यथा रज्जुदौ । अतो न केनापि कदाचित्संविदा-
श्रयमज्ञानमुच्छियेता । अस्य च सदसदनिर्वचनौयस्याज्ञानस्य
स्वरूपमेव दुर्निरूपमित्युपरिष्ठादद्यते । ज्ञानप्रागभावरूपस्य
चाज्ञानस्य ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वाभावेन न तनिरसनेन तज्ज्ञान
साधनानुग्रहः† । अतो न केनापि प्रकारेणाहङ्कारेणानुभूते-
रभिव्यक्तिः ॥

न च, स्वाश्रयतयाभिव्यज्ञाभिव्यज्ञनमभिव्यज्ञकानां स्वभावः,
प्रदीपादिष्वदर्थनात्, यथावस्थितपदार्थप्रतीत्यनुग्रणस्वाभाव्याच्चै
ज्ञानतत्त्वाधनयोरनुग्राहकस्य च । तच्च स्वतः प्रामाण्यन्याय-
सिद्धम् । न च, दर्पणादिर्मुखादेरभिव्यज्ञकः, अपि तु, चाङ्गुषतेजः-
प्रतिफलनरूपदोषहेतुः । तद्वीषकृतश्च तत्त्वान्यथावभासः, अभि-
व्यज्ञकस्वालोकादिरेव । न चेह तथाहङ्कारेण संविदि स्वप्रका-
शायां तादृशदोषापादनं सम्भवति । व्यक्तेषु जातिराकार—
इति तदाश्रयतया प्रतीतिः, न तु व्यक्तिव्यज्ञत्वात् । अतोऽन्तः-
करणभूताहङ्कारस्यतया संविदुपलब्धेवेषुतो दोषतो वा न
किञ्चिदिह कारणमिति नाहङ्कारस्य ज्ञात्वं, तथोपलब्धिर्वा ।

* संज्ञानेनि ख० ।

† उच्छियते—इति ख०, ८० ।

‡ अतनिरसनेन स्वती ज्ञानसाधनानुग्रह—इति ख० ।

§ स्वभावाचेति ख० ।

तस्मात् स्वत् एव ज्ञात्वा सिध्यन्नहर्मर्थ एव प्रत्यगात्मा, न ज्ञप्ति-
मात्रम् । अहंभावविगमे तु ज्ञप्तेरपि न प्रत्यक्षसिद्धिरित्युक्तम् ।
तमोगुणाभिभवात् *परागर्थानुभवाभावाच्च अहर्मर्थस्य विविक्त-
स्फुटप्रतिभासाभावेऽपग्रबोधाद॑हमित्येकाकारेणात्मनः स्फुर-
णाक्षुषुप्राप्तावपि नाहंभावविगमः । भवद्भिमताया अनुभूतेरपि
तथैव प्रथेति वक्तव्यम् । न हि, सुप्तोल्यितः कश्चिद्दहंभाववियुक्ता-
अर्थात्तरप्रत्यनीकाकारा ज्ञप्तिरहमज्ञानसाकृतयावतिष्ठे,—दूख्येवं-
विधां स्वापसमकालामनुभूतिं परामृशति । एवं हि^१ सुप्तो-
ल्यितस्य परामर्शः, सुखमहमस्वाप्तमिति । अनेन प्रत्यवमर्शेन[॥]
तदानीमप्यहर्मर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञात्वत् च ज्ञायते । न च
वाच्यं, यथेदानीं सुखं भवति, तथा तदानीमस्वाप्तमित्येषा
प्रतिपत्तिरिति, अतद्रूपत्वात्प्रतिपत्तेः । न चाहर्मर्थस्यात्मनो-
ऽस्थिरत्वेन ५तदानीमहर्मर्थस्य सुखित्वानुसन्धानानुपपत्तिः, यतः
सुप्तप्रिदशायाः प्रागनुभूतं वसु, सुप्तोल्यितो मयेदं कृतं मयेद-
मनुभूतमहमेवेद॒॥मवीचमिति परामृशति । **एतावन्तं कालं न
किञ्चिद्दहमज्ञासिष्ठति॑मिति च परामृशतौति चेत्,—ततः किम् ।

* प्रागर्थानुभवाचेति ख० ।

† अवबोधादहमिति ख० ।

‡ एवं सुप्तोल्यितस्येति ख० ।

¶ प्रत्यवमर्शेनेति ख० ।

§ तेन तदानीमिति ग० ।

|| अहमेवमवीचमिति ग० ।

** एवमेतावन्तमिति ख० ।

†† अज्ञासिष्ठमेवेतीति ख० ।

न किञ्चिदिति क्लत्स्नप्रतिषेध—इति चेत्र, अहमवेदिष—
मिति वेदितुरहमर्थस्यानुवृत्तेः, वेदविषयो हि स प्रतिषेधः*, न
किञ्चिदिति निषेधस्य क्लत्स्नविषयले भवदभिमतानुभूतिरपि
प्रतिषिद्धा स्यात् । सुषुप्तिसमयेऽप्यनुसन्धौयमानमहमर्थमात्रानं
ज्ञातारमहमिति परामृश्य, न किञ्चिदवेदिषमिति वेदने तस्य
प्रतिषिद्धमाने, तस्मिन् काले प्रतिषिद्धमानाया वित्तेः सिद्धि-
मनुवर्त्तमानस्य ज्ञातुरहमर्थस्य चासिद्धिमनेनैव न किञ्चि-
दहमवेदिषमिति परामर्शेन साधयन्तमिममर्थं देवानामेव† प्रियः
साधयतु । मामप्यहं न ज्ञातवानित्यहमर्थस्यापि तदानीमननु-
सन्धानं प्रतीयते—इति चेत्, स्वानुभवस्ववचनयोर्विरोधमपि न
जानन्ति भवन्तः । अहं मां न ज्ञातवानिति ह्यनुभववचने। मा-
मिति किं निषिद्धते—इति चेत्, साधु पृष्ठं भवता,‡ तदुच्चते ।
अहमर्थस्य ज्ञातुरनुवृत्तेन खरूपं निषिद्धते,§ अपि तु, प्रबोध-
समयेऽनुसन्धौयमानस्याहमर्थस्य वर्णश्रिमादिविशिष्टता। अहं मां
न ज्ञातवानित्युक्तेर्विषयो विवेचनौयः । जागरितावस्थानुसंहित-
जात्यादिविशिष्टोऽस्मदर्थो मामित्यन्तस्य विषयः, स्वापाणवस्था-
प्रसिद्धोऽविशदस्वानुभवैकतानश्चाहमर्थोऽहमित्यन्तस्य विषयः ।
अतः सुसोऽहमोद्देशोऽहमिति च मामपि न ज्ञातवानहमित्येव
खल्वनुभवप्रकारः ॥

* वेदनविषयेऽपि संप्रति निषिद्ध—इति ग० ।

† देवानामेव साधयत्विति ख०, ग० ।

‡ लयेति ख० ।

§ स्वाप्ययावस्थाप्रसिद्धाविशदेति ख० । स्वापावस्थाप्रसिद्धाविशदेति ग० ।

अनुभववचनाभ्यनुभवत्यनुवृत्तिलेखगत्यविरेख ॥११॥

किञ्च, सुषुप्तावामा अज्ञानसाक्षित्वेनास्ते—इति हि भव-
दीया प्रक्रिया । साक्षित्वं साक्षात् ज्ञात्वमेव, न ह्यज्ञानतः
साक्षित्वं, ज्ञातैव लोकवेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञान-
मात्रम् । स्मरति च भगवान् पाणिनिः, ^{V. 2. 9.} साक्षाद् इति संज्ञाया-
मिति साक्षात् ज्ञातर्थ्येव साक्षिशब्दम्* । स चायं साक्षी जाना-
मीति प्रतीयमानोऽस्मदर्थं एवेति कुतख्यानौमहमर्थो न प्रती-
येत । आत्मने† स्वयमवभासमानोऽहमित्येवावभासते—इति
स्वापाद्यवस्थास्थाप्यामा प्रकाशमानोऽहमित्येवावभासते—इति
सिद्धम् ॥

यत्तु, मोक्षदशायामहमर्थो नानुवर्त्तते—इति, तदपेशलम् ।
तथा सत्याल्मनाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात् ।
न चाहमर्थो धर्ममात्रं, येन तद्विगमेऽप्यविद्यानिवृत्ताविव
स्वरूपमवतिष्ठेत, प्रत्युत स्वरूपमेवाहमर्थः‡ आत्मनः । ज्ञानन्तु
तस्य धर्मः, अहं जानामि ज्ञानं मे जातमिति चाहमर्थधर्मतया
ज्ञानप्रतीतिरेव । अपि च, यः परमार्थतो भान्त्या वा आधा-
त्मिकादिदुःखैर्दुःखितयात्मानमनुसन्धत्ते—अहं दुःखोति, सर्व-
मेतहुःखजातमपुनर्भवमपोद्या कथमहमनाकुलः स्वस्तो भवेय-
मित्युत्पन्नमोक्षरागः स एव तत्साधने प्रवर्त्तते । स साधनानुष्ठानेन
यद्यहमेव न भविष्यामौत्यवगच्छेत्, अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तु-
वात् । ततश्चाधिकारिविरहादेव सर्वे मोक्षशास्त्रमप्रमाणं

* शब्द—इति ख० ।

† आत्मनीति ख० ।

‡ स्वरूपमेवाहंशब्द—इति ग० ।

स्थात् । अहमुपलक्षितं प्रकाशमात्रमपवर्गे^{*} इतिष्ठते—इति चेत्, किमनेन मयि विनष्टे[†] पि किमपि प्रकाशमात्रमवतिष्ठते—इति मत्वा, न हि कश्चिद्द्विपूर्बमधिकारौ प्रयतते । अतोऽहमर्थस्यैव ज्ञात्वतया मिथ्यतः प्रत्यगात्मत्वम् । स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै स्वयं प्रकाशमानत्वात्, यो यः स्वस्मै प्रकाशते, स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशते यथा, तथावभासमानत्वेनोभयवादिः[‡] सम्भातः संसार्यात्मा, यः पुनरहमिति न चकास्ति, नासौ स्वस्मै प्रकाशते—यथा घटादिः, स्वस्मै प्रकाशते चायं मुक्तात्मा, स तस्मादहमित्येव प्रकाशते[§] । न चाहमिति प्रकाशमानत्वेन तस्याज्ञत्वसंसारित्वादिप्रसङ्गः, मोक्षविरोधादज्ञत्वाद्यहेतुत्वाच्चाहं प्रत्ययस्य । अज्ञानं नाम, स्वरूपाज्ञानमन्यथा ज्ञानं विपरीतज्ञानं वा । अहमित्येवात्मनः स्वरूपमिति स्वरूपज्ञानरूपोऽहं प्रत्ययो नाज्ञत्वमापादयति, कुतः संसारित्वम्, अपि तु तद्विरोधित्वात्माशयत्येव, ब्रह्मात्मभावापरोचनिर्दूतनिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादौनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनाच्च । अयते हि, तज्जैतत्^{|| 14} पश्य^५ त्रृष्णिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति, अहमेव च संवर्त्तामि भविष्यामीत्यादि । सकलेतराज्ञानविरोधिनः स-

* अपवर्गोऽवतिष्ठते—इतीति ख०, ग० ।

† सिद्ध—इति ख० ।

‡ यो य—इत्यारभ्य प्रकाशते—इत्यनः सन्दर्भः, गच्छितपुस्तके नोपलभते ।

§ प्रपश्यन्निति ख०, ग० ।

|| अत्येकमे सति शकानन्दरोपेन तत्त्वमन्यथा, तत्त्वं विद्यात्मानं यथा मुक्तो रुद्धरतः ।

च्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः परस्य ब्रह्मणे व्यवहारोऽथेवमेव,
हन्ताहिमिमाञ्चिस्त्री देवताः, "वह स्यां प्रजायेय," स एकत्र
लोकानु सृजा इति । तथा,—

यस्मात् चरमतीतोऽहमन्नरादपि चीत्तमः ।

अतीतोऽस्मि लोके विदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः* ॥

"अहमात्मा गुडाकेश," न त्वेवाहं जातु नासम्,

"अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।"

"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" ॥

"तेषामहं समुद्भर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।"

"अहं वौजप्रदः पिता," वेदाहं समतीतानीत्यादिषु ।

यद्यहिमित्येवात्मनः स्वरूपम्, कथं तद्विहंकारस्य क्वचान्तर्भावो
भगवतैवोपदिश्यते,—

"महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति" ।

उच्यते, स्वरूपोपदेशेषु सर्वेष्वहिमित्येवोपदेशात् तथैवात्म-
स्वरूपप्रतिपत्तेशाहमित्येव प्रत्यगात्मनः स्वरूपम् । अव्यक्तपरि-
णामभेदस्याहङ्कारस्य क्वचान्तर्भावो भगवतीपदिश्यते । स त्वना-
त्मनि देहेऽहभावकरणहेतुत्वेनाहङ्कार—इत्युच्यते । अस्य त्वह-
ङ्कारशब्दस्याभूततङ्कावेऽर्थं चिप्रत्ययमुत्पाद्य बुत्पत्तिर्दृष्टव्या ।
अयमेव त्वहङ्कार उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वापरनामा शास्त्रेषु
बङ्गशी हेयतया प्रतिपाद्यते । तस्माद्वाधकापेताहम्बुद्धिः साक्षा-

* परार्द्धं ग-चिङ्गित पुस्तके न पयते । पयते तु, ख-चिङ्गितपुस्तके, यो मासेवमसं-
मूढी जानानि पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्वज्ञति मामितीत्यधिकम् ।

† स्वरूपोपपत्तेरिति ग० ।

दात्मगोचरैव, शरीरगोचरा त्वहस्तुद्विरविद्यैव । यथोक्तम्
भगवता पराश्रेण,—

अयूतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन* ।
अनात्मन्यात्मवृद्धिर्येति ॥

यदि ज्ञसिमात्मविवाक्षा, तदानात्मन्यात्माभिमाने शरीरे
ज्ञसिमात्मप्रतिभासः स्यात्, न ज्ञात्वप्रतिभासः, । तस्माज्-
ज्ञाताहमर्थं एवाक्षा । तथोक्तम्,—

अतः प्रत्यक्षसिद्धिलादुक्तन्यायागमान्वयात् ।

अविद्यायोगतात्माज्ञाताहमिति भासते ॥ इति ॥

तथा च,—

देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः ।

नित्यो व्यापौ प्रतिक्रियमाक्षा भिन्नः स्वतः सुखौ ॥ इति ॥

अनन्यसाधनः—स्वप्रकाशः । व्यापौ—अतिसूक्ष्मतया सर्वा-
चेतनान्तःप्रवेशस्वभावः । यदुक्तं,—दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धि-
सभावनया स्वकलभेदावलभिप्रत्यक्षस्य शास्त्रबाध्यत्वमिति ।
कोऽयं दोष—इति वक्तव्यं, यन्मूलतया प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः ।
अनादिभेदवासनैव हि दोष—इति चेत्, भेदवासनाया-
स्तिमिरादिवत् यथावस्थितवस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं किमन्यत
ज्ञातपूर्वम् । अनेनैव शास्त्रविरोधेन ज्ञास्यते—इति चेत्र,
अन्योऽन्याश्रयणात् । शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्व-
निषये सति भेदवासनाया दोषत्वनिष्पत्तिः, भेदवासनाया

* कुरुनन्दनेति ग० ।

† निर्दोषशुतिनिर्णये सति शास्त्रस्येति ग० ।

दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्व-
निश्चय—इति । किञ्च, यदि भेदवासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य
विपरीतार्थत्वं, शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन तथैव स्यात् । अथोच्चेत
दोषमूलत्वेऽपि शास्त्रस्य प्रत्यक्षावगतसकलभेदनिरसनज्ञान-
हेतुत्वेन परत्वात्, *तत् प्रत्यक्षस्य बाधकमिति । तत्र, दोष-
मूलत्वेज्ञाते सति परत्वमकिञ्चिकरम् । रज्जुसर्पज्ञान निमित्त-
भये सति, भ्रान्तोऽयमिति परिज्ञातेन केनचिन्नायं सर्पे
मा भैषजैरित्युक्तेऽपि भयानिवृत्तिदर्शनात् । शास्त्रस्य च दोष-
मूलत्वं अवणवेलायामेव ज्ञातं, अवणावगतनिखिलभेदोपमर्दि-
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानान्यासरूपत्वान्मननादेः । अपिचेदं †शास्त्र-
मसम्भाव्यमानदोषम्, प्रत्यक्षन्तु सम्भाव्यमानदोषमिति केनाव-
गतं त्वया । न तावत् स्वतःसिद्धा निर्झूतनिखिलविशेषानु-
भूतिरिमर्यमवगमयति, तस्याः सर्वविषयविरक्तत्वात्, शास्त्र-
पत्रपातविरहाच्च । नाप्यैन्द्रियकं प्रत्यक्षं दोषमूलत्वेन विप-
रीतार्थत्वात् । तन्मूलत्वादेव नान्यान्यपि प्रमाणानि । अतः,
स्वपत्रसाधनप्रमाणानभ्युपगमात्र स्वाभिमतार्थसिद्धिः ॥

ननु, व्यावहारिकप्रमाणप्रभेयव्यवहारोऽस्माकमप्यस्येव ।
कोऽयं व्यावहारिको नाम । आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्निरू-
पितो न तथावस्थित—इति चेत्, किन्तेन प्रयोजनम् । प्रमाण-
तया प्रतिपन्नेऽपि यौक्तिकवाधादेव प्रमाणकार्यभावात् ।

* नदिति ख-ग-पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

† इदं शास्त्रमेतच्चासम्भाव्यमानेति ख०, ग० ।

‡ भेदविशेषेति ग० ।

अथोच्येत्, शास्त्रप्रत्यक्षयोर्द्योरप्यविद्यामूलत्वेऽपि प्रत्यक्ष*-
विषयस्य शास्त्रेण बाधो दृश्यते । शास्त्रविषयस्य सद्वितौयस्य
ब्रह्मणः पञ्चात्तनवाधादर्शनेन निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव
परमार्थ—इति । तदयुक्तम्, अवाधितस्यापि दोषमूलस्या-
पारमार्थनिश्चयात् । एतदुक्तं भवति, यथा सकलेतरकाचादि-
दोषरहितपुरुषान्तरागोचरगिरिगुहासु वसतस्त्वैमिरिकजनस्या-
ज्ञातखतिमिरस्य सर्वस्य तिमिरदोषाविशेषेण, हिचन्द्रज्ञान-
मविशिष्टं जायते, तत्र न बाधकप्रत्ययोऽस्तीति न तन्मिथा
न भवतीति तद्विषयभूतचन्द्रहितमपि मिथ्यैव, दोषो
ह्ययथार्थज्ञानहेतुः । तथा ब्रह्मज्ञानमविद्यामूलत्वेन बाधक-
ज्ञानरहितमपि स्वविषयेण ब्रह्मणा सह मिथ्यैवेति । भवन्ति
त्राव प्रयोगाः, विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्या, अविद्याव-
दुत्पन्नज्ञानविषयत्वात् प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या, मिथ्याज्ञान-
विषयत्वात् प्रपञ्चवत् । ब्रह्म मिथ्या, असत्यहेतुजन्यज्ञानविषय-
त्वात् प्रपञ्चवदेव ॥

न च वाच्यं, स्वाप्नस्य हस्त्यादिज्ञानस्यासत्यस्य परमार्थ-
शुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुभाववदविद्यामूलत्वेनासत्यस्यापि शास्त्रस्य
परमार्थभूतब्रह्मविषयप्रतिपत्तिहेतुभावो न विरुद्ध—इति, स्वाप्न-
ज्ञानस्यासत्यत्वाभावात् । तत्र हि, विषयाणामेव मिथ्यात्वं,

* प्रत्यक्षमूलस्य विषयस्येति ग० ।

† दर्शत—इति ख० ।

‡ अपारमार्थज्ञानहेतुरिति ग० ।

तेषामेव हि बाधो दृश्यते, न ज्ञानस्य । न हि, मया स्त्रप-
विलायामनुभूतं ज्ञानमिह न विद्यत—इति कस्यचिदपि प्रत्ययो
जायते । दर्शनन्तु विद्यते, अर्थाৎ न सन्तौति बाधकप्रत्ययः ।
मायाविनो मन्त्रौषधादिप्रभवं मायामयं ज्ञानं सत्यमेव प्रीति-
र्भयस्य च हेतुः, तत्रापि ज्ञानस्याबाधितत्वात् । विषयेन्द्रि-
यादिदोषजन्यं रज्ज्वादौ सर्पदिविज्ञानं सत्यमेव भयादिहेतुः ।
सत्यैवाऽदृष्टिपि स्खामनि सर्पसन्निधानात् †दृष्टबुद्धिः, सत्यैव
शङ्काविषयबुद्धिर्मरणहेतुभूता । वसुभूत एव जलादौ मुखादि-
प्रतिभासो वसुभूतमुखगतविशेषनिच्छयहेतुः । एतेषां संवेद-
नानामुत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च सत्यत्वमवसौयते ।
हस्त्यादौनामभावे कथं तद्बुद्धयः सत्या भवन्तौति चेत्—न, एत-
द्बुद्धौनां सालम्बनत्वमात्रनियमात् । अर्थस्य प्रतिभासमानत्व-
मेव ह्यालम्बनत्वेऽपेक्षितं, प्रतिभासमानता चास्येव, दोषवशात्
स तु बाधितोऽसत्य—इत्यवसौयते, अबाधिता हि बुद्धिः सत्यै-
वित्युक्तम् । रेखया वर्णप्रतिपत्तावपि नासत्यात् सत्यबुद्धिः,
रेखायाः सत्यत्वात् । ननु वर्णात्मना प्रतिपत्ता रेखा वर्णबुद्धि-
हेतुः, वर्णात्मता त्वसत्या । नैवं, वर्णात्मताया असत्याया उपा-
यत्वायोगात् । असतो निरूपाख्यस्य ह्युपायत्वं न दृष्टमनुप-
पत्तव्यम् । अथ तस्यां वर्णबुद्धेरूपायत्वम्, एवं तर्हीसत्यात्मत्वबुद्धिर्न
स्यात्, बुद्धेः सत्यत्वादेवोपायोपेययोरैक्यप्रसङ्गश्च ॥ उभयोर्वर्ण-

* अदृष्टेऽपीति क०, ख० ।

† दृष्टबुद्धिरिति क०, ख० ।

‡ विषयबुद्धिरिति ख०, ग० ।

बुद्धित्वाविशेषात् । रेखाया अविद्यमानवर्णमना उपायत्वे चैक-
स्यामेव रेखायामविद्यमानसर्ववर्णमकल्पस्य सुलभत्वादेकरेखा-
दर्शनात् सर्ववर्णप्रतिपत्तिः स्यात् । अथ पिण्डविशेषे देवदत्तादि-
शब्दसङ्केतवत् *चक्षुर्गाह्वरेखाविशेषे श्रीत्रयगाह्वर्णविशेषसङ्केत-
वशात् रेखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति, हन्त तर्हि सत्या-
देव सत्यप्रतिपत्तिः, रेखायाः सङ्केतस्य च सत्यत्वात् । रेखा-
गवयादपि सत्यगवयबुद्धिः सादृशनिबन्धना, सादृशच्च सत्य-
मेव । न चैकरूपस्य शब्दस्य नादविशेषेणार्थविशेषभेदबुद्धिहेतु-
त्वेऽप्यसत्यात् सत्यप्रतिपत्तिः, नानानादाभिव्यक्तस्यैकस्यैव
शब्दस्य तत्त्वादाभिव्यज्ञन्तरूपेणार्थविशेषैः‡ सह सम्बन्ध-
ग्रहणवशादर्थभेदबुद्धित्वपत्तिहेतुत्वात् । शब्दस्यैकरूपत्वमपि न
साधीयः, गकारादेवेधिकस्यैव श्रीत्रयगाह्वत्वेन शब्दत्वात् । अतोऽ-
सत्याच्छास्त्रात् सत्यत्रह्वविषयप्रतिपत्तिर्दुरूपपादा ॥

नतु, न शास्त्रस्य गगनकुसुमवदसत्यत्वम्, प्रागदैतज्ञानात्
सद्बुद्धिबोधत्वात्, १ उत्पन्ने तत्त्वज्ञाने ह्यसत्यत्वं शास्त्रस्य, न तदा
शास्त्रं निरक्षनिखिलभेदचिन्मात्रब्रह्मज्ञानोपायः, २ यदीपाय-
स्तदाऽस्त्वयेव 'शास्त्रम्, अस्तीति' बुद्धिः । नैवम्, असति शास्त्रे,
अस्ति शास्त्रमिति बुद्धेमित्यात्वात् । ततः किमिदं, ततो मित्या-
भूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मित्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मित्या-
त्वम् ३ यथा, धूमबुद्ध्या गृह्णैतवाऽप्यजन्याग्निज्ञानस्य मित्यात्वेन

* चक्षुषा पाह्वीर्ति ख०, ग० ।

† सत्यबुद्धिप्रतिपत्तिरिति ख०, ग० ।

; अर्थविशेषेण सम्बन्धप्रहणेति ख० ।

तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्मम् । पश्चात्तनवाधादर्शनं चासिद्वं, शूल्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन तस्यापि बाधदर्शनात् । तत्तु भान्तिमूलमिति चेत्, एतदपि भान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तम् ।
पाशात्य*बाधादर्शनन्तु तस्यैवेत्यलमप्रतिष्ठितकुर्तकपरिहसनेन ॥

यदुक्तं, वेदान्तवाक्यानि निर्विशेषज्ञानैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनपराणि, सदेव सौम्येदमय आसौदित्येवमादीनौति । तदयुक्तम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञीपपादनसुखेन सञ्चब्दवाचस्य परस्य ब्रह्मणे जगदुपादानत्वं, जगन्निमित्तत्वं, सर्वज्ञता, सर्वशक्तियोगः, सत्यसंकल्पत्वं, सर्वान्तरत्वं† सर्वाधारता, सर्वनियमनमित्याद्यनेककल्याणगुणविशिष्टतां क्षत्स्त्रस्य जगतस्तदात्मकताच्च प्रतिपाद्य, एवमूतब्रह्मात्मकस्त्वमसौति ज्ञेतकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात् प्रकरणस्य । प्रपञ्चितश्चायमर्थो वेदार्थ-‡संग्रहे । अत्राप्यारभणाधिकरणे निपुणतरसुपपादयिष्यामः । अथ परायया तदक्षरमधिगम्यत—इत्यत्रापि प्राकृतान् हेयगुणान् प्रतिषिद्ध्य, नित्यत्वविभुत्सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वाव्ययत्वमूत्रोनित्वसर्वज्ञत्वादिकल्याणगुणंगणयोगः परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्रापि सामानाधिकरणस्यानेकविशेषणविशिष्टैकार्थाभिधानव्युत्पत्त्या न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्तभेदैनैकार्थवृत्तिलं सामानाधिकर-

* पश्चाद्वाधेति ख० ।

† सर्वान्तरात्मलमिति ख० ।

‡ वेदान्तसंग्रह—इति ग० ।

§ गुण-योग इति ख० ।

खम् । तत्र सत्यज्ञानादिपदमुख्यार्थेऽर्गुणैस्तत्तद्वाणविरोधाकार-
प्रत्यनौकाकारैर्वा एकस्मिन्नेवार्थे पदानां प्रवृत्तौ, निमित्तभेदोऽ-
वश्याश्रयणौयः । इयांसु विशेषः, एकस्मिन् पक्षे पदानां
मुख्यार्थता, अपरस्मिंश्च तेषां लक्षणा । न चाज्ञानादौनां
प्रत्यनौकता वसुस्खरूपमेव, एकेनैव पदेन स्वरूपं प्रतिपन्नमिति
पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यात् । तथा सति, सामानाधिकरण्या-
सिद्धिसु, एकस्मिन् वसुनि वर्त्तमानानां पदानां निमित्त-
भेदानाश्रयणात् । न चैकस्यैवार्थस्य विशेषणभेदेन विश्लि-
ष्टाभेदादनेकार्थत्वं^{*} पदानां सामानाधिकरण्यविरोधि,
एकस्यैव वसुनोऽनेकविशेषणविशिष्टाप्रतिपादनपरत्वात् सामा-
नाधिकरण्यस्य । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे
वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति शब्दिकाः ॥

२४/६ यदुक्तम्, एकमेवाहितौयमित्यत्र *अहितौयपदं गुणतोऽपि
सहितौयतां न सहते । अतः सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारण-
वाक्यानामहितौयवस्तुप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनौयम् । कारण-
तयोपलक्षितस्य तस्याहितौयस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते,—
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । अतो हि लिलक्षयिषितं ब्रह्म
निर्गुणमेव । अन्यथा, निर्गुणं निरञ्जनमित्यादिभिर्विरोध-
श्वेति । तदनुपपत्रं, जगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्ता-
धिष्ठावन्तरनिवारणेन विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनपरत्वाद-

* अत्रार्थाहितौयमिति ख०, ग० ।

† सजातीयतामिति ग० ।

‡ तदनुपयुक्तमिति ख० ।

द्वितीयपदस्य, तथैव विचित्रशक्तियोगसेवावगमयति, तदैक्षत
बहु स्थां प्रजायेयेति, तत्त्वेजोऽस्तजतेत्यादि । अविशेषणा-
द्वितीयमित्युक्ते निमित्तान्तरमात्रनिषेधः कथं ज्ञायत—इति
चेत्, सिसृक्षीर्ब्रह्मण उपादानकारणलं, सदेव सोम्येदमय-
आसोदेकमेवेति प्रतिपादितं । कार्योत्पत्तिस्वाभाव्येन बुद्धिस्थं
निमित्तान्तरमिति, तदेवादितोयपदेन निषिध्यत—इत्यव-
गम्यते । सर्वनिषेधे हि स्वाभ्युपगताः सिषाधयिषिता नित्य-
त्वादयश्च निषिद्धाः स्युः । सर्वशाखाप्रत्ययन्याय*शावभवतो
विपरौतफलः, सर्वशाखासु कारणान्वयिनां सर्वज्ञत्वादौनां
गुणानामत्रोपसंहारहेतुल्वात् । अतः कारणवाक्यस्वभावादपि,
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनेन सविशेषमेव प्रतिपाद्यत—इति
विज्ञायते । न च, निर्गुणवाक्यविरोधः, प्राकृतहेयगुणविष-
यत्वात्तेषां निर्गुणं निरज्ञनं निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादी-
नाम् । ज्ञानमावस्त्रूपवादित्योऽपि शुतयो ब्रह्मणो ज्ञान-
स्त्रूपतामभिदधति । न तावतां निर्विशेषज्ञानमावमेव तत्त्वं,
ज्ञातुरेव ज्ञानस्त्रूपत्वात्, ज्ञानस्त्रूपस्यैव तस्य ज्ञानाश्रयत्वं
मणिद्युमणिप्रदौपादिवदित्युक्तमेव । ज्ञात्वमेव हि सर्वाः
शुतयो वदन्ति । यः सर्वज्ञः सर्ववित्, तदैक्षत, सेयं देवतै-
क्षत, स एकत लोकानु सृजा इति ।

नित्यो नित्यानां चेतनश्वेतनाना-

मेको बह्नां यो विदधाति कामान् । का ५.३

* प्रत्ययस्तेति ख०, ग० ।

† न तावदिति क०, ख० ।

ज्ञान्नौ द्वावजावौशानौशौ ॥६३.११

तमौश्वराणां परमं महेश्वरं

तं दैवतानां परमञ्च दैवतम् ।

पतिं पतौनां परमं परस्तात्

विदाम देवं भुवनेशमोद्यम् ॥६४.११.७

न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते,

न तत्त्वमशाभ्यधिकञ्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते

स्वाभाविको ज्ञानबलक्रिया च ॥६४.११.८

एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो* विमृत्युर्विशोको विजि-
वक्तोऽपिपासः, सत्यकामः सत्यसङ्गल्य—इत्याद्याः श्रुतयो
ज्ञात्वप्रमुखान् कल्याणगुणान् ज्ञानस्त्रूपस्यैव ब्रह्मणः स्वाभा-
विकान् वदन्ति, समस्तहेयगुणरहितताञ्च । निर्गुणवाक्यानां
सगुणवाक्यानाञ्च विषयमपहतपाप्मेभ्याद्यपिपास—इत्यन्तेन हेय-
गुणान् प्रतिषिध्य, सत्यकामः सत्यसङ्गल्य—इति ब्रह्मणः
कल्याणगुणान् विद्धतोयं श्रुतिरेव विदिनक्तीति† सगुणनिर्गुण-
वाक्ययोर्विरोधाभावादन्यतरस्य मिथ्याविषयताश्रयणमपि नाश-
ङ्कनौयम् । भौषास्माद्वातः पवत—इत्यादिना ब्रह्मगुणानारभ्य, ते
ये शतमित्यनुकमेण क्षेतज्ञानन्दातिशयमुद्भावा, यतो वाचो निव-
र्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विदानिति ब्रह्मणः
कल्याणगुणानन्यमत्यादरेण वदतौयं श्रुतिः । सोऽश्रुते सर्वान्

* विरज-इति ग० ।

† व्यनक्तीति क० ।

कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ब्रह्मवेदनफलमवगमयद्वाक्यं परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणानन्त्यं ब्रवौति । विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान् कामान् अश्वुते, काम्यन्त—इति कामाः कल्याणगुणाः, ब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वान् अश्वुत—इत्यर्थः । दहर-
विद्यायां, तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमितिवद्गुणप्राधान्यं वक्तुं सह शब्दः । फलोपासनयोः प्रकारैक्यं, यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवतीति शुत्यैव सिद्धम् । यस्यामतं तस्य मतम्, अविज्ञातं विजानतामिति ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वमुक्तमिति चेत्, ब्रह्मविदाप्नीति परं, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ज्ञानान्मोक्षोपदेशो न स्यात् ।

असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ॥

इति ब्रह्मविषयज्ञानासङ्गावसङ्गावाभ्यामात्मनाशमात्मसत्ताच्च वदति । अतो ब्रह्मविषयवेदनमेवांपवर्गाय सर्वाः शुतयो विद्धति । ज्ञानच्छोपासनात्मकम्, उपास्यच्च ब्रह्म सगुणमित्युक्तम् । यतो वाचो निर्वर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति ब्रह्मणोऽनन्तस्यापरिमितगुणस्य वाञ्छनसयोरेतावदिति परिच्छेदायोग्यलश्वरेण ब्रह्मैतावदिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातममतमित्युक्तम्, अपरिच्छेदत्वात् ब्रह्मणः । अन्यथा, यस्यामतं तस्य मतं, विज्ञातमविजानतामिति ब्रह्मणो मतत्वविज्ञातत्ववचनं तत्रैव विरुद्धते ॥

यत्तु, न दृष्टेर्दृष्टारं न मतेर्मन्तारमिति श्रुतिः, दृष्टेर्मतेर्वतिरिक्तं द्रष्टारं मन्तारं च प्रतिषेधतीति, तदागन्तुकचैतन्य-

गुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्त्रूपतां कुतकंसिद्धां मत्वा, न तथामानं पश्येः न मन्त्रीयाः, अपि तु द्रष्टारं मन्त्रारमण्यामानं दृष्टिमति रूपमेव पश्येरित्यभिदधातौति परिहृतम् । अथ वा, दृष्टेर्द्रष्टारं मतेर्मन्तारं जीवामानं प्रतिषिध्य, सर्वभूतान्तरामानं परमामानमेवोपास्त्वेति वाक्यार्थः । अन्यथा, विज्ञातारमे केन विजानीयादिति ज्ञात्वशुतिविरोधश्च ॥

आनन्दो ब्रह्मेत्यानन्दमात्रमेव ब्रह्मस्त्रूपं प्रतीयत—इति यदुक्तं, तज्ज्ञानाश्रयस्य ब्रह्मणो ज्ञानं स्त्रूपमिति परिहृतम्* । ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्द—इत्युच्यते, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यानन्दस्त्रूपमेव विज्ञानं ब्रह्मेत्यर्थः† अत एवा भवतामेकरसता, अस्य ज्ञानस्त्रूपस्यैव ज्ञात्वमपि शुतिश्वतस्मधिगतमित्युक्तम् । तद्वदेव, "स एको ब्रह्मण आनन्दः, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिव्यतिरेकनिर्देशाच्च नानन्दमात्रं ब्रह्म, अपित्वानन्दिद, ज्ञात्वमेव ह्यानन्दित्वम् ॥

यदिदमुक्तं, यत हि द्वैतमिव भवति, नेह नानास्ति किञ्चन, स्मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमातृवाभूत् तत्केन कं पश्येदिति भद्रनिषेधो बहुधा दृश्यत—इति । तत् कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकातया च तदात्मकत्वेनैक्यात् तत्प्रत्यनैकिनानात्रं प्रतिषिध्यते । न पुनर्बर्ज्ज

* अपहृतमिति ग० ।

† अत—इति ख० ।

‡ अन्तर्यामितयेति ख०, ग० ।

स्यां प्रजायेयेति बहुभवनसङ्गल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं
प्रतिषिद्धयत—इति परिहृतम् । नानात्वनिषेधादियमपरमार्थ-
विषयेति चेत्—न, प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतनानात्वं दुरा-
रोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य, तदेव बाध्यत—इत्युपहास्यमिदम् ॥ यदा
ह्यैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवतौति ब्रह्मणि
नानात्वं पश्यतो भयप्राप्तिरिति यदुक्तं, तदस्त् । सर्वं खल्विदं
ब्रह्म, तज्जलानिति* शान्त उपासीतेति तत्रानाक्वानुसन्धानस्य
शान्तिहेतुत्वोपदेशात् । तथा हि, सर्वस्य जगतस्तुत्यत्तिस्थिति-
लयकर्मतया तदात्मकत्वानुसन्धानेनाक्व शान्तिर्विधीयते । अतो
यथावस्थितदेवतिर्यञ्चनुष्ठावरादिभेदभिन्नं जगत् ब्रह्मात्मक-
मित्यनुसन्धानस्य शान्तिहेतुतया अभयप्राप्तिहेतुत्वेन न भय-
हेतुत्वप्रसङ्गः । एवं तर्हि, अथ तस्य भयं भवतौति किमुच्यते, यदा
ह्यैष एतस्मिन्नदेशेऽनात्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते,
अथ सोऽभयं गतो भवतौत्यभयप्राप्तिहेतुत्वेन ब्रह्मणि या प्रति-
ष्ठाभिहिता, तस्या विच्छेदे भयं भवतौति । यथोक्तं मह-
र्षिभिः—

यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तमहच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ॥
इत्यादि । ब्रह्मणि प्रतिष्ठाया अन्तरमवकाशो विच्छेद एव ॥

यदुक्तं, “न स्थानतोऽपौति” सर्वविशेषरहितं ब्रह्मेति वक्ष्य-
तीति । तत्र, सविशेषं ब्रह्मेत्येव हि तत्र वक्ष्यति । मायामात्रं

* तज्जलानीति ख०, ग०

त्विति च स्वाप्नानामप्यर्थानां जागरितावस्थानुभूतपदार्थ-
वैधर्येण मायामात्रवसुच्यते—इति पारमार्थिकत्वमेव वक्ष्यति ।
स्मृतिपुराणयोरपि निर्विशेषज्ञानमात्रमेव परमार्थोऽन्यदपार-
मार्थिकमिति प्रतीयते—इति यदभिहितं, तदसत् ।

यो मामजमनादिच्च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥ ३ ॥

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहन्ते ष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ५ ॥

भूतभूत च भूतस्यो ममात्मा भूतभावनः ॥

अहङ्कृतस्तस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्वमिदं प्रीतं सूत्रे मणिगणा इव ॥

विष्टभ्याहमिदं क्षत्स्तमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

उत्तमः पुरुषस्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभव्यव्यय ईश्वरः ॥

यस्मात् चरमतौतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्

गुणादिदीषांच्च मुने *व्यतीतः ।

अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा

तेनास्तुतं यद्बुवनान्तराले ॥

समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ

स्त्रशक्तिलेशोऽबृतभूतसर्गः ।

* पुनर्व्यतीत इति ख० ।

इच्छागृहौताभिमतोरुदेहः
 संसाधिताश्रेष्ठगद्वितोऽसौ ॥
 तेजोबलैश्वर्यमहावबोध-
 स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
 परः पराणां सकला न यत्र
 क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ॥
 स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो
 व्यक्तस्वरूपो*प्रकटस्वरूपः ।
 सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता
 समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥
 संज्ञायते येन तदस्तदोषं
 शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
 संदृश्यते वाप्यथ गम्यते वा

१५३-११-५-१२८] तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥

शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्दगते ।
 मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
 सभर्त्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थदयान्वितः ।
 नेता गमयिता स्थाना गकारार्थस्थाना मुने ॥
 ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षणां भग इतौरणा ॥
 वसन्ति तत्र भूतानि भूतामन्यखिलामनि ।

* प्रकटेति ख० ग० ।

† सर्वकर्त्तेति ख० ।

स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्तोऽव्ययः ॥

ज्ञानशक्तिवलैश्वर्यवौर्यते जांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विना हैर्यैर्गुणादिभिः ॥

एवमेष महाशब्दो मैत्रेय भगवानिति ।

परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥

तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।

शब्दोऽयं नोपचारेण *अन्यत्र ह्युपचारतः ॥ विष्णु-१-५-१२

समस्ताः शक्तयस्तैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । ।

तदिश्वररूपवैरूप्यं रूपमन्यद्वरेऽर्हत् ॥

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।

देवतिर्यज्ञनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्त्वलौलया ॥

जगतासुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।

चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहृतामिका ॥ विष्णु-१-१-३९-७

एवं प्रकारममलं नित्यं व्यापकमन्यम् ।

समस्तहेयरहितं विश्णुाख्यं परमं पदम् ॥ विष्णु-१-२२-५३

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।

रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥

अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धजन्मभिः ।

वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तौति क्रेवलम् ॥

सर्वतासौ समस्तज्ञ वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्विः परिपव्यते ॥

* द्वयत्रेति ख० ।

† चेष्टावन्तीति ख० ।

*तद्वज्ञा परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।

एकस्त्रूपञ्च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥

तदेव सर्वमैवैतदग्रक्ताव्यक्तस्त्रूपवत् ।

तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥ विष्णु. I.2.12-13

प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्त्रूपिणी ।

पुरुषव्याप्युभावेतौ लौयेति परमात्मनि ॥

परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ।

विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गौयते ॥ विष्णु. II.4.38-41

द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूत्रज्ञामूत्रमैव च ।

क्षराक्षरस्त्रूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते ।

अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ॥

एकदेशस्थितस्याग्नेज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥ विष्णु. I.13.50-52

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्वेचन्नाख्या तथापरा ।

अविद्या कर्मसंज्ञान्या छतौया शक्तिरिष्टते ॥

यया क्वेचन्नशक्तिः सा वेष्टिता वृप सर्वगा ।

संसारतापानखिलानवाप्रोत्यतिसन्ततान् ॥

तया तिरीहितल्वाच्च शक्तिः क्वेचन्नसंज्ञिता ।

सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते ॥ विष्णु. II.7.4-63

प्रधानञ्च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ।

विष्णुशक्तगा महाबुद्धे छतौ संश्रयधर्मिणौ ॥

तयोः सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च ।

* सदत्र्वैति ख०, स ब्रह्मैति ग० ।

यथा सत्त्वो जले वातो विभर्ति कणिकाशतम् ।

शक्तिः सापि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मनः ॥

तदेतद्ब्रह्मं नित्यं जगन्मुनिवराख्यलम् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥

इत्यादिना परं ब्रह्म स्वभावत एव निरस्तनिखिलदोषगन्धं समस्तकल्याणगुणात्मकं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलोलं प्रतिपाद्य, क्वत्स्तस्य चिदचिदसुनः सर्वावस्थावस्थितस्य पारमार्थिकस्यैव परस्य ब्रह्मणः शरौरतया रूपत्वं शरौररूप*तन्वं शक्तिविभूत्यादिशब्दैस्ततच्छब्दसामानाधिकरणेन चाभिधाय, तद्विभूतिभूतस्य चिदसुनः स्वरूपेणावस्थितिमचिन्मिश्रतया ^{मनुष्यादिनां} चेत्वारूपेणावस्थितिं चोक्ता, चेत्वारूपस्यायां पुण्यपापात्मकर्मरूपाविद्यावेष्टितत्वेन स्वाभाविकज्ञानरूपत्वानुसन्धानमचिद्रूपार्थकारतयानुसन्धानञ्च प्रतिपादितमिति परं ब्रह्म सविशेषं, तद्विभूतिभूतं जगदपि पारमार्थिकमेवेति ज्ञायते ॥ प्रत्यस्तमितभेदमित्यत्र, देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषसंस्तुत्याप्यात्मनः स्वरूपं तद्वत्भेदरहितत्वेन तद्वेदवाचिदेवादिशब्दागोचरं ज्ञानसत्तैकलक्षणं स्वसंवेद्यं योगयुज्ञनसो न [†]गोचरमित्युच्यते—इत्यनेन न प्रपञ्चापलापः । कथमिदमवगम्यत—इति चेत्, तदुच्यते, अस्मिन् प्रकरणे संसारैकमेषजतया योगमभिधाय, योगावयवान् प्रल्या-

* रूपशक्तीति ग० ।

[†] अगोचरमिति ग० ।

हारपर्थन्तांश्चोक्ता ॥ धारणासिद्धर्थं शुभाश्रयं वक्तुं परस्य ब्रह्मणी
विषेणः शक्तिशब्दाभिधेयं रूपद्वयं मूर्त्तमूर्त्तविभागेन प्रति-
पाद्य, लृतौयशक्तिरूपकर्माख्याविद्यावेष्टिमचिद्विशिष्टं क्षेवज्ञं
मूर्त्ताख्यविभागं भावनात्यान्वयादशुभमित्युक्ता, द्वितीयस्य
कर्माख्याविद्याविरहिणोऽचिद्वियुक्तस्य ज्ञानैकाकारस्यामूर्त्ताख्य-
विभागस्य निष्पत्तयोगिध्येयतया योगयुज्ञनसोऽनालम्बनतया
स्वतः शुद्धिविरहाच्च शुभाश्रयत्वं प्रतिषिध्य, परशक्तिरूप-
मिदममूर्त्तमपरशक्तिरूपं क्षेवज्ञाख्यं मूर्त्तच्च, परशक्तिरूप-
स्यामनः क्षेवज्ञतापत्तिहेतुभूतलृतौयशक्त्याख्यकर्मरूपाविद्या
चेत्येतच्छक्तिवयाश्रयं भगवदसाधारणम्, आदित्यवर्णमित्यादि-
वेदान्तसिङ्गं मूर्त्तं रूपं शुभाश्रय—इत्युक्तम् ॥ अत परिशुद्धाम-
स्वरूपस्य शुभाश्रयतानहंतां वक्तुं प्रत्यस्तुमितमेदं यदित्या-
द्युच्यते । तथाहि,—

न तद्योगयुजा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः ।

द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं परं पदम् ॥

समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्वद्वरेमहत् ॥ इति ॥

तथा चतुर्मुखसनकादीनां जगदन्तरवर्त्तिनामविद्यावेष्टि-

* अभिधायेति ख० ।

† कर्मभावना जनकादीनां, ब्रह्मभावना सनकादीनाम्, उभयभावना चतुर्मुखस्य
चेतिभावनेति खचिक्तिपुस्तके पश्यते । अनुमीयते खल्वेतत् ठिष्णस्थानीयमपि
लिपिकरप्रमादात् मूले सन्विदेशितमिति ।

‡ इति च वदतीति ख०, ग० ।

तत्वेन शुभाश्रयानहंतासुक्ता, बद्धानामेव पश्चाद्योगिनोऽनुत-
बोधानां स्वस्वरूपमापनानाच्च* स्वतः +शुद्धिविरहात् भगवता
शैनकेन शुभाश्रयता निषिद्धा ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तव्यवस्थिताः ।

प्राणिनः कर्मजनितसंसारवश्वर्तिनः ॥

यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः ।

अविद्यान्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥

पश्चादुद्भूतबोधाच्च ध्यानेनैवोपकारकाः ।

नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥

तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गदेव बोधवत् ।

इत्यादिना परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपं स्वासाधारणमेव
शुभाश्रय—इत्युक्तम् । अतीत्वं न भेदापलापः प्रतीयते ॥

ज्ञानस्वरूपमित्यत्रापि, ज्ञानव्यतिरिक्तार्थं जातस्य क्लृतस्त्वा
न मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते । ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो देवमनुष्ठाद्यर्थ-
कारेणावभासो भान्तिरित्येतावन्माववचनात् । न हि शुक्ति-
काया मिथ्यारजतयावभासो भान्तिरित्युक्ते, जगति क्लृतस्त्वं
रजतजातं मिथ्या भवति । जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्ये-
नैक्यप्रतीतेब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपस्यार्थकारता भान्तिरित्युक्ते सति,
अर्थं जातस्य क्लृतस्त्वा मिथ्यात्मुक्तं स्यादिति चेत्, तदसत् ।
अस्मिन् शास्त्रे परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्निरस्ताज्ञानादिनिखिल-

* ज्ञानाच्चेति ख० ।

+ सिद्धिविरहादिति ग० ।

‡ चेत्, नेति ख० ।

दीपगन्धस्य समस्तकल्पाणगुणात्मकस्य महाविभूतेः प्रतिपन्नतया, तस्य भान्तिदशनासम्भवात् । सामानाधिकरणेनैक्यप्रतिपादनञ्च बाधासहमविरुद्धं चेत्येतदनन्तरमेवोपपादयिष्यते । अतोऽयमपि श्लोको नार्थखल्पस्य बाधकः । तथाहि,—यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्यन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्त्र तद्वद्विति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यवसिते सति,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपदृष्ट्येत्* ।

बिभेत्यत्पश्चुताहेदो मामयं प्रतिरिष्यति ॥

इति शास्त्रेणात्मार्थस्येतिहासपुराणाभ्यासुपदृष्ट्येण कार्यमिति ज्ञायन्ते । उपदृष्ट्येण नाम, विदितसकलवेदातदर्थानां स्त्रयोगमहिमसाक्रातकृतवेदतत्त्वार्थानां वाक्यैः स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणम् । सकलशास्त्रानुगतस्य वाक्यार्थस्यात्प्रभागश्चवणाहुरवगमत्वेन, तेन विना निश्चयायोगादुपदृष्ट्येण हि कार्यमेव । तत्र पुलस्यवसिष्ठवरप्रदानलब्धपरदेवतापारमार्थिकज्ञानवतीभंगवतः पराशरात् स्वावगतवेदार्थोपदृष्ट्येणमिच्छन् मैत्रेयः परिप्रच्छ,—

सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं लक्ष्मी यथा जगत् ।

वभूव भूयच्च यथा महाभाग भविष्यति ॥

* समुपवर्णयेदिति ग० ।

+ वेदतत्त्वार्थानामिति ग० ।

‡ देवतेति ख० ।

यन्मयञ्च जगद्रूप्नन् यतञ्चैतच्चराचरम् ।

लौनमासीयथा यत्र लयमेव्यति यत्र च ॥

इत्यादिना । तत्र* ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विभूतिभेदप्रकार-
तदाराधनस्वरूपफलविशेषाञ्च पृष्ठाः, ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नेषु, —
यतञ्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्ठत्वात् । यन्मय-
मित्यनेन स्थितिस्थितिलयकर्मभूतं जगत् किमात्मकमिति पृष्ठं,
तस्य चोत्तरं,—जगञ्च स—इति । इदं तादात्ममन्तर्यामिरूपे-
णात्मतया व्याप्तिक्षेत्रं, न तु व्याप्त्यापकयोर्वस्त्रैक्यक्षतम् ।
यन्मयमिति प्रश्नस्योत्तरत्वात्, जगञ्च स—इति सामानाधिकर-
णस्य । यन्मयमिति मयट् न विकारार्थः, पृथक् प्रश्नवैयर्थ्यात् ।
नापि प्राणमयादिवत् स्वार्थिकः, जगञ्च स—इत्युत्तरानुप-
पत्तेः । इतदा हि, विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत् । अतः प्राचुर्यार्थ-
एव, तवक्षतवचने मयडिति मयट् । क्वत्स्तञ्च जगत् तच्छरौर-
तया तवक्षुरमेव, तस्माद्यन्मयमित्यस्य प्रतिवचनं जगञ्च स—
इति ॥ सामानाधिकरणं जगद्ब्रह्मणोः शरौरात्मभावनिवन्धन-
मिति निश्चीयते । अत्यथा निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽ-
स्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न संगच्छन्ते ।
तद्विवरणरूपं क्वत्स्तञ्च शास्त्रं न संगच्छते । तथा हि सति,
प्रपञ्चभूमस्य किमधिष्ठानमित्येवंरूपस्यैकस्य प्रश्नस्य निर्विशेष-
ज्ञानमात्रमित्येवंरूपमेवोत्तरं स्यात् । जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वपरे

* अतेति ख० ।

† मयडतेति ख०, ग० ।

‡ तथा हीति क०, ग० ।

च * सामानाधिकरणे सत्यसंकल्पत्वादिकल्याणगुणैकतानता
निखिलहेयप्रत्यनीकता च बाधेत, सर्वाशुभास्पदज्ञ ब्रह्म
भवेत् । आत्मशरौरभाव एवेदं सामानाधिकरणं मुख्यवृत्त-
मिति स्थाप्यते † । अतः—

विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्त्वैव ॥ संस्थितम् ।

स्थितिसंयमकर्तासौ जगतोऽस्य जगत्त्व सः ॥

इति संयहेणोक्तमर्थं, "परः पराणामित्यारभ्य विस्तरेण वक्तुं
परब्रह्मभूतं भगवन्तं विष्णुं स्वेनैव रूपेणावस्थितम्, अविकारायेति
श्चोकेन प्रथमं प्रणम्य, तसेव हिरण्यगर्भस्वावतारशङ्कररूप-
त्रिभूर्त्तिप्रधानकालक्षेत्रज्ञसमष्टिव्यष्टिरूपेणावस्थितज्ञ नमस्क-
रोति । तत्र, "ज्ञानस्वरूपमित्ययं श्चोकः क्षेत्रज्ञव्यथात्मना-
वस्थितस्य परमात्मनः स्वभावमाह । तस्माद्वाच निर्विशेषवस्तु-
प्रतीतिः ॥

यदि निर्विशेषज्ञानरूपब्रह्माधिष्ठानभ्यमप्रतिपादनपरं शास्त्रम् ।
तर्हि,—

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्वादिकर्वत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥

इति चौद्यम् ।

* परे एवेति ख०

† स्थाप्यते चेति ग० ।

॥ तत्रैव चेति ख० ।

शक्तयः सर्वभावानामचित्क्षेप्तानगोचराः ।

यतोऽती ब्रह्मणस्तासु सर्गाद्या भावशक्तयः ।

भवन्ति तपतां श्रेष्ठं पावकस्य यथोष्णता ॥

इति परिहारत्वं न घटते । तथा सति, निर्गुणस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वम् । ब्रह्मणो न पारमार्थिकः सर्गः । अपि तु, भान्तिकल्पित—इति चोद्यपरिहारौ स्थाताम् । उत्पत्त्यादिकार्यं सत्त्वादिगुणयुक्तापरिपूर्णकर्मवशेषु दृष्टमिति सत्त्वादिगुण-रहितस्य परिपूर्णस्याकर्मवशस्य कर्मसम्बन्धानहस्य कथं सर्गादेः कर्तृत्वमभ्युगम्यत—इति चोद्यम् । दृष्टसकलविसजातौयस्याग्नगादे-
*रौष्णगादिशक्तियोगवत् सर्वशक्तियोगो न विरुद्धत—इति परिहारः ॥

परमार्थस्त्वमेवैक,—इत्याद्यपि न क्षत्स्तस्यापारमार्थं वदति । अपि तु, क्षत्स्तस्यां तदात्मकतया तद्यतिरेकेणावस्थितस्यापारमार्थम् । तदेवोपपादयति,—

तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥ इति ॥

येन त्वयेदं चराचरं व्याप्तम्, अतस्त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति तदन्यः कोऽपि नास्ति । अतः सर्वात्मातया त्वमेवैकः परमार्थः । अत इदमुच्यते, तवैष महिमा या सर्वव्याप्तिरिति, अन्यथा तवैषा भान्तिरिति वक्तव्यम् । जगतः पते त्वमित्यादौनां

* एवौष्णगादीति ख०, ग० ।

† क्षत्स्तस्येति ग-चिङ्गितपुस्तके नोपलभ्यते ।

‡ सर्वात्मकतयेति क०, ख० ।

पदानां लक्षणां स्यात् ॥ लौलया महीमुद्गरतो भगवतो महावराहस्य सुतिप्रकरणविरीधश्च । यतः, क्षत्रं जगत् ज्ञानात्मना त्वया आत्मतया व्याप्तिवेन तत्र मूर्त्तं, तस्मात् त्वदात्मकत्वानुभवसाधनयोगविरहिण एतत् केवलदेवमनुष्टादिरूपमिति भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्तौत्याह,—यदेतदृश्यत—इति । न केवलं वसुतस्त्वदात्मकं जगत् देवां मनुष्टाद्यात्मकमिति दर्शनमेव भ्रमः, ज्ञानाकाराणामात्मनां देवमनुष्टाद्यर्थकारत्वदर्शनमपि भ्रम—इत्याह,—ज्ञानस्तरूपमखिलमिति । ये पुनर्बुद्धिमन्तो ज्ञानस्तरूपात्मविदः सर्वस्य ॥ भगवदात्मकत्वानुभवसाधनयोगयोग्यपरिशुद्धमनसश्च, ते देवमनुष्टादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीररूपमखिलं जगच्छरौरातिरिक्तज्ञानस्तरूपात्मकं त्वच्छरौरच्चां पश्यन्तौत्याह,—ये तु ज्ञानविद—इति । अन्यथा श्वीकानां पौनरुक्त्यां, पदानां लक्षणा, अर्थविरीधः, प्रकरणविरीधः, शास्त्रतात्पर्यविरीधश्च ॥

तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयमित्यत्र, सर्वेषामसु ज्ञानैकाकारतया समानेषु सम्मु देवमनुष्टादिप्रकृतिः**परिणामविशेष-

* लक्षणेवेति ख० । पदानां लक्षणा चेति ग० ।

॥ साधकेति क० ।

† जगदेव देवेति ख०, ग० ।

॥ सर्वस्येत्यत्र भर्गस्येति लिपिकरप्रमादव्यतं परिपश्यते ग-चिङ्गित पुस्तके ।

‡ त्वच्छरौरमिति ग० ।

§ लक्षणयार्थविरीधः, शास्त्रविरीधश्चेति ग० ।

** मनुष्टाद्यतिपरिणामेति ग० ।

रूपपिण्डसंसर्गकृतमात्मसु देवाद्याकारेण हैतदर्शनमतथ्य*-
मित्युच्यते । पिण्डगतमात्मगतमपि हैतं न प्रतिषिद्ध्यते । देव-
मनुष्यादिविविधविचित्रपिण्डेषु वर्तमानं सर्वमात्मवस्तुसममि-
त्यथैः । यथोक्तं भगवता—

शुनि चैव खपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।

निर्देषं हि समं ब्रह्म—इत्यादिषु ॥ ५.४-१४१ ॥

तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽपौति देहातिरिक्ते वसुनि स्वपर-
विभागस्योक्तव्यात् । यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपौत्यवापि नात्मैक्यं
प्रतीयते । यदि मत्तः परः कोऽप्यत्य—इत्येकस्मिन्नर्थे पर-
शब्दात्य-शब्दयोः प्रयोगायोगात् । तत्र, पर-शब्दः स्वव्यति-
रिक्तात्मवचनः, अत्य-शब्दः तखापि ज्ञानैकाकारत्वात् अन्याका-
रत्वप्रतिषिधार्थः । एतदुक्तं भवति, यदि मद्यतिरिक्तः कोऽप्यात्मा
मदाकारभूतज्ञानैकाकारादन्याकारोऽस्ति, तदाहमेवमा-
कारः, अयच्चान्यादशकार—इति शक्यते व्यपदेष्टुम् । न चैव
मस्ति ॥ सर्वेषां ज्ञानैकाकारत्वेन समानत्वादेवेति ॥

वेणुरन्ध्रविभेदेनेत्यत्रापि, आकारवैषम्यमात्मनां न स्वरूप-
कृतम् ॥ अपि तु, देवादिपिण्डप्रवैशकृतमित्युपदिश्यते, नात्मै-
क्यम् । दृष्टान्ते चानेकरन्ध्रवर्तिनां वायंशानां न स्वरूपैक्यम् ॥
अपि तु, आकारसाम्यमेवा तेषाम् ॥ वायुत्वैनैकाकाराणां रन्ध्रभेद-

* ज्ञानर्थेभिति ख०।

† ज्ञानैकाकारत्वेन सत्त्वादिति ख०, ग० ।

‡ भूताकारादन्याकार—इति ग० । नितरामसमीक्षीयं पाठः ।

¶ अपि लाकारवैषम्येषैव तेषाभिति ख० । पाठीयं नाम्यभ्यं रीचते ।

निष्कृमणः^{*}कृती हि पञ्जादिसंज्ञाभेदः । एवमात्रनां देवादि-
संज्ञाभेदः । तैजसाप्यपार्थिवद्व्यांश्भूतानां पदार्थानां तत्त्वव्य-
त्वैक्यमेव न स्वरूपैक्यम् । तथा वायवीयानामंशानामपि स्वरू-
पभेदोऽवर्जनौयः । सोऽहं स च लभिति सर्वात्मनां पूर्वोक्तं
ज्ञानाकारं तच्छब्देन परामृश्य तत्सामानाधिकरणेन, अहं-
त्वभित्यादैनामर्थानां ज्ञानभेदाकार—इत्युपसंहरन्, देवाद्या-
कारभेदेनात्मसु भेदमोहं परित्यजेत्याह । अन्यथा, देहाद्यति-
रिक्तोपदेशस्वरूपे, अहं त्वं सर्वभेदात्मस्वरूपभिति भेदनिर्देशो
न घटते । अहत्वमादिशब्दानामुपलक्षणां सर्वभेदात्मस्वरूप-
भित्यनेन सामानाधिकरणादुपलक्षणत्वमपि न सङ्गच्छते ।
सोऽपि यथोपदेशमकरोदित्याह, तत्याज भेदं परमार्थदृष्टि-
रिति । कुतश्चैष निषेय—इति चेत्, देहात्मविवेकविषयत्वादुप-
देशस्य । तच्च,

पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरः पाण्यादिलक्षणः ।

इति प्रक्रमात् † विभेदजनकैज्ञान—इति च नात्मास्वरूपैक्यपरम् ।
नापि जौवपरयोरत्र स्वरूपैक्यमुक्तरौत्या निषिद्धम् । जौवपरयो-
रपि स्वरूपैक्यं देहात्मनोरिव न सम्भवति । तथा च श्रुतिः ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया

समानं वृक्षं परिष्वजाते ।

* निष्कृमणभेदकृत—इति ख०, ग० ।

† उपलक्षणभिति क० ।

‡ पादादिलक्षण—इति ग० ।

ग नात्मैक्यपरभिति ग० ।

§ प्रसिद्धभिति ग० । पाठान्तरभेदत्रान्तरं रञ्जयति ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादत्य- कठ. १-३-१-

नश्चन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ शृणु अथ श्रीभाष्यम्

कृतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके

गुहां प्रविष्टौ परमे पराण्ये ।

क्वायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति

पञ्चाग्नयो ये च दृणाचकेताः* ॥

अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मेत्याद्याः । अस्मिन्नपि

शास्त्रे,—

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारं

गुणादिहोषांश्च मुने व्यतीतः ।

अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा

तेनास्तु यद्भुवनान्तराले ॥

समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ

परः पराणं सकला न यत्र ।

क्षेशादयः सन्ति परावरेणे ।

अविद्याकर्मसंज्ञान्या द्वतीया शक्तिरिथते ।

यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता वृप सर्वगा ॥ इति ॥

“भेदव्यपदेशात्” । “उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते” । “भेदव्यप-
देशाच्चान्यः” । “अधिकान्तु भेदनिर्देशात्—इत्यादिसूत्रेषु च † ।

“य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरीयमात्मा न वेद । यस्यात्मा
शरीरम् । य आत्मानमन्तरीयमयति” । “प्राज्ञेनात्मना संपरि-

* दृणाचिकेता-इति ख०, ग० ।

† सूचेष्विवि ख० ।

व्वक्तः प्राज्ञनामनान्वारुद्धः—इत्यादिभिरुभयोरन्योन्यप्रत्यनैकाकारेण स्वरूपनिण्णयात् । नापि साधनानुष्ठानेन निर्मुक्ताविद्यस्य परेण स्वरूपैक्यसम्भवः, अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनहंत्वासम्भवात् । यथोक्तम्,—

परमात्मामनोर्योगः परमार्थ—इतीष्टते ।

मिथ्यैतदन्यद्रव्यं* हि नैति तद्व्यतां यतः ॥ इति ॥

सुकृत्य तु, तद्वर्मतापत्तिरेवेति भगवज्ञौतासूक्तम्,—

इदं ज्ञानसुपाश्रित्य मम साधस्यमागताः ।

सर्वोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ इति ॥

इहापि,—

आत्मभावं नयत्येनं तद्वद्व्याध्यायिनं मुने ।

विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥

इत्यात्मभावमात्मनः स्वभावम् । न ह्याकर्षकस्वरूपापत्तिरा-

क्षयमाणस्य । वक्ष्यति च, 'जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसत्त्वि-

हितत्वाच्च'। भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । मुक्तोपस्तुष्यपदेशाच्चेति ।

द्वितीयपि, 'जगद्वापारवर्जं समानो ज्योतिषेति । द्रष्टिभाष्य-

कारश्च, 'देवतासायुज्यादश्वरौरस्यापि देवतावत् सर्वार्थसिद्धिः

स्यादित्याह । शुतयश्च, य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान्

कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवति'। 'ब्रह्मविदाप्नोति

परम् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिताऽऽ ।

* अन्यद्रव्यमिति क०, ग० ।

† स्वार्थसिद्धिरिति ग० ।

‡ विपश्चितेतीति ख०, ग० ।

एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमान् लोकान् कामान्वी *
कामरूप्यनुसञ्चरन् स तत्र पर्येति । रसो वै सः । रसथृ छेवायं
लब्धानन्दीभवति ।

यथा नद्यः स्थन्दमानाः स मुद्रे-
स्तं गच्छन्ति† नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान् नामरूपादिसुक्तः:

परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ३-४-२-४

तथा विद्वान् पुरुषपापे विधूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ इत्याद्याः ॥ ३-४-२-५

परविद्यासु सर्वासु सगुणमेव ब्रह्मोपास्य, फलं चैकरूप-
मेव । अतो विद्याविकल्प—इति, सूत्रकारेणैर्वानन्दादयः
प्रधानस्य^{३-५९} विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादित्यादिष्ठूक्तम् ॥ वाक्यकारेण
च सगुणस्योपास्यत्वं विद्याविकल्पश्चोक्तः; युक्तं तद्गुणकोपासना-
दिति^{३-५९} । भाव्यकृता व्याख्यातं च, यद्यपि सुचित्तः—इत्यादिना । सद्विद्या
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यत्रापि,—

नामरूपादिसुक्तः:

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।

परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्ठद्यत—इत्यादि-

* कामान् निकामरूपेण सञ्चरन्निति ग० ।

† सञ्चल्चन्तीति ग० । पाठीऽयं न साम्रादाधिक-इति प्रतिभाति ।

‡ परब्रह्मैति ख० ।

§ सचित्त—इति ख०, ग० ।

भिरैकार्थात् । प्राकृतनामरूपाभ्यां विनिर्मुक्तस्य निरस्तत्कृत-
भेदस्य ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतोचते । प्रकारैक्ये च
तत्त्वव्यवहारी सुख्य एव । यथा,—सोऽयं गौरिति । अत्रापि,—
विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव ।
प्रापणैयस्तथैवात्मा प्रक्षीणशेषभावनः ॥

इति परब्रह्माभ्यानादात्मा परब्रह्मवत् प्रक्षीणशेषभावनः,
कर्मभावना-ब्रह्मभावनोभयभावनेति भावनात्तद्यरहितः प्राप-
णीय—इत्यभिधाय,

केवज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य वै द्विज ।

निष्पाद्य सुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तयेत् ॥

इति करणस्य परब्रह्माभ्यानरूपस्य प्रक्षीणशेषभावनात्म-
स्वरूप*प्राप्तगा कृतकृत्यत्वेन निवृत्तिवचनात् यावत्सिद्धानुष्ठेय-
मित्युक्ता,

तद्वावभावमापनस्तदासौ परमात्मना ।

भवत्यभेदौ भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

इति सुक्तस्य स्वरूपमाह । तद्वावो ब्रह्मणो भावः स्वभावः,
न स्वरूपैक्यम् । तद्वावभावमापन—इति द्वितीयभावशब्दा-
नन्वयात्, पूर्वोक्तार्थविरोधाच्च । यद्वृह्मणः प्रक्षीणशेषभावनत्वं,
तदापत्तिः तद्वावभावापत्तिः । यदैवमापनः, तदायं परमात्मना
अभेदौ भवति, भेदरहितो भवति—ज्ञानैकाकारतया पर-
मात्मनैकप्रकारस्यास्य † तस्माद्वेदो देवादिरूपः, ‡ तदन्वयोऽस्य

* स्वरूपं प्राप्ये ति ग० ।

† एकप्रकारः स्यादिति ख-चिङ्गितपुस्तक घाटः समीचीनतया न प्रतिभान्ति ।

कर्मरूपाज्ञानमूलः, न स्वरूपकृतः, स तु देवादिभेदः पर-
ब्रह्माध्यानेन मूलभूताज्ञानरूपे कर्मणि विनष्टे, हेत्वभावान्विव-
र्तत—इत्यभेदो भवति । यथोक्तम्,—

एकस्वरूपभेदसु* बाह्यकर्मप्रवृत्तिजः । वृत्तिः ॥ अन्तर्बन्धः ॥ २४-२५

देवादिभेदे विश्वसे नास्त्वेवावरणो हि सः ॥ इति ॥ वि. II. 14. 33
एतदेव विवृणीति ।

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ इति ॥

विविधो भेदो विभेदः, देवर्त्यज्ञनुष्ठावरात्मकः ।
यथोक्तं शौनकेनापि,—

चतुर्विधो विभेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः ॥ इति ॥

आत्मनि ज्ञानस्वरूपे देवादिरूपविधभेदहेतुभूतकर्माख्या-
ज्ञाने परब्रह्माध्यानेनात्यन्तिकं नाशं गते सति, हेत्वभावादसन्तं
परस्माद्ब्रह्मण आत्मनो देवादिरूपं भेदं कः करिष्यतीत्यर्थः ॥

अविद्याकर्मसंज्ञान्येत्यत्रैवोक्तम्,—“क्षेत्रज्ञज्ञापि मां विज्ञी-
त्यादिनान्तर्यामिरूपेण सर्वस्यात्मतयैक्यविधानम् । अन्यथा,

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्योऽक्षर उच्यते । अन्तर्यामि च ॥ १६-१६

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः॥—

इत्यादिभिर्विरोधः । अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषामात्मतं तत्रैव
भगवताभिहितम्,—

* भेदस्येति ग० ।

† हेत्वभावादनन्तरं परब्राह्मिति क० । परमाद्ब्रह्मण-इति ख० ।

‡ परमात्मेत्याहृत-इत्यमंशोऽपि ख-चिङ्गित पुष्टके—उपलभ्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृहेशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः ॥

इति च ।

अहमामा गुड्डाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥

इति च ॥

तदेवोच्यते । भूतशब्दो ह्यात्मपर्यन्तदेहवचनः, यतः सर्वेषामयमामा, तत एव* सर्वेषां तच्छरौरतया पृथगवस्थानं प्रतिषिध्यते,—न तदस्ति विना यत् स्यादिति + भगवद्विभूत्यपसंहारशायमिति तथैवाभ्युपगन्तव्यम् । तत इदमुच्यते,—

यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्भूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥

विष्टभ्याहमिदं क्वत्स्तमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ इति ॥

अतः शास्त्रेषु न निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनमस्ति । नापर्यर्थजातस्य भान्तत्वप्रतिपादनम् । नापि चिदचिदौश्वराणां स्वरूपभेदनिषेधः ॥

यदप्युच्यते, निर्विशेषे स्वयंप्रकाशे वस्तुनि, दोषपरिकल्पितमोश्वरेश्चित्याद्यनन्तविकल्पं सर्वं जगत् । दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरौ सदसदनिर्वचनौयानादविद्या । सा चावश्याभ्युपगमनौया, अनुत्तेन हि प्रत्यूढा—इत्यादिभिः‡

* तत—इति क० । तत एवान्तश्चरोरतयेति ग० ।

+ मया भूतं चराचरमित्यपरांश्चोपि दृश्यते ख-चिङ्गितपुस्तके ।

‡ इत्यादिश्रुतिभिरिति क० । इत्यादिभिर्ब्रह्मण-इति ख० ।

श्रुतिभिर्ब्रह्मणः तत्त्वमस्यादिवाक्यसामानाधिकरण्यावगतजौवै-
क्यानुपपत्त्या च । सा तु, न सतौ भान्तिवाधयोरयोगात्,
नाप्यसतौ ख्यातिवाधयोच्चायोगात् । अतः कोटिद्वयविनिर्मुक्ते-
यमविद्येति*तत्त्वविद—इति ॥ तद्युक्तम्, सा हि किमाश्रित्य
भ्रमं जनयतौति वक्तव्यम् । न तावज्जौवमाश्रित्य, अविद्या-
परिकल्पितत्वाज्जौवभावस्य । नापि ब्रह्माश्रित्य, तस्य ख्ययंप्रकाश-
ज्ञानरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात् । सा हि ज्ञानबाध्याभिमता ।

ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तत्त्विवर्त्यं सृष्टावकम् ।

अज्ञानञ्चेत्तिरस्तुर्यात् कः प्रभुस्तत्त्विवर्तने ॥

ज्ञानं ब्रह्मेति चेज्ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकम् ।

ब्रह्मवत्तत्प्रकाशत्वात् तदपि ह्यनिवर्तकम् ॥

ज्ञानं ब्रह्मेति विज्ञानमस्ति चेत्यात् प्रमेयता ।

ब्रह्मणोऽननुभूतिल्लिङ्गेत्यैव प्रसन्न्यते ॥

ज्ञानखरूपं ब्रह्मेति ज्ञानं तस्या अविद्यायाः बाधकं न
खरूपभूतं ज्ञानमिति चेत्—न । उभयोरपि ब्रह्मस्वरूपप्रका-
शत्वे† सति, अन्यतरस्य विरोधित्वमन्यतरस्य नेति विशेषानव-
गमात् । एतदुक्तं भवति, ज्ञानखरूपं ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानेन ब्रह्मणि
यः ख्यभावोऽवगम्यते, स ब्रह्मणः ख्ययंप्रकाशत्वेन ख्यमेव प्रका-
शत—इत्यविद्याविरोधित्वे न‡ कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषय-
ज्ञानयोरिति ।

* तत्त्वविद—इतीत्यसंशी न पश्यते ख-चिङ्गित पुस्तके ।

† प्रकारत्व—इति ख० ।

‡ विरोधत्वे नेति क०, ख० ।

किञ्च, अनुभवस्तरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभवान्तराननुभाव्यत्वेन
भवती न तद्विषयं ज्ञानमस्ति । अतो ज्ञानमज्ञानविरोधि
चेत्, स्वयमेव *विरोधि भवतीति नास्या ब्रह्माश्वयत्वसम्भवः ।
शुक्त्याद्यस्तु, स्वयाथात्यृप्रकाशे स्वयमसमर्थाः स्वाज्ञाना-
विरोधिनस्त्रिवर्तने ज्ञानान्तरमपेक्षन्ते । ब्रह्म तु, स्वानुभव-
सिद्धस्वयाथात्यृमिति स्वाज्ञानविरोधेव, तत एव निवर्त-
कान्तरञ्जनापेक्षते ॥

अथोच्येता, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानमज्ञानविरो-
धीति, न । इदं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानं किं ब्रह्मयाथात्या-
ज्ञानविरोधि, उत प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानविरोधीति विवेचनी-
यम् । न तावत्, ब्रह्मयाथात्याज्ञानविरोधि, अतद्विषयत्वात् ।
ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वेन हि विरोधः । प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञा-
नञ्च तत्सत्यत्वरूपाज्ञानेन विरुद्धते । तेन प्रपञ्चसत्यत्वरूपा-
ज्ञानमेव बाधितमिति ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं तिष्ठत्येव । ब्रह्म-
स्वरूपाज्ञानं नाम तस्य सद्वितीयत्वज्ञानमेव । तत्तु, तद्वति-
रिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानेन निवृत्तम् । स्वरूपन्तु, स्वानुभवसिद्ध-
मिति चेत्—न । ब्रह्मणोऽहितीयत्वं स्वरूपं स्वानुभवसिद्धमिति
तद्विरोधि सद्वितीयत्वरूपाज्ञानं तद्वाधश्च न स्याताम् । अद्वि-
तीयत्वं धर्म—इति चेत्—न । अनुभवस्तरूपस्य ब्रह्मणोऽनु-

* विरोधि भवतीत्यत्र, न सम्भवतीति पश्यते ख-चिङ्गितपुस्तके ।

§ याथात्यप्रकाश—इति ख० ।

¶ स्वयाथार्थमिति ख०, ग० ।

† अथोच्यत—इति ख०, ग० ।

भाव्यधर्मविरहस्य भवतैवोपपादितल्वात् । अतो ज्ञानस्वरूपस्य
ब्रह्मणो विरोधादेव नाज्ञानाश्रयल्वम् । किञ्च, अविद्यया प्रका-
शैक्षरूपं ब्रह्म तिरीहितमिति वदता स्वरूपनाश एवोक्तः
स्यात् । *प्रकाशतिरोधानं नाम, प्रकाशोत्पत्तिप्रतिबन्धः,
विद्यमानस्य विनाशो वा । प्रकाशस्यानुत्पाद्यलाभ्युपगमेन
प्रकाशतिरोधानं प्रकाशनाश एव । अपि च, निर्विषया निरा-
श्रया स्वप्रकाशेयमनुभूतिः स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्त-
विषयमाल्वानमनुभवतौत्यत्र किमयं स्वाश्रयदोषः परमार्थ-
भूतः, उतापरमार्थभूत इति विवेचनौयम् । न तावत् पर-
मार्थोऽनभ्युपगमात् । नाष्टपरमार्थः, तथा हि सति †द्रष्टृत्वेन
वा दृश्यत्वेन वा दृश्यत्वेन वा अभ्युपगमनौयः । न तावत्,
दृश्यस्वरूपभेदानभ्युपगमात् । भ्रमाधिष्ठानभूतायाखु साक्षा-
हृशीर्माध्यमिकपक्षप्रसङ्गेनापारमार्थानभ्युपगमाच्च । द्रष्टृदृश्ययो-
स्तदवच्छिन्नाया दृशेष्व काल्पनिकत्वेन मूलदोषान्तरापेक्षया
अनवस्था स्यात् । अथैतत्परिजिह्वैर्या परमार्थमत्यनु-
भूतिरेव ब्रह्मस्वरूपा दोष इति चेत् । ब्रह्मैव चेहोषः,
प्रपञ्चदर्शनस्यैव तन्मूलं स्यात् । किं प्रपञ्चतुल्याविद्यान्तरकल्प-
नेन । ब्रह्मणो दोषत्वे सति तस्य नित्यत्वेनानिर्मीक्ष्य स्यात् ।

* प्रकाशतिरोधानादेव नाज्ञानाश्रयलमिति ख-चिङ्गितपुस्तके अधिकं पद्यते ।

† दृष्टत्वेन वा अदृष्टत्वेन वा दृश्यत्वेन वेति ग-चिङ्गितपुस्तकौयः एडी लिपिकर-
प्रमादकृत इति ज्ञेयम् ।

‡ दृष्टदृश्ययोरिति ख० ।

|| परमार्था सतीति ख०, ग० ।

अतो यावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तपारमार्थिकदोषानभ्युपगमः । न तावद्भ्रान्तिरूपपादिता भवति ॥

अनिर्वचनौयत्वं च किमभिप्रेतम् । सदसद्विलक्षणत्वमिति चेत्, तथाविधस्य वसुनः प्रमाणशून्यलेनानिर्वचनौयतैव न* स्यात् । एतदुक्तं भवति, सर्वं हि वसुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्य, सर्वा च प्रतीतिः †सदसदाकारा, सदसदाकारायाः प्रतीतेः सदसद्विलक्षणं विषय इत्यभ्युपगम्यमाने, सर्वं सर्वप्रतीतेर्विषयः स्यादिति ॥

अथ स्याद्वसुस्वरूपतिरीधानकर्मन्तरब्रह्मरूपविविधाध्यासीपादानं सदसदनिर्वचनौयमविद्याज्ञानादिपदवाच्यं वसुयाथात्मज्ञाननिवर्ल्यं ज्ञानप्रागभावातिरेकेण भावरूपमेव किञ्चिद्वसु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतीयते । तदुपहितब्रह्मोपादानज्ञाविकारे स्वप्रकाशचिन्मात्रवपुषि तेनैव तिरीहितस्वरूपे प्रत्यगात्मन्यऽहंकारज्ञानज्ञेयविभागरूपोऽध्यासः, तस्यैवावस्थाविशेषेणाध्यासरूपे जगति ज्ञानबाधसर्परजतादिवसुतज्ञानरूपोऽध्यासोऽपि जायते । क्वत्स्तस्य मिथ्यारूपस्य तदुपादानत्वं च मिथ्या[†], मिथ्याभूतस्यार्थस्य मिथ्याभूतमेव कारणं भवितुमहंतौति हेतुबलादवगम्यते । कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षं तावदहमज्ञो मामन्यज्ञं न जानामौत्परीक्षाव-

* अनिर्वचनौयतैव स्यादिति ख०, ग० ।

† सदसदाकारेति पाठः ख-ग-चिङ्गितपुस्तकयोर्नोपज्ञभ्यते । तत्र तत्र पतितीयं पाठ इत्यनुभीयते ।

‡ मिथ्याभूतमिति ख० ।

भासः । अयन्तु न ज्ञानप्रागभावविषयः, स हि षष्ठप्रमाण-
गोचरः, अयन्त्वहं सुखौतिवदपरोक्षः । अभावख प्रत्यक्षत्वा-
भ्युपगमेऽप्ययमनुभवी नामनि ज्ञानाभावविषयः, अनुभव-
विलायामपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्, अविद्यमानत्वे ज्ञानाभाव-
प्रतीत्यनुपपत्तेश्च । एतदुक्तं भवति, अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे,
अहमित्याक्षनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य च प्रतियोगितयाव-
गतिरस्ति वा, न वा । अस्ति चेत्, विरोधादेव न ज्ञानाभावा-
नुभवसम्भवः । नो चेत्, धर्मिप्रतियोगिज्ञानापेक्षो* ज्ञाना-
भावानुभवः सुतरां न सम्भवति । ज्ञानाभावस्यानुमेयत्वे
अभावाख्यप्रमाणविषयत्वे चेयमनुपपत्तिः समाना । अस्या-
ज्ञानस्य भावरूपत्वे धर्मिप्रतियोगिज्ञानसङ्गावेऽपि विरोधाभावा-
दयमनुभवी भावरूपाज्ञानविषय एवाभ्युपगन्तव्य इति ।
ननु च भावरूपमज्ञानं वस्तुयाथाक्षरावभासरूपेण साक्षि-
चैतन्येन विरुद्धते । सैवम् । साक्षिचैतन्यं न वस्तुयाथाक्षर-
विषयम्, अपि त्वज्ञानविषयम्, अन्यथा मिथ्यार्थावभासानु-
पपत्तेः । न हज्ञानविषयेण ज्ञानेनाज्ञानं निवर्यत इति न
विरोधः । ननु चेदं[†] भावरूपमप्यज्ञानं विषयविशेषव्यावृत्तमेव
साक्षिचैतन्यस्य विषयो भवति, स विषयः प्रमाणाधीनसिद्धि-
रिति कथमिव साक्षिचैतन्येनास्मदर्थव्यावृत्तमज्ञानं विषयी-

* प्रतियोगिज्ञानसव्यवेच्च इति ख० ।

† याथार्थावभासेति ख० ।

‡ चेदमित्यंशी ग-चिकित्पुस्तके न पश्यते ।

क्रियते । नैष दोषः, सर्वमेव वसुजातं * ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषयभूतम् । तत्र जड़त्वेन ज्ञाततया सिध्यत एव प्रमाणव्यवधानापेक्षा । अजड़स्य तु प्रत्यग्वसुनः स्थं सिध्यती न प्रमाणव्यवधानापेक्षेति सदैवाज्ञानव्यावर्तकत्वेनावभासी युज्यते । तस्माज्ञायोपदृंहितेन प्रत्यक्षेण भावरूपमेवाज्ञानं प्रतीयते । तदिदं भावरूपमज्ञानमनुमानेनापि सिध्यति । विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्रवन्नरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्वकारे प्रथमोत्पन्नप्रदौपप्रभावदिति । आलोकाभावमाचं रूपदर्शनभावमाचं वा एवं+ तस्मी न द्रव्यं, तत् कथं भावरूपाज्ञानसाधने निर्दर्शनतयोपन्यस्यत इति चेत्, उच्यते । बहुलत्वविरलत्वाद्यवस्थायोगेन रूपवत्तया चोपलभ्देव्यान्तरमेव तस्म इति निरवद्यमिति ॥

अत्रीच्यते, अहमज्ञो मामन्यज्ञ न जानामौत्यत्रोपपत्तिसहितेन केवलेन च प्रत्यक्षेण न भावरूपमज्ञानं प्रतीयते । यसु ज्ञानप्रागभावविषयत्वे विरोध उक्तः, स हि भावरूपाज्ञानेऽपि तुख्यः । विषयत्वेनाश्रयत्वेन चाज्ञानस्य व्यावर्तकतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वा । प्रतिपन्नश्चेत्, तत्स्वरूपज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानं तस्मिन् प्रतिपन्ने कथमिव तिष्ठति । अप्रतिपन्नश्चेत्, व्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत् ।

* वसुज्ञानमिति ख-चिङ्गितपुस्तके सन्दर्भविरुद्धं पश्यते ।

+ आलोकाभावमाचं तस्मी न द्रव्यमिति ग० ।

अथ विशदस्वरूपावभासोऽज्ञानविरोधौ, अविशदस्वरूपं तु प्रतौ-
यत इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति । हन्त
तहि, ज्ञानप्रागभावोऽपि विशदस्वरूपविषयः, आश्रयप्रतियोगि-
ज्ञानं त्वविशदस्वरूपविषयमिति न कश्चिदिशेषोऽन्यचाभिनिवे-
शात् । भावरूपस्याज्ञानस्यापि ह्यज्ञानमिति सिद्धतः प्रागभाव-
सिद्धाविव सापेक्षत्वमस्येव । तथाहि, अज्ञानमिति ज्ञानाभावः,
तदन्यः, तद्विरोधि वा । त्रयाणामपि तत्स्वरूपज्ञानापेक्षाऽवश्या-
श्रयणीया । यद्यपि तमःस्वरूपप्रतिपत्तौ प्रकाशपेक्षा न विद्यते,
*तथापि प्रकाशविरोधौत्यनेनाकारेण प्रतिपत्तौ प्रकाशप्रतिपत्त्य-
पेक्षास्त्वेष्व । भवदभिमताज्ञानं न कदाचित् स्वरूपेण सिद्धति,
अपि त्वज्ञानमित्येव । तथा सति, ज्ञानाभाववत् तदपेक्षत्वं
समानम् । ज्ञानप्रागभावसु । भवताप्यभ्युपगम्यते, प्रतौयते चेतु-
भयाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव एव, अहमक्षो मामन्यज्ञ न जाना-
मौत्थनुभूयत इत्यभ्युपगम्यत्वं नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य
ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न सम्भवतौति, स्वानुभवस्वरूपत्वात् ।
स्वानुभवस्वरूपमपि तिरोहितस्वस्वरूपमज्ञानमनुभवतौति चेत्,
किमिदं तिरोहितस्वस्वरूपत्वम् ॥ । अप्रकाशितस्वरूपत्वमिति
चेत्, स्वानुभवस्वरूपस्य कथमप्रकाशितस्वरूपत्वम् । स्वानुभव-
स्वरूपस्याप्यन्यतोऽप्रकाशितस्वरूपत्वमापद्यत इति चेत्, एवं

* तथापि प्रकाशविरोधौत्यादिरपिलज्ञानमित्येवान्तोऽशः ग-चिकित्पुस्तके पतित
रूपि चनुमीयते ।

† भवतेति ग० ।

‡ तिरोहितस्वरूपत्वमिति ख-चिकित्पुस्तके दृश्यते ।

तहिं* प्रकाशाख्यधर्मानभ्युपगमेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वादन्यतः स्वरूपनाश एव स्यादिति पूर्वमेवोक्तम् । किञ्च, ब्रह्मस्वरूपतिरीधानहेतुभूतमेतदज्ञानं स्वयमनुभूतं सत् ब्रह्म तिरस्करोति, ब्रह्म तिरस्कृत्य स्वयं तदनुभवविषयो भवतीत्यन्योन्याश्यणम् । अनुभूतमेव तिरस्करोतीति चेत्, यद्यातिरीहितस्वरूपमेव ब्रह्म अज्ञानमनुभवतीति तिरीधानकल्पना निष्पृथ्योजना स्यात् । अज्ञानस्वरूपकल्पना † च ब्रह्मणोऽज्ञानदर्शनवदज्ञानकार्यतयाभिमतप्रपञ्चदर्शनस्यैव सम्भवात् । किञ्च, ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवः किं स्वतोऽन्यतो वा । स्वतञ्चेत्, अज्ञानानुभवस्य स्वरूपप्रयुक्तलिनानिर्मीक्षः स्यात् । अनुभूतिस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवस्वरूपलिन मिथ्यारजतवाधकज्ञानेन रजतानुभवस्यापि निवृत्तिवन्निवर्तकज्ञानेनाज्ञानानुभूतिरूपब्रह्मस्वरूपनिहृत्तिर्वा । अन्यतञ्चेत्, किञ्च तदन्यतः । अज्ञानान्तरमिति चेत्, अनवस्था स्यात् । ब्रह्म तिरस्कृत्यैव स्वयमनुभवविषयो भवतीति चेत्, तथा सतौदमज्ञानं काचादिवत् स्वसत्तया ब्रह्म तिरस्करोतीति ज्ञानवाध्यत्वमज्ञानस्य न स्यात् ॥

अथेदमज्ञानं स्वयमनादि, ब्रह्मणः स्वसाचित्वं ब्रह्मस्वरूपतिरस्कृतिञ्च[॥] युगपदेव करोति । अतो नानवस्थादयो दीप्ता इति, नैतत् । स्वानुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपतिरस्कृतिमन्त-

* एवं तहिं प्रकाशस्य प्रकाशाख्यधर्मानभ्युपगमनेनेति ख० ।

† यद्यदिति ख० । पाठीऽयं नास्यम् रीचते ।

‡ अज्ञानस्वरूपस्येति ख० । पाठान्तरमेतत् लिपिकरप्रसादकमिति प्रतिभाति ।

¶ ब्रह्मस्वरूपतिरस्कृतञ्चेति ग० ।

रेण साक्षित्वापादनायोगात् । हेत्वत्तरेण तिरस्कृतमिति
चेत्, तर्हि अस्यानादित्वमपास्तम् । अनवस्था च पूर्वोक्ता ।
अतिरस्कृतस्वरूपस्यैव साक्षित्वापादने ब्रह्मणः स्वानुभवैक-
तानता च न स्यात् । अपि च, अविद्यया ब्रह्मणि तिरोहिते
तद्वद्वा न किञ्चिदपि प्रकाशते, उत किञ्चित्प्रकाशते । पूर्वस्मिन्
कल्पे, प्रकाशमात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽप्रकाशे तु चक्षतापत्तिरस-
क्तदुक्ता । उत्तरस्मिन् कल्पे सञ्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि कोऽयमंश-
स्तिरस्कृयते, को वा प्रकाशते । निरंशे निर्विशेषे प्रकाश-
मात्रे वसुन्याकारदयासम्भवेन तिरस्कारः प्रकाशश्च युगपन्न
सङ्गच्छेते* ॥

अथ सञ्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म, अविद्यया तिरोहितस्वरूप-
मविशदमिवालक्ष्यत इति प्रकाशमात्रस्वरूपस्य विशदता-
अविशदता वा किंरूपा । एतदुक्तं भवति, यः सांशः† सविशेष-
प्रकाशविषयस्य सकलावभासो विशदावभासः, कतिपय-
विशेषरहितश्चाविशदावभासः । तत्र य आकारोऽप्रतिपन्न-
स्तस्मिन्शे प्रकाशभावादेव प्रकाशवैश्यं न विद्यते । यशांशः
प्रतिपन्नस्तस्मिन्शे तद्विषयप्रकाशो विशद एव । अतः सर्वत्र
‡ प्रकाशांशेऽवैश्यं न सम्भवति । विषयेऽपि स्वरूपे प्रतीयमाने
तद्वत्कतिपयविशेषाप्रतीतिरेवावैश्यं, तस्माद्विषये निर्विशेषे

* संगच्छत दूति ख०, ग० । पाठीऽयं न समीचीनः ।

† यस्याशस्य विशेषप्रकाशविषयक-इति ख०, नैष रसणीयः पाठः ।

‡ प्रकाशकांश-इति क०, ग० ।

प्रकाशमात्रे ब्रह्मणि स्वरूपे प्रकाशमाने कतिपयः*विशेषा-
प्रतिपत्तिरूपावैशदं नामाज्ञानकार्यं न सम्भवतीति । अपि
चेदमविद्याकार्यमवैशदं तत्त्वज्ञानोदयात्रिवर्तते न वा । अनि-
हृत्तावपवर्गमावः, निवृत्तौ च वसु किंरूपमिति विवेचनौ-
यम् । विशदस्वरूपमिति चेत्, तदिशदस्वरूपं प्रागस्ति वा न
वा । अस्ति चेत्, अविद्याकार्यमवैशदं तत्रिहत्तिश्च न स्याताम् ।
नो चेत्, मोक्षस्य कार्यतयाऽनित्यता । अस्याज्ञानस्याश्रयानिरू-
पणादेवासम्भवः पूर्वमेवोक्तः । अपि चापरमार्थदोषमूलभम-
वादिना निरधिष्ठानभ्रमासम्भवो दुरुपपादः, भ्रमहेतु-
भूतदोषदीषाश्रयावदधिष्ठानापारमार्थेऽपि भ्रमोपपत्तेः । ततश्च
सर्वशून्यत्वमेव स्यात् ॥

यदुक्तम्, अनुमानेनापि भावरूपमज्ञानं सिद्धतीति । तद-
युक्तम्, अनु मानासम्भवात् । ननुउक्तमनुमाम् । सत्यमुक्तं, दुरुक्तं
तु तत् । अज्ञानेष्यनभिमताज्ञानात्मरसाधनेन विरुद्धत्वाद्वितीः ।
तत्राऽज्ञानात्मरसाधने हेतोरनैकान्त्यं, साधने च §तदज्ञान-
मज्ञानसाक्षित्वं निवारयति, ततश्चाज्ञानकल्पना निष्फला
स्यात् । इष्टान्तश्च साधनविकलः, प्रदीपप्रभाया अप्रका-
शितार्थप्रकाशकत्वाभावात्, सर्वत्र ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वम् ।

* कतिपयविशेषाप्रतीतिरूपेति ख०, ग० ।

† भ्रमहेतुभूतदोषाश्रयत्ववदिति ख० । पाठान्तरमेतत् नान्तरं रञ्जयति ।

‡ दुरुक्तं तदिति ग० ।

§ तत्रायोति ख० ।

§ साधने लिति ख० ।

सत्यपि दौपे ज्ञानेन* विना विषयप्रकाशभावात् । इन्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुलभेव न प्रकाशकत्वम् । प्रदौपप्रभायासु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानसुत्पादयतो विरोधितमोनिरसनहारेणीपकारकलभावेव । प्रकाशकज्ञानोत्पत्ती॒ व्याप्रियमाण॑ चक्षुरिन्द्रियोपकारकल॑मपेक्ष्य दौपस्य प्रकाशकत्वव्यवहारः । नास्माभिज्ञानतुल्यप्रकाशकत्वाभ्युपगमेन प्रदौपप्रभा निर्दर्शिता । अपितु, ज्ञानस्यैव स्वविषयावरणनिरसनपूर्वकृप्रकाशकत्वमङ्गौकृत्येति चेत्, न । नहि विरोधितमोनिरसनमालं प्रकाशकत्वम् । अपि तर्थपरिच्छेदः, व्यवहारयोग्यतापादनमिति यावत्, तत्तु ज्ञानस्यैव । यद्युपकारकाणामयप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गौकृतम्, तर्हीन्द्रियाणामुपकारकत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमपूर्वकत्वाभावात् हेतोरनैकान्त्यमित्यलमनेन । प्रतिप्रयोगात्, विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमाचब्रह्माशयम्, अज्ञानत्वाच्चुक्तिकाद्यज्ञानवत्, ज्ञानाशयं हि तत् । विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानावरणम्, अज्ञानत्वाच्चुक्तिकाद्यज्ञानवत् विषयावरणं हि तत् । विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञाननिवर्यं, ज्ञानविषया-

* विज्ञानेनेति ख०, ग० ।

† प्रकाशज्ञानोत्पत्तिविति ख० । नैतत् समीचीनतया प्रतिभाति ।

‡ व्याप्रियमाणेत्यन् व्याप्तिप्रमायामिति ख-चिकित्पुस्तके दृश्यते । परन्तिदं लिपिकरप्रमादविजृमितमिति समावयते ।

¶ चक्षुरिन्द्रियोपकारहेतुलभिति ग० ।

§ निरसनपूर्वकलभावौकृत्येतीति ग० ।

नावरणत्वात् यज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं, तज्ज्ञानविषयावरणं, यथा शुक्तिकाव्यज्ञानम् । ब्रह्म नाज्ञानासदं ज्ञातृत्वविरहाह्वटादिवत्* । ब्रह्म नाज्ञानावरणं ज्ञानाविषयत्वात्, यदज्ञानावरणं तज्ज्ञानविषयभूतम्, यथा शुक्तिकादि । ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्यज्ञानं ज्ञानाविषयत्वात्, यज्ञाननिवर्त्यज्ञानं तज्ज्ञानविषयभूतम्, यथा शुक्तिकादि† । विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं, स्वप्रागभावातिरिक्तज्ञानपूर्वकं न भवति प्रमाणज्ञानत्वाह्वदभिमतज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवत् । ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकं, शक्तिविशेषोपदृणविरहे सति ज्ञानत्वात्, यदस्तुनो विनाशकं तच्छक्तिविशेषोपदृहितं ज्ञानमज्ञानञ्च दृष्टम्, यथेच्चर्योगिप्रभृतिज्ञानम्, यथा च सुङ्गरादि । भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाशं, भावरूपत्वात् घटादिवदिति । अथोच्चेत, बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानोत्पन्नानां भयादीनां विनाशो दृश्यत इति । नैवम् । न हि ज्ञानेन तेषां विनाशः, चण्डिकत्वेन तेषां स्वयमेव विनाशात्, कारणनिवृत्या च पश्चादनुत्पत्तेः । चण्डिकत्वञ्च तेषां ज्ञानवदुत्पत्तिकारणसन्निधान एवोपलब्धेरन्यथानुपलब्धेश्वावगम्यते । अचण्डिकत्वे च तेषां भयादीनां भयादिहेतुभूतज्ञानसन्ततावविशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां भया-

* घटवदिति ख० ।

+ ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्यज्ञानमित्यारभ्य यथा शुक्तिकादीत्यनः पाठो ग-चिह्नित-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित इवाभानि ।

‡ ज्ञानं भावरूपाज्ञानवस्तुविनाशकमिति ख० ।

दुत्पत्तिहेतुवेनानेकभयोलभ्यप्रसङ्गाच्च, स्वप्रागभावव्यतिरिक्तं
वस्त्रन्तरपूर्वकमिति वर्थविशेषणोपादानेन प्रयोगकुशलता चावि-
कृता । अतो नानुमानेनापि भावरूपाज्ञानसिद्धिः । श्रुति-
तदर्थापत्तिभामज्ञानासिद्धिरनन्तरमेव वस्त्रते । मिथ्यार्थस्य
मिथ्यैवोपादानं भवितुमर्हतौत्येतदपि, न विलक्षणत्वादित्ये
तदविकरणन्यायेन परिक्लियते+ । अतोऽनिर्वचनौयाज्ञान-
विषया न काचिदपि †प्रतीतिरस्ति । प्रतीतिभान्तिबाधैरपि
न तथाभ्युपगमनौयम्, प्रतीयमानमेव हि प्रतीतिभान्तिबाध-
विषयः । आभिः प्रतीतिभिः प्रतीत्यन्तरेण चानुपलब्धमासां
विषय इति न युज्यते कल्पयितुं, शुक्त्यादिषु रजतादिप्रतीतेः,
प्रतीतिकालेऽपि तत्रास्तौति बाधेन चान्यस्यान्यथावभासा-
योगाच्च॑ । सदसदनिर्वचनौयमपूर्वमेवेदं रजतं दोषवशात्
प्रतीयत इति कल्पनौयमिति चेत्, न । तत्कल्पनायामप्यन्य-
स्यान्यथावभासस्यावर्जनौयत्वात् । अन्यथावभासाभ्युपगमादेव
स्यातिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामुपपत्तेरत्यन्तापरिष्टार्थकारणकवस्तु
कल्पनायोगात् कल्पयमानं हौदमनिर्वचनौयम् । न च तदानौ-
मनिर्वचनौयमिति प्रतीयते, अपि तु परमार्थरजत-
मित्येव । अनिर्वचनौयमित्येव प्रतीतच्चेत्, भान्तिबाधयोः प्रवृत्ते-

* स्वप्रागभावादतिरिक्तवस्त्रन्तरपूर्वकमितीति ख० ।

+ परिहीयत इति ग० ।

‡ प्रतिपत्तिरिति क०, ग० ।

¶ अन्यथाभावायोगाच्चेति क० । अन्यथाभावानायोगाच्चेति ग० । एवं परतः ।

§ अन्यथापरिष्टार्थकारणवस्त्रकल्पनायोगादिति ख०, ग० ।

रप्यसम्भवः । अतोऽन्यस्यान्यथावभासविरहे प्रतीतिप्रहृत्तिवाध-
भ्रमत्वानामनुपपत्तेः, तस्यापरिह्रायत्वाच्च, शुक्त्यादिरेव रजता-
द्याकारेणावभासत इति भवताम्युपगत्यम् ॥

ख्यात्वन्तरवादिनां च सुदूरमपि गत्वा अन्यथावभासोऽवश्या-
अयणीयः । असत्ख्यातिपच्चे सदात्मना, आत्मख्यातिपच्चे
चार्थात्मना, अख्यातिपच्चेऽप्यन्यविशेषण*मन्यविशेषणत्वेन ज्ञान-
हयमेकत्वेन च विषयासद्भावपच्चेऽपि विद्यमानत्वेन । किञ्च,
अनिर्वचनीयमपूर्वरजतमत्र †जातमिति वदता तस्य जनकारणं
वक्तव्यम् । न तावब्रतीतिः, तस्यास्तुद्विषयत्वेन तदुत्पत्तेः
प्रागात्मलाभायोगात् । निर्विषया जाता तदुत्पाद्य तदेव
विषयौकरीतीति महतामिदङ्गुपपादनम् । अयेन्द्रियादिगतो
दीषः, तत्र । तस्य पुरुषाश्चयत्वेनार्थगतकार्यस्योत्पादकत्वायोगात् ।
नापौन्द्रियाणि, तेषां ज्ञानकारणत्वात् । नापि दुष्टानीन्द्रियाणि,
तेषामपि खकार्यभूते ज्ञान एव हि विशेषकरत्वम् । अनादि-
मिथ्याज्ञानोपादानत्वं तु पूर्वमेव निरस्तुम् ॥

किञ्च, अपूर्वमनिर्वचनीयमिदं वसुजातं रजतादिबुद्धि-
शब्दाभ्यां कथमिव विषयौक्रियते । न घटादिबुद्धिशब्दाभ्याम् ।
रजतादिसाद्यश्यादिति चेत्, तर्हि तस्मद्गमित्येव प्रतीतिशब्दौ
स्याताम् । रजतादिजातियोगादिति चेत्, सा किं परमार्थ-

* खविशेषणमन्यविशेषणत्वेनेति ख० ।

† ज्ञातमिति ख० । अपपाठीयम् ।

‡ महतामुपपादनमिति क० ।

भूता, उतापरमार्थभूता वा । न तावत्परमार्थभूता, तस्या
अपरमार्थान्वयायोगात् । नाप्यपरमार्थभूता, परमार्थान्वया-
योगात् । अपरमार्थे परमार्थबुद्धिशब्दयोनिर्वाहकत्वायोगचेत्य-
लमपरिणतकुत्कुर्मनिरसनेन* ॥

अथवा,

यथार्थं सर्वं विज्ञानमिति वेदविदां भतम् ।
शुतिस्मृतिभ्यः सर्वस्य सर्वात्मत्वप्रतीतिः ॥
वज्ञ स्यामिति सङ्गत्यपूर्वस्त्वाद्युपक्रमे ।
तासां लिङ्गतमेकैकामिति शुत्यैव चोदितम् ॥
त्रिवृत्करणमेवं हि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ॥
यदग्नेरोहितं रूपं तेजसस्तदपामपि ।
शुक्रं क्षणं पृथिव्याश्चेत्यग्नवेव लिङ्गपता ॥
शुत्यैव दर्शिता तस्मात् सर्वे सर्वत्र सङ्गताः ।
पुराणे चैवमेवोक्तं वैष्णवे स्तुत्युपक्रमे ॥
नानावौर्याः पृथग्भूतास्तस्मै संहतिं विना ।
नाशक्तुवन् प्रजाः स्तुमसमागम्य कृतस्त्रशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्तरसमाश्रयाः ।
महादाद्या विशेषान्ता ह्येषमित्यादिना ततः ॥
सूत्रकारोऽपि भूतानां त्रिरूपत्वं तथावदत् ।
चात्मकत्वान्तु+ भूयस्त्वादिति तेनाभिधाभिदा ॥

* परमार्थापरमार्थबुद्धिशब्दयोनिर्वाहकत्वायोगचेत्यलमप्रमाणकुत्कुर्मनिरसनेनेति
ख० । चपरेण कुत्कुर्मनिरसनेनेति क० ।

+ चात्मकत्वाच्चिति ग० ।

सोमाभावे च पूतोकग्रहणं श्रुतिचोदितम् ।
 सोमावयवसङ्घावादिति न्यायविदो विदुः ॥
 ब्रौह्मभावे च नौवारग्रहणं ब्रौह्मिभावतः।
 तदेव सदृशं तस्य यत्तद्वैकदेशभाक् ॥
 शक्तगादौ रजतादेश भावः श्रुत्यैव चोदितः ।
 रूप्यशुक्र्यादिनिर्देशभेदो भूयस्त्वहेतुकः ॥
 रूप्यादिसदृशस्यायं शुक्र्यादिरूपलभ्यते ।
 अतस्यात्र सङ्घावः प्रतीतेरपि निश्चितः ॥
 कदाचिच्चक्षुरादेषु दोषाच्छुत्यंशवर्जितः ।
 रजतांशो गृहौतोऽतो रजतार्थी प्रवर्तते ॥
 दीषहानौ तु शुक्तांशे गृहौते तन्निवतते ।
 अतो यथार्थं रूप्यादिविज्ञानं शुक्रिकादिषु ॥
 बाध्यबाधकभावोऽपि भूयस्त्वेनोपपद्यते ।
 शुक्रिभूयस्त्ववैकल्यसाकल्यग्रहरूपतः ॥
 नातो मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिवभ्यनः* ।
 एवं सर्वस्य सर्वत्वे व्यवहारव्यवस्थितिः ॥
 स्वप्ने च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणां भगवतैव तत्तत्पुरुषमात्रा-
 नुभाव्यास्था तत्तत्कालावसानास्थाभूताश्वार्थाः‡ सृज्यन्ते ।
 तथा हि श्रुतिः स्वप्नविषया । न तत्र रथा न रथयोगा न
 पथ्यानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न

* विषयस्तुनिवभ्यन इति ग० । प्राणीयं नितरामसमीक्षीनतामावहर्ति ।

† पापानुगुणमन्वादा इति ख० ।

‡ तथाभूता इति क० ।

तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति, अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते ।
 न तत्र वेशान्ताः*पुष्करिणः स्ववन्त्यो भवन्ति, अथ वेशान्तान्
 पुष्करिणः स्ववन्त्यः सृजते । स हि कर्तैति । यद्यपि सकलेतर-
 पुरुषानुभाव्यतया तदानीं न भवन्ति, अथापि तत्तत्पुरुष-
 मावानुभाव्यतया तथाविधार्थानौश्वरः सृजति, स हि कर्ता,
 तस्य सत्यसंकल्पस्याश्चर्यशक्तेस्तथाविधं कर्तृत्वं सम्भवतौत्थर्थः ।
 य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।

तदेव शुक्लं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिंस्त्रिकाः श्रिताः सर्वे तदु नाव्येति कञ्चन ॥ इति ॥

सूक्तकारोऽपि । सन्ध्येस्त्रिराह हि । निर्मातारच्चैके पुत्रा-
 दयश्च । इतिसूक्तद्वयेन स्वाप्नेष्वर्थेषु जीवस्य स्वष्टृत्वमाशङ्क्ष्य,—
 मायामात्रल्लु कात्स्नैरनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यादिना, न
 जीवस्य संकल्पमात्रेण स्वष्टृत्वमुपपद्यते, जीवस्य स्वाभाविकसत्य-
 संकल्पादेः क्षत्स्तस्य संसारदशायामनभिव्यक्तस्वरूपत्वादौश्वरस्यैव
 तत्तत्पुरुषानुभाव्यतया आश्चर्यभूता स्त्रिरियम् ।

तस्मिंस्त्रिकाः श्रिताः सर्वे तदुनाव्येति कञ्चन ।

इति परमात्मैव स्त्रेत्यवगम्यत इति परिहरति । अपव-
 रकादिषु^१ शयानस्य स्वप्नदृशः स्वदेहेनैव देशान्तरगमनराज्या-
 भिषेकश्चिरश्चेदादयः पुण्यपापफलभूताः शयानदेहसरूपसंस्था-
 नदेहान्तरस्त्रया उपपद्यन्ते । पौत्रशङ्खादौ तु नयनवर्ति-

* वेशना इति ग० । एवं परच ।

^१ अपवरकं, कोषाग्ररम् ।

^२ शयानदेहसरूपेति ख०, ग० । नैतत् समीचीनं पश्यते ।

पित्तद्रव्यसंभिवा नायनरश्मयः शङ्खादिभिः संयुज्यन्ते । तत्र
पित्तद्रव्यगतप्रौतिमाभिभूतः शङ्खगतशुक्किमा न गृह्णते । अतः
सुवर्णानुलिप्तशङ्खवत् प्रौतः शङ्ख इति प्रतीयते । पित्तद्रव्यं तद्वत-
प्रौतिमा चातिसूक्ष्मतया पार्श्वस्थैर्न गृह्णते । पित्तोपहतेन तु
स्वनयननिष्क्रान्ततया अतिसामौष्यात् सूक्ष्ममपि गृह्णते । तद्व-
हणजनितसंस्कारसचिवनायनरश्मिभिर्दूरस्थमपि गृह्णते ।
जपाकुसुमसमोपवर्तिस्फटिकमणिरपि तवभाभिभूततया* रक्त
इति गृह्णते । जपाकुसुमप्रभा विततापि स्वच्छद्रव्यसंयुक्ता स्फुट-
तरसुपलभ्यत इत्युपलभ्यवस्थाप्यमिदम् । मरौचिकाजलज्ञाने-
ऽपि तेजःपृथिव्योरप्यम्बुनो विद्यमानल्वादिन्द्रियदोषेण तेजः-
पृथिव्योरयहणाच्चादृष्टवशाच्चाम्बुनो यहणात् यथार्थत्वम् ।
अलातचक्रेऽप्यलातस्य द्रुततरगमनेन सर्वदेशसंयोगादन्तराला-
यहणात् तथाप्रतीतिरूपपद्यते । चक्रप्रतीतावप्यन्तरालायहण-
पूर्वकं तत्तदेशसंयुक्ततत्तदसुयहणमेव, क्वचिदन्तरालाभावा-
दन्तरालायहणं, क्वचिच्छैव्रगादयहणमिति विशेषः । अत-
स्तदपि यथार्थम् । दर्पणादिषु निजमुखादिप्रतीतिरपि यथार्था,
दर्पणादिप्रतिहतगतयो हि नायनरश्मयो दर्पणादिदेशऽयहण-
पूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्ति, तत्राप्यतिशैव्रगादन्तरालायहणात्
तथाप्रतीतिः । दिष्मोहेऽपि दिग्न्तरस्यास्यां दिशि विद्यमान-

* ततप्रभानिहनतयेति ख० ।

† सर्वदेशसंयोगादिति ख०, ग० । पाठान्तरमेतत् लिपिकरप्रमादकृतम् ।

‡ दर्पणादिदोषप्रहणपूर्वमिति ख०, ग० । अत खलु लिपिकरप्रमाद एव षोड-
मिति ज्ञेयम् ।

त्वाददृष्टवशेनैतद्विगंशवियुक्तो दिग्न्तरांशो गृह्णते । अतो दिग्न्तरप्रतीतिर्थार्थैव । द्विचन्द्रज्ञानादावषङ्गुल्यवष्टमतिमिरादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रौभेदात्, सामग्रौद्वयमन्योन्यः^{*}निरपेक्षं चन्द्रग्रहणद्वयहेतुभवति । तत्रैका सामग्रौ स्वदेशविशिष्टं चन्द्रं गृह्णाति । द्वितीया तु †किञ्चिद्विक्रगतिचन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशवियुक्तं गृह्णाति । अतः सामग्रौद्वयेन युगपद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणेऽपि, ग्रहणभेदेन याह्वाकारभेदादेकत्वग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिविशेषः । देशान्तरस्य तद्विशेषणल्बम्, देशान्तरस्य चाग्नहीतस्वदेशचन्द्रस्य[‡] च निरन्तर[§]ग्रहणेन भवति तत्र सामग्रौद्वित्वं पारमार्थिकम् । तेन देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयं च पारमार्थिकम् । ग्रहणद्वित्वेन[¶] चन्द्रस्यैव याह्वाकारद्वित्वच्च पारमार्थिकम् । तत्र विशेषणद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयस्यैक एव चन्द्रो याह्वा इति ग्रहणे प्रत्यभिज्ञावत् केवलचक्रुषः सामर्थ्यभावाच्चाच्च ज्ञानं तथैवावतिष्ठते । द्वयोश्चक्षुषोरेकसामर्थ्यन्तर्भावेऽपि तिमिरादिदोषभिन्नं चाक्षुषं तेजः सामग्रौद्वयं भवतीति कार्यकल्पयम् । अपगते तु दोषे, स्वदेशविशिष्टस्य चन्द्रस्यैकग्रहणवेदात्वादेकचन्द्र इति भवति प्रत्ययः । दोष-

* अन्योन्यनियमनिरपेक्षमिति ख०, ग० ।

† किञ्चिद्विदमनिरिति ख०, ग० ।

‡ देशान्तरस्य चाग्नहणं तस्य देशचन्द्रस्येति ख०, ग० ।

§ निरतिशयग्रहणेति क० ।

¶ ग्रहणद्विले तचन्द्रस्यैतेति ख० ।

क्ततन्तु सामयीदित्वम्, तत्कृतं यहेदित्वम्, तत्त्वतं याह्वा-
कारदित्वच्चेति निरवद्यम् । अतः सर्वं विज्ञानजातं यथार्थ-
मिति सिद्धम् ॥

खात्यन्तराणां दूषणानि तैस्त्वैर्वादिभिरेव प्रपञ्चितानौति न
तत्र यत्रः क्रियते । अथवा किमनेन बहुनोपपादनप्रकारेण ।
प्रत्यक्षानुभानागमाख्यं प्रमाणजातम् । आगमगम्यच्च निरस्त-
निखिलदोषगम्यमनवधिकातिशयासंख्येयकल्प्याणगुणगणं सर्वज्ञं
सत्यसङ्घर्षं परं ब्रह्माभ्युपगच्छतां किं न चेत्स्यति, किं नोप-
पद्यते । भगवता हि परेण ब्रह्मणा चेत्पुण्यपापानुगुणं
तद्वीयत्वायाखिलं जगत् सृजता सुखदुःखोपेच्चाफलानुभवानु-
भाव्याः पदार्थाः सर्वसाधारणानुभवविषयाः, †केचन तत्त्व-
पुरुषमात्रानुभवविषयास्तत्त्वकालावसानास्थान् तथानुभाव्याः
सृज्यन्ते । तत्र बाध्यवाधकभावः सर्वानुभवविषयतया तद्-
रहिततया चोपपद्यत इति सर्वं समच्चसम् ॥

यत् पुनः, सदसदनिर्वचनौयमज्ञानं श्रुतिसिद्धमिति ।
तदसत् । अनृतेन हि प्रत्यूढा इत्यादिष्वन्तशब्दस्यानिर्वच-
नौयानभिधायित्वात् । च्छतेरविषयो ह्यनृतशब्दः । च्छत-
मिति कर्मवाचि, च्छतं पिबन्ताविति वचनात् । च्छतं कर्म-
फलाभिसम्बिरहितम्, परमपुरुषाराधनं वेषं तव्रासिफलम् ।

* सुखदुःखोपेच्चेति ख०, ग० ।

† केचन केचन तत्पुरपेति ख०, ख० ।

‡ तथाविधा इति ख० । तत्कालावसायिनस्थानुभावा इति क० ।

§ परमपुरुषाराधनविषयमिति ख०, ग० ।

अत तद्विरक्तं सांसारिकफलं कर्मानुतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि ।
 एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनुतेन हि प्रत्युडा इति वचनात् ।
 नासदासौन्नी सदासौन्नदानीम्—इत्यत्रापि सदसच्चब्दौ चिद-
 चिद्विष्टिविषयौ । उत्पत्तिवेलायां सत्यच्छब्दाग्भिहितयोग्यिद-
 चिद्विष्टिभूतयोर्वसुनोरप्ययकाले चित् समष्टिभूते तमःशब्दाभि-
 धेये वसुनि प्रलयप्रतिपादनपरत्वादस्य वाक्यस्य, नात कस्य-
 चित् सदसदनिर्वचनौयतोचते, सदसतीः कालविशेषेऽसद-
 भावमात्रवचनात् । अत तमःशब्दाभिहितस्याचिलमष्टित्वं
 शुत्यन्तरादवगम्यते । अव्यक्तमन्तरे लौयते, अन्तरं तमसि लौयते,
 तमः परे देवे एकीभवतीति[†] । सत्यम्, तमःशब्देनाचित् समष्टि-
 रूपायाः प्रकृतेः सूक्ष्मावस्थोचते । तस्यासु, मायान्तु प्रकृतिं
 विद्यादिति मायाशब्देनाभिधानादनिर्वचनौयत्वमिति चेत्,
 नैतदेवम् । मायाशब्दस्य निर्वचनौयवाचिलं न दृष्टमिति ।
 मायाशब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वेनानिर्वचनौयत्वमिति चेत्, तदपि
 नास्ति । नहि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषयः, असुरराजस-
 शस्त्रादिषु सत्येष्वेव मायाशब्दप्रयोगात् ।

यथोक्तम्—

तेन मायासहस्रतच्छब्दरस्याशुगमिना ।

बालस्य रक्षता देहमेकैकांशेन सूदितम् ॥ इति ॥

अतो मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकराभिधायौ । प्रकृतेष्व माया-
 शब्दाभिधानं विचित्रार्थसर्गकरत्वादेव ।

* सदसच्चब्दाभिहितयोरिति ख० । सत्यसच्चब्दाभिहितयोरिति ग० ।

† तमः परे देवे एकीभवतीत्यमंशः ख-ग-पुलकयोर्न पश्यते ।

अस्मान्नायौ सृजते विश्वमेत-

तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ।

इति मायाशब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्विचित्रार्थसंगरक्तं दर्शयति । परमपुरुषस्य च तद्वत्तामात्रेण मायित्वमुच्यते, नाज्ञत्वेन । जीवस्यैव हि मायया निरोधः श्रूयते, तस्मिंश्चान्यो मायया* सन्निरुद्ध इति । अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत इति । इन्द्रो मायाभिः पुरुषप ईयत इत्यत्रापि विचित्राः शक्तयोऽभिधीयन्ते† । अत एव हि, भूरि त्वष्टेह राजतौत्युच्यते । नहि मिथ्याभूतः कश्चिदिराजते । भम माया दुरल्ययेत्यत्रापि गुणमयीति वचनात् सैव विगुणात्मिका प्रकृतिरुच्यत इति न श्रुतिभिः सदसदनिर्वचनौयाज्ञानप्रतिपादनम् । नायैक्योपदेशानुपपत्त्या । नहि तत्त्वमसौति जीवपरयोरैक्योपदेशे सति, सर्वज्ञसत्यसङ्घर्ष्ये सकलजगत्संगस्थितिविनाशहेतुभूते तच्छब्दावगते प्रकृते ब्रह्मणि विरुद्धाज्ञानपरिकल्पनाहेतुभूता ‡काचिदिष्यनुपपत्तिर्दृश्यते । ऐक्योपदेशसु त्वं-शब्देनापि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण एवाभिधानादुपपत्ततरः । अनेन जीवेनामनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सर्वस्य वसुनः परमामपर्यन्तस्यैव हि नामरूपभावामुक्तम् । अतो न ब्रह्माज्ञानपरिकल्पनम्§ ॥

इतिहासपुराणयोरपि, न ब्रह्माज्ञानवादः क्वचिदिपि दृश्यते ।

* तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इत्यंशो ग-चिकित्पुस्तके नीपलभ्यते ।

† विधोयन इति ख०, ग० ।

‡ काय्यनुपपत्तिरिति ख० ।

§ परिकल्पमेवेति ख० ।

न तु ज्योतींषि विशुरिति ब्रह्मैकमेव* तत्त्वमिति प्रतिज्ञाय,†
ज्ञानस्त्रूपी भगवान् यतोऽसाविति शैलाभिधरादिभेदभिन्नस्य
जगतो ज्ञानैकस्त्रूपब्रह्माज्ञानविजृभितत्वमेवाभिधाय, यदा
तु शुद्धं निजस्त्रूपौति ज्ञानभूतस्यैव ब्रह्मणः स्त्रूपावस्थिति-
वेलायां वसुभेदाभावादर्शनेनाज्ञानविजृभितत्वमेव ॥स्थिरौ-
क्त्वा, वस्त्रूपस्त्रि किं—मही घटत्वमिति स्त्रीकहयेन जगदुपलभ्य-
प्रकारेणापि वसुभेदानामसत्यत्वमुपपाद्य, तस्मात् विज्ञानमृत
इति प्रतिज्ञातं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यासत्यत्वमुपसंहत्य, विज्ञान-
मेकमिति ज्ञानस्त्रूपे ब्रह्मणि भेदर्शननिमित्ताज्ञानमूलं
निजकर्मैवेति स्फुटीकृत्य, ज्ञानं विशुद्धमिति ज्ञानस्त्रूपस्य
ब्रह्मणः स्त्रूपं विशोध्य, सङ्गाव एवं भवती मयोक्ता इति ज्ञान-
स्त्रूपस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वं नान्यस्य, अन्यस्य चासत्यत्वमेव,
तस्य मुवनादेः सत्यत्वं व्यवहारिकमिति तत्त्वं तवोपदिष्टमेवै-
त्युपदेशो हि दृश्यते ॥ १ नैतदेवम् । अत्र मुवनकोशस्य विस्तौर्णं
स्त्रूपमुक्ता, पूर्वमनुकूलं रूपान्तरं संक्षेपतः श्रूयतामित्यारभ्या-
भिधीयते । चिदचिन्मिश्रे जगति चिदंशो वाङ्मनसागोचर-
स्त्रूपसंवेद्यस्त्रूपभेदो ज्ञानैकाकारतया अस्तुप्राकृतभेदोऽविना-

* ब्रह्मैकतत्त्वमिति क० । ब्रह्मैकतत्त्वमिति ग० ।

† प्रतिज्ञानायेति ख० । नैष समीचीनः पाठः ।

‡ प्रदर्शनेनेति ख० ।

॥ यदा तु शुद्धमित्यादिः स्थिरीकृत्येत्यनः सन्दर्भः ग-पुस्तके लिपिकरप्रमादात्
पनित इत्यवधेयम् ।

¶ तवोपदिष्टमिति द्वपदेशो दर्शन इति ख० । उपदिष्टो दृश्यत इति ग० ।

शिवेनाऽस्ति-शब्दवाच्यः । अचिदंशसु चिदंशकर्मनिमित्तपरिशामभेदो विनाशोति नास्ति-शब्दाभिधेयः । उभयन्तु परब्रह्मभूतवासु देवशरौरतया तदात्मकमित्येतदूपं संक्षेपेणात्राभिहितम् ।

तथा हि,—

यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा ।

पद्माकारा समुद्रता पर्वताब्धगादिसंयुता ॥

इत्यम्बुनो विष्णुशरौरत्वेनाम्बुपरिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि विष्णीः कायः, तस्य च* विष्णुराक्षेति सकलशुतिगततादात्मीपदेशोप-हृष्टेणरूपस्य सामानाधिकरणस्य, ज्योतींषि विष्णुरित्यारभ्य वच्यमाणस्य शरौरात्मभाव एव निबन्धनमित्याह । अस्मिन् शास्त्रे पूर्वमप्येतदसङ्कुक्तम्, तानि सर्वाणि तदपुः । तत् सर्वं वै हरेस्तनुः । स एव सर्वभूतात्मा प्रधानपुरुषात्मनः । विश्वरूपो यतोऽव्यय इति । तदिदं शरौरात्मभावापद्रं तादात्म्यं सामानाधिकरणेन व्यपदिशति, ज्योतींषि विष्णुरिति । अत्रास्त्यात्मकं नास्त्यात्मकं च जगदन्तर्गतं वसु विष्णीः कायतया विष्णूत्वमित्युक्तम् । इदमस्त्यात्मकमिदं नास्त्यात्मकमस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याह,—ज्ञानस्त्ररूपो भगवान् यतोऽसावित्यशेषक्षेतज्ञात्मनावस्थितस्य भगवतो ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूपम्, न देवमनुष्ठादिवस्तुरूपम् । यत एवं

* तस्यैवेति ख० ।

† भावायनमिति ग० ।

तत एवाचिद्रपदेवमनुष्टशैलाभ्यधरादयश तदिज्ञानः विजृ-
भिताः, तस्य ज्ञानैकाकारस्य सतो देवाद्याकारेण स्थामनि
वैविध्यानुसन्धानमूला देवाद्याकारानुसन्धानमूलकर्ममूला
इत्यर्थः । यतश्चाचिद्दसु क्षेत्रज्ञकर्मनुग्रुणं परिणामास्यदं, ततस्य-
नास्ति-शब्दाभिधेयम्, इतरदस्ति-शब्दाभिधेयमित्यर्थादुक्तं भवति ।
तदेव विवृणीति, यदा तु शुद्धं निजरूपौति । यदैतत् ज्ञानैका-
कारमात्रवस्तु देवाद्याकारेणः स्थामनि वैविध्यानुसन्धानमूल-
सर्वकर्मक्षयान्विदीषं परिशुद्धं निजरूपि भवति, तदा देवाद्या-
कारेणैकोक्त्यात्मकत्यनमूलकर्मफलभूतास्तद्विग्राह्यवस्तुषु वस्तु-
भेदाः न भवन्ति । ये देवादिवसुष्वामतयाभिमतेषु भोग्यभूता
देवमनुष्टशैलाभ्यधरादिवसुभेदाः, ते तमूलभूतकर्मसु विनष्टेषु
न भवन्तोत्यचिद्दसुनः^१ कादाचित्कावस्थायोगितया^२ नास्ति-
शब्दाभिधेयत्वमितरस्य सर्वदा निजसिद्धज्ञानैकाकारत्वेनास्ति-
शब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः । प्रतिज्ञमन्यथाभूततया कादाचित्-
कावस्थायोगिनोऽचिद्दसुनो नास्ति-शब्दाभिधेयत्वमिवेत्याह,—
वस्तुस्ति किमिति । अस्ति-शब्दाभिधेयो ज्ञादिमध्यपर्यन्त^३
हीनः सततैकरूपः पदार्थः, तस्य कदाचिदपि नास्ति-बुद्ध-
र्म

* तत्त्वदिज्ञानचिद्ग्राहा इति ख० । पाठान्तरमेतत्सन्दभेविरुद्धमिति चिन्तनीयम् ।

† स्थामनि वैविध्येति ख० ।

‡ देवाद्याकारत्वेनेति ग० ।

§ वस्तुभूता इति ख० ।

¶ अतदसुन इति ग० । अपपाठीयम् ।

** कदाचित्कावस्थाविशेषयोगितयेति ख०, ग० ।

¶ ज्ञादिमध्यानहीन इति ख० । एवं परत्र ।

न हृत्वा त् । अचिह्नसु किञ्चित् क्वचिदपि तथा भूतं न दृष्ट-
चरम् । ततः किमित्यन्वाह,—यज्ञान्यथात्वमिति । यहसु प्रति-
क्षणमन्यथात्वं याति, तदुत्तरोत्तरावस्थाप्राप्यास्त्रा* पूर्वपूर्वावस्थां
जहातौति तस्य पूर्वावस्थास्त्रोत्तरावस्थायां † न प्रतिसन्धान-
मस्ति । अतः सर्वदा तस्य नास्ति-शब्दाभिधेयत्वमेव । तथा
ह्युपलभ्यत इत्याह,—मही घटत्वमिति । स्वकर्मणा देवमनु-
षादिभावेन स्त्रिमितात्मनिश्चयैः‡ स्वभोग्यभूतमचिह्नसु प्रति-
क्षणमन्यथाभूतमालच्यते, अनुभूयत इत्यर्थः । एवं सति किमप्य-
चिह्नसु, अस्ति-शब्दार्हमादिमध्यपर्यन्तहौनं सततैकरूपमालच्चि-
तमस्ति किम्, न ह्यस्त्रोत्यभिप्रायः । यस्मादेवं, तस्मात् ज्ञानस्वरू-
पात्मव्यतिरिक्तमचिह्नसु कदाचित् क्वचित् केवलास्ति-शब्दवाच्यं
न भवतौत्याह,—तस्मान्न विज्ञानमृत इति । आत्मा तु सर्वत्र
ज्ञानैकाकारतया देवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोऽपि देवादिशरीर-
प्रवेशहेतुभूतस्वकृतविविधकर्ममूलदेवादिभेदभिन्नात्मबुद्धिभिस्ते
तेन रूपेण बहुधानुसंहित इति तद्देवानुसन्धानं नामस्वरूप-
प्रयुक्तमित्याह,—विज्ञानमेकमिति । आत्मस्वरूपन्तु कर्मरहि-
तम्, तत एव मूलरूपप्रकृतिस्पर्शरहितम्, ततस्य तद्युक्तशीक-
मीहलीभावशेषेषुहेयगुणासङ्गी०, उपचयापचयानर्हतया एकम्,

*—अवस्थां प्राप्येति ख०, ग० ।

†—पूर्वावस्थास्त्रोत्तरावस्थायाभिति ख०, ग० । पाठीऽयं नाम्यत्वं रोचते ।

‡—स्त्रिमितात्मनिश्चयैरिति ग० ।

०—श्रोकमीहलाद्यशेषेति ख० ।

०—गुणासिद्धेति ख० । ननयति खसु तैमनस्यं सुमनसामेतत् पाठान्तरम् ।

तत एव सदैकरूपम्, तच्च वासुदेवशरौरमिति तदात्मकम् । अतदात्मकस्य कस्यचिद्ग्रन्थभावादित्याह,—ज्ञानं विशुद्धमिति । चिदंशः सदैकरूपतया सर्वदास्ति-शब्दवाच्यः । अचिदंशस्तु प्रतिक्रणः परिणामित्वेन सर्वदा नाशगर्भ इति सर्वदा नास्ति-शब्दाभिधेयः । एवंरूपं चिदचिदात्मकां जगत् वासुदेवशरौरम् । तदात्मकमिति †जगद्याथात्यं सम्यगुक्तमित्याह,—सङ्गाव एवमिति । अत्र सत्यमसत्यमिति यदस्ति यत्रास्तीति प्रकान्तस्योपसंहारः ॥

एवं ज्ञानैकाकारतया सदसच्छब्दैगोचरस्वरूपभेदमेव ‡चिन्मिश्रं भुवनाश्रितं देवमनुष्टादिरूपेण सम्यग्व्यवहाराहंभेदं यद्वर्तते, तत्र हेतुः कर्मवेत्युक्तमित्याह,—एतत् तु यदिति । तदेव विद्वाणीति—यज्ञः पशुरिति । जगद्याथार्थं ज्ञानप्रयोजनं मोक्षीप्राययजनं मित्याह—यच्चैतदिति । अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि तदाश्रये सदसदनिर्वचनैये चाज्ञाने जगतस्तत्कल्पितत्वे वानुगुणं किञ्चिदपि पदं न दृश्यते । अस्ति-नास्ति-शब्दाभिधेयः *चिदचिदात्मकं कृतस्तं जगत् परमस्य परेशस्य ब्रह्मणो विष्णोः कायत्वेन तदात्मकम् । ज्ञानैकाकारस्यात्मनो† देवादि-

* क्षणपरिणामित्वेनेति ग० ।

† एवच्चिदचिदात्मकमिति ख० ।

‡ जगद्याथार्थमिति ख० ।

§—तया समम् । अशब्दगोचरेति ग० । पाठोऽयं न समीक्षनतामावहति ।

¶ मोक्षीप्राययजनमिति ख० । मोक्षीप्राययजनमिति ग० ।

**—शब्दाभिधेयमिति ख०, ग० ।

†† ज्ञानैकाकारावस्थात्मन इति ख० ।

विविधाकारानुभवे अचित्परिणामे च हेतुर्बस्तुयाथात्यज्ञान-
विरोधिक्षेत्रज्ञानां कर्मवेतिप्रतिपादनात् । अस्ति-नास्ति-
सत्यासत्यशब्दानाच्च सदसदनिर्वचनीयवस्तुभिधानासामर्थ्याच्च
नास्त्यसत्यशब्दावस्ति-सत्यशब्दविरोधिनौ । अतच्छैताभ्यामसत्य-
त्वं हि प्रतीयते, नानिर्वचनीयत्वम् । अत चाचिह्नसुनि नास्त्य-
सत्यशब्दौ न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरौ प्रयुक्तौ, अपि तु विना-
शित्वपरौ । वस्तुस्ति किं—मही घटत्वमित्यत्र विनाशित्वमेव
ह्युपपादितम् । न निष्प्रमाणकलं ज्ञानबाध्यत्वं वा । एकेना-
कारेणैकस्मिन् कालेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषणान्य-
थोपलब्ध्या नास्तित्वोपपादनात् । तुच्छत्वं हि प्रमाणसम्बन्धा-
नर्हत्वम् । बाधोऽपि यद्देशकालादिसम्बन्धितया यदस्तौत्युपलब्धं
तस्य तद्देशकालादिसम्बन्धितया नास्तौत्युपलब्धिः । न तु
कालान्तरेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामादिना नास्तौत्युप-
लब्धिः, कालभेदेन विरोधाभावात् । अतो न *मिथ्यात्वम् ।
एतदुक्तं भवति, ज्ञानस्त्रूपमात्मवस्तु आदिमध्यपर्यन्तरहितं
सततैकरूपमिति खत एव सदास्ति-शब्दवाच्यम् । अचेतनन्तु
क्षेत्रज्ञभोग्यभूतं तत्कर्मानुग्रहपरिणामि विनाशीति सर्वदा
नास्त्यर्थगर्भमिति नास्त्यसत्यशब्दाभिधेयमिति ।

यथोक्तम्,—

यन्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै ।
परिणामादिसम्भूतं तदसु रूप तत्र किम् ॥

* अतो न विरोधमिथ्यात्वमिति ग० ।

† तत्तदिति ख० ।

त्रनाशौ परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।

तत्तु* नाशौ न सन्देहो नाशिद्व्योपपादितम् ॥

इति देशकालकर्मविशेषापेक्षयास्त्रिव-नास्त्रिव-योगिनि वसुनि
केवलास्त्रि-बुद्धिबोधत्वमपरमार्थं इत्युक्तम् । आत्मनश्च केवलास्त्रि-
बुद्धिबोधत्वमिति स परमार्थं इत्युक्तम् । श्रीतुश्च मैत्रेयस्य,—

विष्णुधारं यथा चैतत् चैलोक्यं समवस्थितम् ।

परमार्थश्च मे प्रीक्तो यथाज्ञानं प्रधानतः ॥

इत्यनुभाषणात् । ज्योतींषि विष्णुरित्यादिसामानाधिकर-
णस्यात्मशरीरभाव एव निबन्धनं, चिदचिदसुनोश्चास्त्रि-नास्त्रि
शब्दयोगनिबन्धनं, †ज्ञानस्याकर्मनिमित्तस्वाभाविकस्त्रहपत्वेन
स्त्रहप्राधान्यम् । अचिदसुनश्च, तत्तत्कर्मनिमित्तपरिणामि-
त्वेनाप्राधान्यमिति प्रतीयते ॥

यदुक्तं, निर्विशेषब्रह्मज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिं वदन्ति श्रुतय
इति । तदसत् । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं
तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानस्तत इह भवति । नान्यः पन्था
विद्यते अयनाय । सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।
न तस्येश्च कश्चन । तस्य नाम महद्यशः । य एनं ‡विदुरस्तास्ते
भवन्तौत्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । ब्रह्मणः सविशेषत्वादेव सर्वा-
र्थपि वाक्यानि सविशेषज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति । श्रोधक-
वाक्यान्यपि सविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तौत्युक्तम् । तत्त्व-

* यत्त्विति ख० ।

† आत्मज्ञानस्येति ख० ।

‡ एवमिति ग० ।

मस्यादिवाक्येषु सामानाधिकरणं न निर्विशेषवस्त्रैक्यपरम्, तत्त्वं-पदयोः सविशेषब्रह्माभिधायित्वात् । तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसङ्गल्यं जगत्कारणं ब्रह्म परामृशति । तदैक्षत बज्ज स्यामित्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात् । तत्समानाधिकरणं* त्वं-पदच्चाचिद्विशिष्टजीवशरौरकं ब्रह्म प्रतिपादयति । प्रकार-इयावस्थितैकवस्तुपरत्वात्सामानाधिकरणस्य । प्रकारइय-परित्यागे प्रवृत्तिनिमित्तभेदासभवेन सामानाधिकरणमेव परित्यक्तं स्यात् । इयोः पदयोर्लक्षणा च । सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि न लक्षणा, भूतवर्तमानकालसम्बन्धितयैक्यप्रतीत्य-विरोधात् । देशभेदविरोधश्च कालभेदेन परिहृतः । तदै-क्षत बहु† स्यामित्युपक्रमविरोधश्च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञा च न घटते । ज्ञानस्त्रूपस्य निरस्त्रुतिखिलदोषस्य सर्वज्ञस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्याज्ञानतत्कार्यानन्ताःपुरु-षार्याश्चयत्वं च न सम्भवति । वाधार्थत्वे च सामानाधिकर-णस्य तत्त्वं-पदयोरधिष्ठानलक्षणा निवृत्यलक्षणा चेति लक्षणादयस्तु एव॥ दोषाः ॥

इयांस्तु विशेषः नेहं रजतमितिवदप्रतिपन्नस्यैव॥ वाधस्या-

* सामानाधिकरणमिति ख० ।

† तदैक्षत स इति ग० ।

‡—अनन्तपुरुषार्थलमिति ख०, ग० । परन्तु प्राठान्तरमेतत् लिपिकरप्रमादमेव मूच्यति ।

॥ निवृत्तालक्षणादयस्तु एवेति ख० ।

§ अप्रतीतस्यैवेति ख० ।

गत्या परिकल्पनम् । तत् पदेनाधिष्ठानातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुपपत्तिश्च । अधिष्ठानं तु, प्राक् तिरोहितमतिरोहितस्वरूपं तत् पदेनोपस्थाप्यत इति चेत्—न । अधिष्ठानाप्रकाशे तदाश्रयभ्रमबाधयोरसम्भवात् । भ्रमाश्रयमधिष्ठानमतिरोहितमिति चेत्, तदेवाधिष्ठानस्वरूपं भ्रमविरोधौति तत् प्रकाशे सुतरां न तदाश्रयभ्रमबाधौ । अतोऽधिष्ठानातिरेकिपारमार्थिकधर्मतज्जिरोधानानभ्युपगमे भ्रान्तिबाधौ दुरुपपादौ । अधिष्ठाने हि पुरुषमात्राकारे प्रतीयमाने तदितिरेकिणि पारमार्थिके राजत्वे तिरोहिते सत्येव बाधत्वभ्रमः । राजत्वोपदेशेन च तत्रिवृत्तिर्भवति, नाधिष्ठानमात्रोपदेशेन, तस्य प्रकाशमानलेनानुपदेश्यत्वात्, भ्रमानुपमदिंलाच्च । जीवशरौरकजगत्कारणब्रह्मपरत्वे मुख्यवृत्तं पदद्वयम् । प्रकारद्वयविशिष्टैक*वसुप्रतिपादनेन सामानाधिकरणं सिद्धम् । निरस्तनिखिलदीपस्य समस्तकल्पाणगुणात्मकस्य ब्रह्मणो जीवान्तर्यामित्वमयैश्वर्यमपरं प्रतिपादितं भवति । उपक्रमानुकूलता च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिश्च । सूक्ष्मचिदचिदसुशरौरस्यैव ब्रह्मणः सूक्ष्मचिदचिदसुशरौरत्वेन कार्यत्वात् । तमौश्वराणां परमं महेश्वरम् । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते । अपहृतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्गल्मः । इत्यादिशुत्यन्तराविरोधश्च । तत्त्वमसौत्यक्रोहेश्वोपादेयविभागः कथमिति चेत्, नात्र किञ्चिदुहिश्य किमपि विधीयते । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्—इत्यनेनैव प्राप्तत्वात् । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थ-

*—विशेषैकेति ग० ।

वत् । इदं सर्वमिति सजौवं जगत्रिदिश्य, ऐतदात्मगमिति
तस्यैष आवेति तत्र प्रतिपादितम् । हेतुरप्युक्तः* । सन्मूलाः
सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः †सत्प्रतिष्ठा इति । सर्वं
खल्विदं ब्रह्म । तज्जलानिति । शान्त इतिवत् । तथा,
शुल्यन्तराणि च ब्रह्मणस्तद्गतिरिक्तस्य चिदचिदसुनश्च शरौरात्म-
भावमेव तादात्मगं वदन्ति । अन्तः प्रविष्टः शास्त्रा जनानाम् ।
सर्वात्मा । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरी, यं पृथिवी न
वेद, यस्य पृथिवी शरौरम् । यः पृथिवीमन्तरी यमयति । स त
आत्मान्तर्याम्यमृतः । य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरी, यमात्मा
न वेद, यस्यात्मा शरौरं, य आत्मानमन्तरो यमयति । स त
आत्मान्तर्याम्यमृतः । यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्—इतारम्भ,
यस्य मृत्युः शरौरं, यं मृत्युर्न वेद । एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहत-
पाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः । तत् सृष्टा तदेवानुप्राविश्य-
त्तदनुप्रविश्य सञ्च त्यच्चाभवदित्यादौनि । अत्रायनेन जीवेना-
त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मात्मकजौवानुप्रवेशे-
नैव सर्वेषां वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं ‡प्रतिपादितम् । तदनु-
प्रविश्य सञ्च त्यच्चाभवदित्यनेनैकार्थ्यात् । जीवस्यापि ब्रह्मा-
त्मकत्वम् ब्रह्मानुप्रवेशादेवेत्यवगम्यते । अतश्चिदचिदात्मकस्य
सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मातादात्मगमात्मशरौरभावादेवेति निष्ठौ-

* तत्र हेतुरप्युक्ता इति ख० ।

† सप्रतिष्ठा इति ग० ।

‡ वस्तुत्वं प्रतिपादितमिति ख० ।

यते* । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्य तच्चरोरत्वेनैव वसु-
लात् तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दः तत्पर्यन्तमेव स्वार्थमभिद-
धाति । अतः सर्वशब्दानां लोकव्युत्पत्त्यावगतां तत्पदार्थ-
विशिष्टब्रह्माभिधायित्वा सिद्धमित्यैतदात्माभिदं सर्वमिति
प्रतिज्ञातार्थस्य तत्पदसौतिसामानाधिकरणेन विशेषेणोप-
संहारः ॥

अतो निर्विशेषवस्त्वैक्यवादिनो भेदाभेदवादिनः केवलभेद-
वादिनश्च वैयधिकरणेन सामानाधिकरणेन च सर्वे ब्रह्मात्म-
भावोपदेशाः परित्यक्ताः स्युः ॥

एकस्मिन् वसुनि कस्य तादात्मासुपदिश्यते । तस्यैवेति
चेत्, तत् स्ववाक्येनैवागतमिति न तादात्मगोपदेशावस्यमस्ति
किञ्चित् । कल्पितभेदनिरसनमिति चेत्, तत्तु न सामानाधि-
करणतादात्मगोपदेशावस्यमित्युक्तम् । सामानाधिकरणं तु
ब्रह्मणि प्रकारव्यप्रतिपादनेन विरोधमेवावहेत् । भेदाभेदवादे
तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात् तव्ययुक्तजीवगतदीषा[¶] ब्रह्मणेव
प्रादुःस्युरिति निरस्तनिखिलदीषकल्पाणगुणात्मकब्रह्मात्मभावो-
पदेशा ही^५ विरोधादेव परित्यक्ताः स्युः । स्वाभाविकभेदाभेद-
वादेऽपि ब्रह्मणः स्वत एव जीवभावाभ्युपगमात् गुणवदीषाश्च

* जीवगम्यत इति ख० ।

+ लोकव्युत्पत्त्यावगतेर्ति ग० ।

‡ स्ववाक्येनावगतमितीति ख० ।

¶ सत्प्रयुक्ता जीवगतदीषा इति ख०, ग० ।

᳚ द्वेकदा परित्यक्ताः स्युरिति ख० ।

स्वाभाविका भवेयुरिति निर्दीपत्रब्रह्मतादात्मोपदेशा विरुद्धा एव* । केवलभेदवादिनाज्ञात्यन्तभिन्नयोः किनापि प्रकारे-
ऐक्यासम्भवादेव ब्रह्मात्मभावोपदेशो न सम्भवतौति सर्व-
वेदान्तपरिल्लागः स्यात् । निखिलोपनिषद्यसिद्धं क्वत्स्वस्य
ब्रह्मशरौरभावमातिष्ठमानैः क्वत्स्वस्य ब्रह्मात्मभावोपदेशः
सर्वे सम्यगुपपादिता भवन्ति । जातिगुण्योरिव द्रव्याणा-
मयि शरौरभावेन विशेषणत्वेन, गौरश्वी मनुष्यो देवो जातः
+कर्मभिरिति सामानाधिकरण्यं लोकवेदयोर्मुख्यमेव दृष्टचरम् ।
जातिगुण्योरपि द्रव्यप्रकारत्वमेव षण्डो गौः शुक्रः पट इति
तथा सामानाधिकरण्यनिबन्धनम् । मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डा-
नामप्यात्मनः प्रकारतयैव पदार्थत्वान्मनुष्यः पुरुषः षण्डो
योषिद्वात्मा जात इति सामानाधिकरण्यं सर्वत्रानुगता॒मिति
प्रकारत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनम् । न परस्परव्यावृत्त्याः॑
जात्यादयः । स्वनिष्ठानामेव हि द्रव्याणां कदाचित् ॥ क्वचिद्व्य-
विशेषणत्वे मत्वर्थीयः प्रत्ययो दण्डो कुण्डलीति न पृथक्-
प्रतिपत्तिस्थित्यनर्हणां** द्रव्याणां तेषां विशेषणत्वं सामानाधि-
करण्यावसेयमेव । यदि गौरश्वी मनुष्यो देवः पुरुषो योषित्

* नादात्मोपदेशो विरुद्ध एवेति ख०, ग० ।

+ ब्रह्मतादात्मभावेति ख० ।

‡ पुरुषः कर्मभिरितौति ख० ।

¶ अनुस्यतमितीति ख० ।

§ व्याष्टज्ञा इति ख०, ग० ।

|| क्वचिदिति गः पुस्तके नोपलभते ।

** स्थित्यर्हणमिति प्रामादिकं पठति ख पुस्तकम् ।

षण्ड आत्मा कर्मभिर्जात इत्यत्र षण्डोः मुण्डो गौः शुक्रः क्षणः पट इति जातिगुणवदात्मप्रकारत्वं मनुष्यादिशरीराणामिष्यते । तहि जातिव्यक्त्योरिव प्रकारप्रकारिणोः शरीरात्मनोरपि नियमेन सहप्रतिपत्तिः स्यात् । न चैवं दृश्यते । न हि नियमेन गोत्वादिवदात्माशयतयैवात्मना सह मनुष्यादिशरीरं पश्यन्ति । अतो मनुष्य आत्मेति[†] सामानाधिकरण्यं लाज्जणिकमेव ॥

नैतदेवम् । मनुष्यादिशरीराणामप्यात्मैकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वं तत्प्रकारत्वञ्च जात्यादितुल्यम् । आत्मैकाश्रयत्वमात्मविश्वेषे शरीरविनाशादवगम्यते । आत्मैकप्रयोजनत्वञ्च [‡]तत्तत्कर्मफलभोगार्थतयैव सङ्घावात् । तत्प्रकारत्वमपि देवो मनुष्य इत्यात्मविशेषण्टतयैव प्रतीतेः । एतदेव हि गवादिशब्दानां व्यक्तिपर्यन्तत्वे हेतुः । एतत्स्वभावविरहादेव दण्डादीनां विशेषण्टत्वे दण्डो कुण्डलौति मत्वर्थीयः [¶] प्रत्ययः । देवमनुष्यादिपिण्डानामात्मैकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतप्रकारत्वस्वभावात्, देवो मनुष्य आत्मेति लोकवेदयोः सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । जातिव्यक्त्योर्नियमेन सहप्रतीतिरुभयोऽक्षाङ्गुष्ठत्वात् । आत्मनस्वचाङ्गुष्ठत्वाच्चनुष्ठा शरीरग्रहणवेलायामात्मा न गृह्णते । पृथग्-

* खण्ड इति ख० ।

[†] मनुष्यात्मेति ग० ।

[‡] तत्र कर्मफलेति ख० ।

[¶] मत्वर्थीयप्रत्यय इति ख०, ग० ।

§ देवमनुष्यादिपिण्डानाम्—खभावादित्यंशः ख-पुस्तके न दृश्यते । ग-पुस्तके तु—तदेकप्रयोजनवात्, तत्प्रकारत्वस्वभावादिति भिन्नपद्धतया पश्यते ।

यहण्योग्यस्य प्रकारतयैकस्तरूपत्वं दुर्घटमिति मा वोचः । जात्यादिवत्तदेकाश्यत्वतदेकप्रयोजनत्वतदिशेषणत्वैः शरीरस्यापि तत्प्रकारतैकस्त्रभावत्वावगमात् । सहोपलभ्यनियमस्त्वेकसामयीवेद्यत्वनिवन्धन इत्युक्तम् । यथा चक्षुषा पृथिव्यादेग्न्यरसादिसम्बन्धित्वं स्त्रभाविकमपि न गृह्णते । एवं चक्षुषा गृह्णमाणं शरीरमात्मप्रकारतैकस्त्रभावमपि न तथा गृह्णते । आत्मग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यभावात् । नैतावता शरीरस्य तत्प्रकारत्वस्त्रभावविरहः । तत्प्रकारतैकस्त्रभावत्वमेव सामानाधिकरण्यनिवन्धनम् । आत्मप्रकारतया प्रतिपादनसमर्थसु शब्दः सहैव प्रकारतया प्रतिपादयति ॥

ननु च, शब्देऽपि व्यवहारे शरीरशब्देन शरीरमात्रं गृह्णत इति नात्मपर्यन्तता शरीरशब्दस्य । नैवम् । आत्मप्रकारभूतस्यैव शरीरस्य *पदार्थताविवेकप्रदर्शनाय निरूपकाणां निष्कर्षकशब्दोऽयम् । यथा गोत्वं शुक्रत्वमाकृतिर्गुण इत्यादिशब्दाः । अतो गवादिशब्दवहेव मनुष्यादिशब्दा आत्मपर्यन्ताः । एवं देवमनुष्यादिपिण्डविशिष्टानां जीवानां परमात्मशरीरतया, तत्प्रकारत्वात् जीवात्मवाचिनः शब्दाः परमात्मपर्यन्ताः । अतः परस्त्रब्रह्मणः प्रकारतयैव चिदच्चिदसुनः पदार्थत्वमिति तत्सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । अयमर्थो विदार्थसंयहे समर्थितः । इदमेव शरीरात्मभावत्वाणं तादात्माम् । आत्मेति तूपगच्छन्ति

* परार्थानामिति ख० । अपपाठीऽयम् । परार्थेति ग० । नैतत् समीचीनम् ।

† निष्कर्षेति ख०, ग० ।

‡ भावतादात्ममिति ख० । सामान्यमिति ग० । उभयनैव न साधु पठन्ते ।

याहयन्ति चेति वक्ष्यति । आत्मेत्येव तु गृह्णोयादिति च वाक्य-
कारः । अत्रेहं तत्त्वम् । अचिद्विस्तुतिं इत्युनः परस्य च ब्रह्मणे
भौग्यत्वेन भीकृत्वेन चेश्वित्वेन स्वरूपविवेकमाहुः काश्वन
शुतयः ।

अस्मान्नायौ सृजते विश्वमेत-
त्तस्मिंश्वान्यो मायया सत्त्विरुद्धः ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्नायिनं तु महेश्वरम् ।

चरं प्रधानमस्ताक्षरं हरः । चरात्मानावीशते देव एकः ।
अस्ताक्षरं हर इति भीक्ता निर्दिष्यते । प्रधानमात्मनो भौग्य-
त्वेन हरतौति हरः । स कारणं* करणाधिपाधिपः । न चास्य
कश्चिज्जनिता न चाधिपः । प्रधानकेवलज्जपतिर्गुणेशः । पतिं विश्व-
स्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । ज्ञात्रौ द्वावजायौशानीशौ ।
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बह्नां यो विदधाति
कामान् । भीक्ता भौग्यं प्रेरितारच्च मत्वा । तथोरन्यः पिप्पलं
स्वाइत्तानश्चन्योऽभिचाकशौति ।

पृथगात्मानं प्रेरितारच्च मत्वा

जुष्टस्तस्तेनास्तत्त्वमेति ।

अजामेकां लोहितश्चक्षुषाणां

बङ्गीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् ।

अजो ह्येको ज्ञाषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भुक्तभीगामजोऽन्यः ॥

* स्वकारणं कारणाधिप इति ख० । लिपिकरप्रमादस्फुरितमेतत् ।

† बङ्गोः प्रजा जनयन्तीनि ख० ।

समाने दृक्षे पुरुषो निमग्नोऽ-
नौशया शोचति सुह्नमानः ॥
ज्ञाष्ठं यदा* पश्यत्यन्यमौशमस्य
महिमानमितरो† वौतशीकः ॥

इत्याद्याः ।

स्मृतावपि ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरश्था ।
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥
जौवभूतां महाबाहो ययेदन्यार्थे जगत् ।
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥
कल्पन्नये पुनस्त्वानि कल्पादौ विस्तजाम्यहम् ।
प्रकृतिं स्वामवृथ्य विस्तजामि पुनः पुनः ॥
भूतग्राममिमं कृतस्त्वमवशं प्रकृतेर्वशात् ।
मयाध्वंशेण प्रकृतिः सूयते सच्चराचरम् ॥
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ।
प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्धनादौ उभावपि ॥
मम योनिर्महद्वृक्षं तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥

इति जगद्योनिभूतं महद्वृक्षम्, मदौयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्म-
मचिदसु, यस्मिंश्चेतनाख्यां‡ गर्भं संयोजयामि । ततो मत्कृता-

* यथेति ख०, ग० ।

† महिमानमेति वौतशीक इति ग० ।

‡ यस्मिंश्चेतनाख्यमिति ख० ।

चिदचित् संसर्गद्वेवादिस्यावरान्तानामचित्तिश्राणं सर्वभूतानां
सम्बोधी भवतीत्यर्थः ॥

एवं भोक्तुः*भीग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोच्चिद-
चितोः परमपुरुषशरौरतया तन्नियाम्यलेन तदपृथक्स्थितिं
परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः । यः पृथिव्यान्तिष्ठन्
पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरौरं,
यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यारभ्य, य आत्मनि तिष्ठन्
आत्मनोऽन्तरो, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरौरं, य आत्मान-
मन्तरो यमयति, स त आत्मान्तर्याम्यमृत इति । तथा, यः
पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्, यस्य पृथिवी शरौरं, यं पृथिवी न वेदे-
त्यारभ्यै यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन्, यस्य मृत्युः शरौरम्, यं मृत्युर्नै
वेद, एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारा-
यणः । अत्र मृत्युशब्देन तमःशब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिदस्व-
भिधीयते । अस्यामेवोपनिषदि, अव्यक्तमन्तरे लोयते, अत्ररं
तमसि लोयत इतिवचनात् । अन्तःप्रविष्टः शास्त्रा जनानां
सर्वात्मा, इति च ॥

एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिदसुशरौरतया तत्प्रकारः
परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थितः इती-

* भीग्यभीक्तरूपेणेति क०, ग० ।

§ योऽन्तरमन्तरे सञ्चरन्, यस्यात्मरं शरौरं, यमन्तरं न वेदेत्यंशः ख-चिकित्पुस्तके
अधिकं पश्यते ।

† सर्वभूमिनि ग० ।

‡ अवतिष्ठत इति ख० ।

मर्मर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थञ्च जगत्
स एवेत्याहुः । सदेव सोम्येदमग्र आसौत् । एकमेवादितौयम् ।
तदैवत, बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्त्वेऽस्तु जतेत्यारभ्य, सन्मूलाः
सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः *सत्प्रतिष्ठाः । ऐतदा-
त्यमिदं सर्वम् । तत् सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि-
खेतकेतो । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽत-
प्यत । स तपस्त्वा इदं सर्वमस्तु जतेत्यारभ्य, सत्यज्ञान-
तच्च सत्यमभवदित्याद्याः । अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धिद्विद्वितीयः
परमपुरुषस्यां च स्वरूपविवेकः स्मारितः । हन्ताहमिमास्त्रिसो
देवता, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ।
तत् स्वघृता तदेवानुप्राविश्यत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यज्ञाभवत्,
विज्ञानज्ञाविज्ञानज्ञ, सत्यज्ञानन्ततच्च सत्यमभवदिति च । अनेन
जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं, तदनुप्रविश्य
सच्च त्यज्ञाभवत्, विज्ञानज्ञाविज्ञानज्ञेत्यनेनैकार्यादात्मग्ररौर-
भावनिवन्धनमिति विज्ञायते । एवम्भूतमेव नामरूपव्याकरणं,
तद्वेदं तत्त्वात्माकृतमासौत्तत्रामरूपाभ्यां व्याक्रियत इत्यत्रा-
प्युक्तम् । अतः कार्यावस्थः कारणावस्थञ्च स्थूलसूक्ष्मचिद-
चिदसुश्रौरौरः परमपुरुष एवेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वेन,
कारणविज्ञानेन कार्यस्य विज्ञाततयैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च

* सहप्रतिष्ठा इति ख० ।

† परमाश्रयपुरुषस्य चेति ख० । परं पुरुषस्येति ग० ।

‡ तदेवेति ख० । तद्वेदेति ग० । उभयत्रैव लिपिकरप्रमाद् एव बीजम् ।

§ कार्यात्मकारणस्येति ख० । पाठीऽयं नास्याभ्यं रीचते ।

समीहितमुपपन्नतरम् । हन्ताहमिमास्तिस्तो देवता अनेन
जौवेनालनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणीति तिस्तो देवता
इति सर्वमचिद्दसु निर्दिश्य, तत्र स्वात्मकजौवानुप्रवेशेन
नामरूपव्याकरणवचनात्, सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्ट-
परमाल्मन एव वाचका इति कारणावस्थपरमाल्मवाचिना
शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरणं मुख्यवृत्तम्* ।
अतः स्थूलसूक्ष्मचिद्चित्प्रकारकं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति
ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिद्चिद्दसुभरौरं ब्रह्मैव कारणमिति
ब्रह्मोपादानत्वेऽपि सद्वातस्योपादानत्वेन चिद्चितोर्ब्रह्मणश्च
खभावासङ्गरोऽप्युपपन्नतरः । यथा—शुक्ररक्तकृष्णतन्तुसङ्गातो-
पादानत्वेऽपि चित्रपटस्य तत्ततन्तुप्रदेश एव शौक्लग्रादिसम्बन्ध
इति कार्यावस्थायामपि न सर्वत्र वर्णसङ्गरः, तथा चिद्चिदौ-
खरसङ्गातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्यावस्थायामपि भोक्तृत्व-
भीग्यत्वनियन्त्रत्वाद्यसङ्गरः । तन्त्रानां पृथक्॒स्थितियोग्यानामेव
पुरुषेच्छया॥ कदाचित् संहतानां कारणत्वं कार्यत्वं । इह तु
सर्वावस्थावस्थयोः परमपुरुषशरौरत्वेन चिद्चितोस्तत्प्रकारतयैव
पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुषः सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति

* मुख्यं दृतमिति ख० । एप खलु पाठो माण्डशां वैमुख्यमावहनि ।

+ स्वभावसङ्गरोऽपीति ख० । स्वभावसंस्कारभावोऽपीति ग० । उभयत्रैव सन्दर्भ-
विवरं पर्यन्ते ।

‡ सङ्गातोपादाने इति ख० । नैष समीचीनः पाठः ।

§ पृथक् प्रतीतियोग्यानामिति ख० ।

¶ पुरुषेच्छयेति ख०, ग० । चपपाठीयम् ।

विशेषः । स्वभावर्भदस्तुदसङ्गरस्य तत्र चाच्र च तुल्यः । एवं च सति, परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरम् । स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिदसुन आत्मतयावस्थानात् कार्यत्वमप्युपपन्नतरम् । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता ॥

निर्गुणवादात्म परस्य ब्रह्मणो हेयगुणासम्भवादुपपद्यन्ते । अपहतपाप्ता विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपास इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य, सत्यकामः सत्यसङ्गल्य इति कल्पाणगुणान् विद्धतौयं शुतिरेवान्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति ॥

ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेतिवादत्त्वं, सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरखिलहेयप्रत्यनौककल्याणगुणाकरस्य ब्रह्मणः स्वरूपं विज्ञानैकनिरूपणौयं स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपञ्चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः । यः सर्वज्ञः सर्ववित् । पराख्य शक्तिर्विधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । विज्ञातारंमरे केन विजानौयादित्यादिका ज्ञात्वमावेदयन्ति, सत्यं ज्ञानमित्यादिकात्म ज्ञानैकनिरूपणौयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपताम् । सोऽकामयत वहुस्याम् । तदैक्यत बज्जस्याम् । तत्रामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति ब्रह्मैव स्वसङ्गल्यात् विचित्रस्थिरचरस्वरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनौकाब्रह्मात्मकं वस्तुनानात्मतत्त्वमिति तत्प्रतिषिधते । सत्योः स मृत्युमाप्नीति य इह नानेव पश्यति ।

* स्वरूपान्यथाभावादिति न साधु पठनि ख-चिकितपुस्तकम् ।

+ ज्ञानैकत्यंशः लिपिकारप्रमादात् ग-चिकित्पुस्तके पतित इत्यनुमोयते ।

नेह नानास्ति किञ्चन । यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्रैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत्, तत् केन कं विजानौयादित्यादिना । न पुनर्बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिशुतिसिद्धं स्वसङ्गल्पकृतं ब्रह्मणो नानानाम्* रूपभाक्तेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते । यत्र त्वस्य सर्व-मात्रैवाभूदिति निषेधवाक्यादौ च तत् स्थापितम् । सर्वं तं परादायोऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निष्खसितमेतद्यद्वग्वेद इत्यादिना ॥

एवच्छिद्विद्विदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदञ्च वदन्तोनां कार्यकारणभावं कार्यकारणयोरनन्यत्वं वदन्तोनाच्च सर्वासां श्रुतोनामविरोधः । चिद्वितीः परमात्मनश्च सर्वदा शरोरात्म-भावं शरोरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागानहंसूक्ष्म-दशापत्तिं, कार्यदशायाच्च तदहंस्यूलदशापत्तिं वदन्तौभिः श्रुति-भिरेव ज्ञायत इति ब्रह्माज्ञानवादस्यौपाधिकब्रह्मभेदवाद-स्यान्यस्याप्यन्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य न कथच्छिद्वप्यव-काशो दृश्यते । चिद्विदीश्वराणां पृथक्स्वभावतया तत्तच्छ्रुति-सिद्धानां शरोरात्मभावेन प्रकारप्रकारितया श्रुतिभिरेव प्रति-पत्तानां शुल्यन्तरेण कार्यकारणभावप्रतिपादनं[॥] कार्यकारणयो-रैक्यप्रतिपादनच्च ह्यविरुद्धमिति सिद्धम् । यथाग्नेयादौन् षड्-

* नानानामभाक्तेनेति ख० ।

† अत्र चकारयुक्तं पठते गपुस्तके ।

‡ अन्यस्येति पदं ख-पुस्तके न उश्यते ।

¶ कार्यकारणभावप्रतिपादनस्मिति ख-पुस्तके न पठाने ।

यागा॒ नुत्पत्तिवाक्यैः पृथगुत्पन्नान् समुदायानुवादिवाक्यद्येन
समुदायहयत्वमापन्नान् दर्श॑ पूर्णमासाभ्यामित्यधिकारवाक्यं
कामिनः कर्तव्यतया विद्धाति । तथा चिदचिदौष्टरान् विविक्त-
स्तरूपस्त्रभावान्, चरं प्रधानमस्ताचरं हरः, चरात्मानावौशते
देव एकः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । पतिं विश्वस्यात्मेष्वरम् ।
आत्मा नारायणः पर इत्यादिवाक्यैः पृथक् प्रतिपाद्य, यस्य
पृथिवी शरौरं, यस्यात्मा शरौरं, यस्याव्यक्तं शरौरं, यस्याचरं
शरौरम्, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपात्रा दिव्यो देव एको
नारायण इत्यादिभिर्वाक्यैश्चिदचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः‡
परमात्मशरौरतां परमात्मनस्तदात्मताज्ञ प्रतिपाद्य, शरौरिभूत-
परमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणावस्थः कार्या-
वस्थज्ञ परमात्मैक एवेति पृथक् प्रतिपन्नं§ वसुलितयं, सदेव
सोम्येदमय आसोत्, एतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेत्यादिवाक्यं प्रतिपादयति । चिदचिदसुशरोरिणः परमात्मनः
परमात्मशब्देनाभिधानेण हि नास्ति विरोधः । यथा मनुष्य-
पिण्डशरौरकस्यात्मविशेषस्यायमात्मा सुखौत्यात्मशब्देनाभिधान
इत्यलमतिविस्तुरेण ॥

यत्पुनरिदिसुत्तं, ब्रह्मात्मैकलविज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्ति-

* यज्ञानिति क० ।

† दर्शपूर्णमासाभ्यामिति ख० ।

‡ सर्वावस्थितयोरिति ख० । नैष समीक्षीनः पाठः ।

§ पृथक् प्रतिपन्नवस्थैतियमिति ख०, ग० ।

¶ परमात्मशब्दाभिधाने इति ख० । पाठान्तरसेनद्वान्तरं प्रीणाति ।

युक्तेति । तदयुक्तम् । बन्धस्य पारमार्थिकत्वेन ज्ञाननिवर्यत्वाभावात् पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तेवादिश्चरोप्रवेशतव्ययुक्तसुखदुःखानुभवरूपस्य बन्धस्य मिथ्यात्वं कथमिव शक्यते वक्तुम् । एवं रूपबन्धनिवृत्तिर्भक्तिरूपापनोपासनप्रौतपरमपुरुषप्रसादलभेति पूर्वमेवोक्तम् । भवदभिमतस्यैवज्ञानस्य यथार्वास्यतवसुविपरीतविषयस्य मिथ्यारूपत्वेन बन्ध*विवृद्धिरेव फलं भवति ।

मिथ्यैतदन्यद्वयं हि नैति तद्वयतां यतः ।

इति ग्रास्त्रात् । उत्तमः पुरुषस्वन्यः । पृथगात्मानं प्ररितारञ्च मत्वेति जौवात्मविसज्जातौयस्य तदन्तर्यामिणो ब्रह्मणो ज्ञानं परमपुरुषार्थलक्षणमीक्षसाधनमित्युपदेशाच्च । अपि च, भवदभिमतस्यापि निवर्तकज्ञानस्य[†] मिथ्यारूपत्वात् तस्य निवर्तकात्मरं सृग्यम् । निवर्तकज्ञानमिदं स्वविरोधि सर्वं भेदजात[‡] निवर्त्य[§] चण्डिकत्वात् स्वयमेव विनश्यतोति चेत्, न । तत्त्वरूपतदुत्पत्तिविनाशानां काल्यनिकत्वेन विनाशतत्कल्यनाकल्यकरूपाविद्याया निवर्तकात्मरमन्वेषणीयम् । तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्, तथा सति निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात् । तद्विनाशे तिष्ठति तदुत्पत्त्यसम्भवात् । अपि च, चिन्मात-

* बन्धविवृद्धिरेति ग० ।

[†] निवर्तकज्ञानस्यापीति ख० ।

[‡] स्वविरोधिसर्वभेदजातमिति ख० ।

[§] विवर्त्यति ग० ।

¶ कल्यरूपाविद्यानिवर्तकात्मरमिति ख० । याऽन्तरमेतत् समीचीनतया न प्रतिभानि ।

*ब्रह्मव्यतिरिक्तकृतस्त्रनिषेधविषयज्ञानस्य कोऽयं ज्ञाता । अध्यासरूपां इति चेत्, न । तस्य निषेधतया निवर्तकज्ञानकर्मलात् तत्कर्तृत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्, ब्रह्मणो निवर्तक-ज्ञानं प्रति ज्ञात्वं किं स्वरूपम्, उताध्यस्तम् । अध्यस्तुच्चेत्, अयमध्यासस्तन्मूलाविद्यान्तरञ्ज्ञ निवर्तकज्ञानाविषयतया तिष्ठत्वेव । निवर्तकज्ञानान्तराभ्युपगमे तु तस्यापि क्रिरूपत्वात् ज्ञात्वपेत्तयानवस्था स्यात् । ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञात्वात् अस्त्रदोय एव पच्चः परिगृहीतः स्यात् । निवर्तकज्ञानस्वरूपं स्वस्य † ज्ञाता च ब्रह्म व्यतिरिक्तत्वेन स्वनिवर्त्यान्तराभ्युगतमिति वचनं, भूतलव्यतिरिक्तं कृतस्त्रं देवदत्तेन क्षित्रमित्येकस्यामेव क्षेदनक्रियायामस्य क्षेत्रुरस्याः क्षेदनक्रियायाश्च क्षेदानुप्रवेशवचनवदुपहास्यम् । अध्यस्तो ज्ञाता स्वनाशहेतुभूतनिवर्तकज्ञाने स्वयं कर्ता च न भवति, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् । तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमे भेदतद्दर्शनात्मूलाविद्यादीनां कल्पनमेव न स्यादित्यलभनेन दिष्टहतमुहराभिघातेन ॥

तस्मादिकर्मप्रवाहरूपाज्ञानमूलत्वाद्भ्यस्य तन्निवर्त्यामुक्तलक्षणज्ञानादेव । तदुत्पत्तिश्वाहरहरनुष्ठीयमानपरमपुरुषाराधनवेषात्मयाथात्यबुद्धिविशेषसंख्यतवर्णात्रमोचितकर्मलभ्या ।

* सन्मात्रेति ख० ।

† ज्ञानाध्यास इति ख० । क्षिपिकरप्रसादविज्ञमितमेतत् ।

‡ स्वस्य चेति ख० ।

§ स्वनिवर्त्यान्तराभ्युगतमिति ख०, ग० ।

¶ ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युगमेनैतद्दर्शनतन्मूलाविद्यादीनामिति ख० ।

तत्र केवल कर्मणा मत्या स्थिरफलत्वमनभिसंहितफलपरमपुरुषा-
राधनवेषाणां कर्मणामुपासनात्मकज्ञानोत्पत्तिद्वारेण । ब्रह्म-
याथात्मानुभवरूपानन्तस्थिरफलत्वं कर्मस्वरूपज्ञानाद्वै न
ज्ञायते । केवलाकारपरित्यागपूर्वकयथोक्तस्वरूपकर्मोपादानञ्च न
सभवतोति कर्मविचारानन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्मविचारः कर्तव्य
इत्यथात इत्युक्तम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा* । अत्र पूर्वपक्षवादौ
मन्यते । वृद्धव्यवहारादन्यत्र शब्दस्य बोधकत्वशक्त्यवधारणासम्भ-
वात्, व्यवहारस्य च † कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्यार्थं एव शब्दस्य
प्रामाण्यमिति कार्यरूप एव वेदार्थः । अती वेदान्ताः परि-
निष्ठन्ने परस्मिन् ‡ ब्रह्मणि न प्रसाणभावमतुभवितुमर्हन्ति । न
च, पुत्रजन्मादिसिद्धवसु५विषयवाक्येषु हप्तेहेतूनां कालत्रयवर्ति-
नामर्थानामानन्त्यात् सुलग्नसुखप्रसवादिहर्षहेत्वर्थान्तरोपनि-
पात५सम्भावनया च प्रियार्थप्रतिपत्तिनिमित्तमुखविकाशादि-
लिङ्गेनार्थविशेषबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः । नापि, व्युत्पन्नेरपद-
विभक्त्यर्थस्य पदान्तरार्थनिश्चयेन वा प्रकृत्यर्थनिश्चयेन वा
शब्दस्य सिद्धवस्तुभिधानशक्तिनिश्चयः, ज्ञातकार्याभिधायिपद-
समुदायस्य तदंशविशेषनिश्चयरूपत्वात् तस्य । न च, सर्पा-

* अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति न पठते ग-पुस्तके ।

† वृद्धव्यवहारादित्यादिर्व्यवहारस्य चेत्यनः सन्दर्भः ख-पुस्तके पतित इत्यवधेयम् ।

‡ परे-इति ख० ।

५—वसुविषयेति ख० ।

६ निपाते सम्भावनयेति ख० । अयहमेतत् ।

झैतस्य, नायं सर्वो रज्जुरेषेति शब्दश्वरणसमनन्तरं भय*-
निवृत्तिदर्शनेन सर्वाभावबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः । अतापि, निश्चेष्टं
निर्विष†मचेतनमिदं वस्त्रिल्याद्यथेवोधेषु बहुषु भयनिवृत्ति-
हेतुषु सलु विशेषनिश्चयायोगात् । कार्यवुद्धिप्रवृत्तिशासिवलेन
शब्दस्य प्रवर्तकार्थावबोधित्वमवगतमिति‡ सर्वपदानां कार्य-
परत्वेन सर्वैः पदैः कार्यस्यैव विशिष्टस्य प्रतिपादनात् कार्य-
न्विता४स्वार्थमात्रे पदशक्तिनिश्चयः । इष्टसाधनतावुद्धिसु, कार्य-
बुद्धिद्वारेण प्रवृत्तिहेतुर्न स्वरूपेण, अतोतानागतवर्तमानेष्टो-
पायबुद्धिषु प्रवृत्त्यनुपलब्धेः । इष्टोपायो हि मवयन्नादते न
सिध्यति, अतो मल्कृतिसाध्य इति बुद्धिर्यावत् जायते, तावत्
प्रवर्तते । अतः कार्यबुद्धिरेव प्रवृत्तिहेतुरिति प्रवर्तकस्यैव
शब्दवाचितया कार्यस्यैव वेदवेद्यत्वात् परिनिष्पन्नरूपब्रह्मप्राप्ति-
लक्षणानन्तस्थिरफलापाताऽप्रतिपत्तेः, अक्षयं ह वै चातुर्मास्य-
याजिनः सुकृतं भवतौत्यादिभिः कर्मणमेव स्थिरफलत्वप्रति-
पादनाच्च, कर्मफलात्यास्थिरत्वब्रह्मज्ञानफलानन्तस्थिरत्वज्ञान-
हेतुको ब्रह्मविचारारम्भो न युक्त इति ॥

अत्राभिधीयते । निखिललोकविदितशब्दार्थसम्बन्धाव-
धारणप्रकारमपनुद्य सर्वशब्दानामलौकिककार्यावबोधित्वाव *

* शब्दश्वरणानन्तरमिति ख० ।

† निर्विशेषमित्यपठते ख-पुस्तके ।

‡ बोधित्वे समवगामितसर्वपदानामिति ख० । नितरामसमोचीनः पाठीञ्ज-
लिपिकरप्रमादमेव सूचयति ।

¶ नान्याच्चितेति ख० । अयुक्तमेतत् ।

§—फलाप्रतीतेरिति ख० ।

धारणं प्रामाणिका न बङ्ग मन्यन्ते । एवं किल वालाः शब्दार्थ-
सम्बन्धमवधारयन्ति । माटूपिण्ठप्रभृतिभिः अच्चातात्मातुला-
दीन्* शशिपशुमृगनरपक्षिः सर्पादींश्च, एनमवेहि, इमञ्चाव-
धारयेवभिप्रायेणाङ्गुल्या निर्दिश्य तैसैः शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु वहुशः
शिक्षिताः शनैः शनैस्तेषैः शब्दैरेव तेषु तेष्वर्थेषु स्वामना बुद्धि-
त्पत्तिं दृष्टा शब्दार्थयोः सम्बन्धात्मरादर्शनात् सङ्केतयिण्ठपुरुषा-
ज्ञानात् तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति
निश्चिन्वन्ति । पुनश्च, व्युत्पत्तेतरशब्दैषस्य शब्दस्यायमर्थं इति
पूर्ववृद्धैः शिक्षिताः सर्वशब्दानामर्थमवगम्य परप्रत्यायनाय
तत्तदर्थावबोधिवाक्यजातं प्रयुक्त्वते । प्रकारात्मरेणापि शब्दार्थ-
सम्बन्धावधारणं सुशकम् । केनचित् पुरुषेण हस्तचेष्टादिना,
पिता ते सुखमास्त इति देवइत्तायां ज्ञापयेति प्रेवितः कश्चित्
तज्ज्ञापने प्रवृत्तः, पिता ते सुखमास्त इति शब्दं प्रयुड्त्वा ।
पार्खस्योऽन्यो व्युत्पित्सुर्मूकवचेष्टाविशिष्टः तज्ज्ञापने प्रवृत्त-
मिमं ज्ञात्वातुगतः तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तमिमं शब्दं शुत्वायं शब्द-
स्तदर्थबुद्धिहेतुरिति निश्चिनोतीति कार्यार्थं एव व्युत्पत्तिरिति
निर्बन्धो निर्निवन्धनः । अती वेदात्माः परिनिष्पत्त्वं परं ब्रह्म,
तदुपासनञ्चापरिमितफलं बोधयन्तीति तन्निर्णयफलो ब्रह्म-
विचारः कर्तव्यः । कार्यार्थत्वेऽपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य

* चकारयुक्तं पठति ख-पुस्तकम् ।

† पश्चनरपक्षिसर्पादींश्चेति ख० ।

‡ वेदनञ्चार्थेति ख० ।

§ व्युत्पिपत्तुरिति क०, ख० ।

एव । कथम्—आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निर्दिष्या-
सितव्यः । सोऽन्वेष्टव्यः । स विज्ञासितव्यः । विज्ञाय प्रज्ञां
कुर्वीति । दहरोऽस्मिन्नन्तरं आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् ।
तद्वाव विज्ञासितव्यम् । तवापि, दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्
यदन्तस्तदुपासितव्यमित्यादिभिः प्रतिपन्नोपासनविषयः कार्य-
धिकृतफलत्वेन, ब्रह्मविदान्नोति परमित्यादिभिर्ब्रह्मप्राप्तिः अथ
इति । ब्रह्मस्तरूपतदिशेषणानां दुःखासम्भिन्नसुखः विशेषरूपस्त-
र्गादिवद्राच्रिसत्त्वप्रतिष्ठादिवदपांगोरणशतयातनासाध्यसाधनभा-
ववच्च कार्योपयोगितयैव सिद्धैः । गामानयेत्यादिष्वपि वाक्येषु
न कार्यार्थे व्युत्पत्तिः, भवदभिमतकार्यस्य दुर्निरूपत्वात् ।
कृतिभावभाविक्त्युद्देश्यं हि भवतः कार्यम् । कृत्युद्देश्यत्वं कृति-
कर्मत्वम् । कृतिकर्मत्वञ्च॑ कृत्या प्राप्तुमिष्टतमत्वम् । इष्टतमञ्च॑
सुखम्, वर्तमानदुःखनिवृत्तिर्वाण॒ । तचेष्टसुखायिना पुरुषेण
स्त्रप्रयत्नादृते यदि तदसिद्धिः प्रतीता, ततः प्रयत्नेच्छुः प्रवर्तते
पुरुष इति न क्चिदपीच्छाविषयस्य कृत्यधीनसिद्धित्वमन्तरेण
कृत्युद्देश्यत्वं नाम किञ्चिदप्युपलभ्यते । इच्छाविषयस्य प्रेरक-
त्वच्च प्रयत्नाधीनसिद्धित्वमेव, तत एव प्रवृत्तेः । न च, पुरुषानु-

* प्रतिपन्नोपासननिश्चयेति क० ।

† देशविशेषेति ख० ।

‡ अवगोरणेति ख० ।

§ इष्टतमत्वस्त्रेति ख०, ग० ।

¶ इष्टतमत्वस्त्रेति ख० । असमीकीनीश्य गठः ।

** दुःखस्तद्विवृतिर्वति ग० ।

कूलत्वं क्षत्युद्देश्यत्वं, यतः सुखमेव पुरुषानुकूलम्* । नच, दुःखनिवृत्तिः पुरुषानुकूलत्वम् । पुरुषानुकूलं सुखं, तत्प्रतिकूलं दुःखमिति सुखदुःखयोः स्वरूपविवेकः । दुःखस्य प्रतिकूलतया तन्निवृत्तिरिष्टा भवति, नानुकूलतया । अनुकूलप्रतिकूलान्वयविरहे स्वरूपेणावस्थितिहि दुःखनिवृत्तिः । अतः सुखव्यतिरिक्तस्य क्रियादैरनुकूलत्वं† न सम्भवति । नच, सुखार्थतया तस्याप्यनुकूलत्वं, दुःखात्मकत्वात् तस्य । सुखार्थतयापि तदुपादानेच्छामात्रमेव भवति । नच, कृतिं प्रति शेषिलं क्षत्युद्देश्यत्वम् । भवत्यक्ते शेषिलस्यानिरूपणात् । नच, परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं शेषवमिति तत्प्रतिसम्बन्धौ शेषीत्यवगम्यते । तथा सति, कृतेरशेषत्वेन तां प्रति तत्साध्यत्वस्य शेषिलाभावात्५ । नच, परोद्देशप्रवृत्त्यर्हतायाः शेषत्वेन, परः शेषी । उद्देश्यत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्, प्रधानस्थापि भृत्योद्देशप्रवृत्त्यर्हत्वदर्थनाच । प्रधानसु भृत्यपोषेऽपि स्त्रोद्देशेन प्रवर्तत इति चेत्, न । भृत्योऽपि हि प्रधानपोषे स्त्रोद्देशेनैव प्रवर्तते । कार्यस्वरूपस्यैवानिरूपणात् कार्य**प्रतिसम्बन्धौ शेषः, तत्प्रतिसम्बन्धौ

*—क्षत्युद्देश्यत्वं, यतः सुखमेव पुरुषानुकूलमित्यंशः ख-पुस्तके न हस्यते ।

† अनुकूलप्रतिकूलतयान्वयेति ग० ।

‡ अनुकूलस्यैकत्वमिति ख० । माठोऽयं न युक्तः ।

¶ प्रदत्तेति ख० । चसमीचीनः प्राढः ।

§ तथेत्यादिः शेषिलाभावादित्यनः सन्दर्भः ग-पुस्तके पतित इवाभाति ।

|| नचीद्देशेति क० ।

** कार्यं प्रति सम्बन्धौ शेषीत्यप्यसङ्गतमिति ख० ।

शेषीत्यप्यसङ्गतम् । नापि कृतिप्रयोजनत्वं कृत्युहेश्यत्वम् । पुरुषस्य कृत्यारभ्यप्रयोजनमेव हि कृतिप्रयोजनम् । स चेच्छाविषयः । तस्मादिष्टतातिरेकिकृत्युहेश्यत्वानिरूपणात् कृतिसाध्यताकृतिप्रधानत्वं^{*रूपं} कार्यं दुर्निरूपमेव ॥

नियोगस्यापि साक्षादिच्छाविषयभूतसुखदुःखनिवृत्तिभ्यामन्यत्वात् तत्साधनतयैवेष्टत्वं कृतिसाध्यत्वञ् । अत एव हि तस्य क्रियातिरिक्ता । अन्यथा क्रियैव कार्यं स्यात् । स्वर्गकामपदासमभिव्याहारानुगुणेन लिङ्गादिवाचं कार्यं स्वर्गसाधनमेवेति क्षणभङ्गिकर्मातिरेकि स्थिरं स्वर्गसाधनमपूर्वमेव कार्यमिति स्वर्गसाधनतोऽस्तेनैव[॥] ह्यपूर्वव्युत्पत्तिः । अतः प्रथममनन्यार्थतयाः प्रतिपन्नस्य कार्यस्यानन्यार्थत्वनिर्वहणायापूर्वमेव पश्चात् स्वर्गसाधनं भवतीत्युपहास्यम् । स्वर्गकामपदान्वितकार्याभिधायिपदेन प्रथमम् ॥ प्यनन्यार्थतानभिधानात् । सुखदुःखनिवृत्तितत्साधनभ्योऽन्यस्यानन्यार्थस्य कृतिसाध्यताप्रतिपत्त्यनुपपत्तेश्च ॥

अपिच, किमिदं नियोगस्य प्रयोजनत्वम् । सुखवन्नियोगस्याप्यनुकूलत्वमेवेति चेत्, किं नियोगः ** सुखमेव ह्यनु-

* स्वरूपमिति ख०, ग० ।

† साक्षादपि विषयभूतेति ख० । लिपिकरप्रमादविज्ञभितमेतत् ।

‡ पदेत्यव फलमिति पठति ग-पुस्तकम् । नैतत् समीचीनतां पुण्णाति ।

¶ स्वर्गसाधनतोक्ते खनैवेति ख० । लिपिकरप्रमादविलसितमेतत् ।

|| अन्यार्थतयेति ख० । अशुद्धमेतत् ।

|| ख-ग-पुस्तकयोरपिशब्दो नोपलभते ।

** सुखं, सुखमेवेति ख०, ग० ।

ज्ञलम् । सुखविशेषवन्नियोगापरपर्यायं विलक्षणं सुखान्तरमिति
चेत्, किं तत्र प्रमाणमिति वक्तव्यम् । स्थानुभवश्चेत्, न । विषय-
विशेषानुभवसुखवन्नियोगानुभवसुखमिदमिति भवतापि*
नानुभूयते । शास्त्रेण नियोगस्य पुरुषार्थतया प्रतिपादनात्,
पश्चात् तु भोक्ष्यत इति चेत्, किं तन्नियोगस्य पुरुषार्थत्ववाचि
शास्त्रम् । न तावल्लौकिकं वाक्यं, तस्य दुःखात्मकक्रिया-
विषयत्वात् । तेन [सुखसाधनतयैव छतिसाध्यतामात्रप्रति-
पादनात् । नापि वैदिकं, तेनापि खर्गसाधनतयैव कार्यस्य
प्रतिपादनात् । नापि नित्यनैमित्तिकशास्त्रं, तस्यापि तदभि-
धायिवं खर्गकामवाक्यस्यापूर्वव्युत्पत्तिपूर्वकमित्युक्तनीत्या]†
तेनापि सुखादिसाधनभूतकार्याभिधानं५मवर्जनीयम् । निय-
तैहिकफलस्य कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलत्वेन तदानीमनुभूयमाना-
वायरोगतादिव्यतिरेकेण नियोगरूपसुखानुभवानुपलब्धेश्च, नि-
योगः सुखमित्यत्र न किञ्चन प्रमाणमुपलभामहे ॥

अर्थवादादिष्वपि खर्गादिसुखप्रकारकीर्तनवन्नियोगरूपसुख-
प्रकारकीर्तनं भवतापि न दृष्टचरम् । अतो, विधिवाक्येष्वपि
धात्वर्थस्य कर्हव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धमेव
लिङ्गादेवार्च्यमित्यध्यवसीयते ॥ । धात्वर्थस्य यागादेरग्न्यादि-

* भवतीतोति ख० । अशुद्धमिदं पाठान्तरम् ।

† लौकिकवाक्यमिति क० ।

‡ सुखादीति ग० ।

§ रीत्येति ख० ।

५ कार्याभिधानमपि वर्जनीयमिति सन्दर्भविरुद्धं पठति ख-पुस्तकम् ।

॥ अवसीयत इति ख० ।

देवतान्तर्यामिपरमपुरुषस्तमाराधनरूपता, समाराधितात्
 परमपुरुषात् फलसिद्धिं विश्वेति, फलमत उपपत्तेरिल्वत्र प्रति-
 पादयिष्यते । अतो, वेदान्ताः परिनिष्पन्नं *ब्रह्म बोधयन्तौ ति
 ब्रह्मोपासनफलानन्यं †स्थिरत्वच्च सिद्धम् । चातुर्मास्यादिकर्म-
 स्वपि, केवलस्य कर्मणः क्षयिफलत्वोपदेशाद्दक्षयफलश्रवणं,
 वायुश्वान्तरिक्षं चैतदमृतमित्यादिवदापेक्षिकं मन्त्रव्यम् । अतः,
 केवलानां कर्मणामत्यास्थिरफलत्वात्, ब्रह्मज्ञानस्यानन्तस्थिर-
 फलत्वाच्च, तत्रिष्णयफलो ब्रह्मविचारारम्भो युक्त इति स्थितम् ॥

किं पुनस्तु ब्रह्म, यज्ञिज्ञास्यमुच्यते इत्यद्राह—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

(क) 'जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयम् । तद्गुणं संविज्ञानो
 बहुत्रौहिः । 'अस्य' अचिन्त्यं विविधविचिवरचनस्य नियत-

(क) यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन यातानि जीवन्ति यत्
 प्रयन्त्यभिसंविश्वन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्मेति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च
 वाक्यदयं विषयः । किमेतज्जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातं ब्रह्म जगच्छमादि-
 कारणतया लक्षणतः प्रतिपादयितुं शक्नोति न वेति संशयः । न शक्नो-
 तीति पूर्वपक्षः । कस्मात् । जन्मादीनां जगन्निष्ठत्वेन ब्रह्मसम्बन्धाभावात्
 तत्त्वक्षणत्वासम्भवाच्च । किञ्च, उपलक्षणतया विशेषणतया च तत्र सम्भ-

* परं ब्रह्मेति ख०, ग० ।

† फलानन्यस्थिरत्वेति ख० ।

‡ क्षयिफलत्वसुपदेशादिति क०, ख० ।

¶ अतद्गुणेति ख० । लिपिकरप्रमाद एवाच बोजम् ।

§ अचिन्त्यस्येति ख० ।

देशकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तकेवज्ञमिश्य जगतो 'यतो'
यस्मात् सर्वेष्वरात्रिखिलहेयप्रत्यनौकस्त्रूपात् सत्यसङ्कल्पात्
ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणात् सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः परम-
कारुणिकात् परस्मात् पुंसः स्फुरिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते, तद्-
ब्रह्मेति सृचार्यः ॥

भृगुर्वै वारुणिर्वर्णं पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्मे-
त्यारभ्य, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासत्त्वं तद्ब्रह्मेति
श्रूयते । तत्र संशयः, किमस्माद्वाक्याद्ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं
शक्यते, न वेति । किं प्राप्तं, न शक्यमिति । न तावत् जन्मादयो
विशेषणत्वेन ब्रह्म लक्षयन्ति । अनेकविशेषणव्यावृत्तत्वेन ब्रह्मणोऽ-
नेकत्वप्रसक्तेः । विशेषणत्वं हि व्यावर्तकत्वम् । ननु, देवदत्तः
श्यामो युवा लोहिताच्चः समपरिमाण इत्यत्र विशेषणबहुत्वेऽप्येक ॥

वति । उपलक्षणत्वे ह्युपलक्षितस्याकारान्तरयोगीप्रेक्षितः । न खल्वत्र
तदस्ति । अत उपलक्षणत्वं गगनकुसुमवन्न प्रमाणपदवीमधिगच्छति । अथ
विशेषणत्वेऽपि अनेकविशेषणविशिष्टतया अपूर्वस्यैकस्य प्रतिपादकत्वं
सुदूरपराहतम् । विशेषणानां व्यावर्तकत्वेन तद्बाज्जत्वे ब्रह्मबज्जत्वप्रसक्तेः ।
अत्रोच्यते । एकस्मिन्नेवाविरुद्धतया प्रतिप्रानानां विशेषणानां बज्जत्वेऽपि
श्यामत्वयुवत्वादिविशिष्टदेवदत्तवत् जगज्जन्मादिविशिष्टं ब्रह्मैकमेव
सिध्यति । उपलक्षणत्वेऽपि जगज्जन्मादिभिरुपलक्षितस्य ब्रह्मशब्दावग्रह-
व्यहत्वाद्याकाराच्च सन्तोति जगन्निमित्तोपादानकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादयितुं
शक्तोतीति ॥१॥ अ०२ ॥

* पञ्चम्भूष्यनेक इति स० । नितरामयुक्त एवाथं पाठभेदः ।

एव देवदत्तः प्रतीयते । एवमत्रापि एकमेव ब्रह्म भवति । नैवम् । तत्र, प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतेरेकस्मिन्ब्रेव विशेषणानासुप-
संहारः । अन्यथा, तत्रापि व्यावर्तकत्वेनानेकत्वमपरिहार्यम् ।
अत्र त्वनेकेनैव विशेषणेन लिलक्षयिषितत्वात् ब्रह्मणः, *प्रमा-
णान्तरेणैक्यमनवगतमिति व्यावर्तकभेदेन ब्रह्मबहुत्वमवर्जनी-
यम् । ब्रह्मशब्दैक्यात् अत्राप्यैक्यं प्रतीयत इति चेत् न । अज्ञात-
गोव्यक्तिज्ञासोः पुरुषस्य षण्डो† सुण्डः पूर्णशृङ्गो गौरित्युक्ते,
गोपदैक्यैऽपि षण्डत्वादिव्यावर्तकभेदेन गोव्यक्तिबहुत्वप्रतीतेर्ब्रह्म-
व्यक्तयोऽपि बङ्गः स्युः । अत एव, लिलक्षयिषिते वसुन्येषां विशेष-
णानां सम्भूयलक्षणत्वम् नुपपन्नम् । नाप्युपलक्षणत्वेन लक्षयन्ति ।
आकारान्तराप्रतिपत्तेः । उपलक्षणानामेकेनाकारेण¶ प्रति-
पन्नस्य केनचिदाकारान्तरेण प्रतिपत्तिहेतुत्वं हि दृष्टम् । यत्रायं

स्वत्रार्थस्तु, ‘अस्येति शब्दः कार्यपरः, ‘यत्’ इति कारणपरः । जन्म
आदि यस्य, तदिदं जन्मादि स्थितिप्रलयम् । तदुण्णसंविज्ञानो बज्ज-
त्रीहिः । ‘यतो’ यस्मात् निखिलहैयप्रथनीकस्त्रूपात् सर्वशक्तिः परम-
पुरुषात् ‘अस्य’ चिदचिन्मिश्रस्य नामस्त्रूपाभ्यां व्याघ्रतस्य तर्कागोचररच-
नस्य जगतः जन्मस्थितिलयाः प्रवर्तन्ते, तदेव ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । ‘यत्’
इति हेतौ पञ्चमी । हेतुलक्ष्मात्र निमित्तोपादानत्वरूपं विवक्षितम् ॥ २ ॥

* प्रकरणान्तरेणेति ख० ।

† खण्ड दूनि क०, ख० । एवं परत् ।

‡ लक्षकत्वमिति ग० ।

¶ एकाकारेणेति ख० । प्राणेऽयं नास्मयं रीचते ।

सारसः, स देवदत्तकेदार इत्यादिषु । ननु च, सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेति प्रतिपन्नाकारस्य जगज्जन्मादौन्युपलक्षणानि
भवन्ति । न । इतरेतरप्रतिपन्नाकारा* पेत्रत्वेनोभयोर्लक्षण-
वाक्ययोरन्योन्याश्रयणात् । अतो, न लक्षणेतो ब्रह्म प्रतिपत्तुं
शक्यत इत्येवं प्राप्नेऽभिधीयते । जगत्[†] स्तुष्टिस्थितिप्रलयैरुप-
लक्षणौभूतैर्ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यते ॥

नच, उपलक्षणोपलक्ष्याकारव्यतिरिक्ताकारान्तराप्रतिपत्ते-
ब्रह्मणोऽप्रतिपत्तिः । उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयाऽवहङ्कृह-
णञ्च ब्रह्म । वृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात् । तदुपलक्षणभूताश्च जग-
ज्जन्मस्थितिलयाः । यतो, येन, यदिति प्रसिद्धवज्जन्मादिकारण-
निर्देशेन यथाऽप्रसिद्धि जन्मादिकारणमनूद्यते । प्रसिद्धिश्च,
सदेव सोम्येदमग्र आसौदेकमेवाद्वितौयम् । तदैक्षत बङ्ग स्यां
प्रजायेयेति । तत्तेजोऽस्तु इत्येकस्यैव सच्छब्दवाचस्य निमि-
त्तोपादानरूपकारणल्वेन । तदपि, सदेवेदमग्र एकमेवासौदि-
त्युपादानतां प्रतिपाद्य, अद्वितीयमित्यधिष्ठावन्तरं प्रतिषिध्य,
तदैक्षत वहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽस्तु तेत्येकस्यैव प्रतिपाद-
नात् । तस्माद्यनूला जगज्जन्मस्थितिलयाः स्वनिमित्तोपादान-
भूतं वसु ब्रह्मेति लक्षयन्ति । जगत्रिमित्तोपादानतात्रिसर्वज्ञत्व-

* प्रतिपन्नाकारोपलक्षणलेनेति ख० ।

† जगत् इति ग० ।

‡ अनवधिकातिशयब्रह्म वृहणं वृहद्ब्रह्मेति ख० । अशुक्तमेतत् पाठान्तरम् ।

¶ यथाप्रसिद्धेति ग० ।

सत्यसङ्कल्पत्वविचित्रशक्तिवाद्याकारवृहत्वेन प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च ।
जन्मादीनां तथा प्रतिपन्नस्य लक्ष्यक्त्वेन नाकारान्तराप्रति-
पत्तिरूपानुपपत्तिः ॥

जगज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चिहोषः ।
लक्षणभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिव्यावृत्तं वसु* लक्ष-
यन्ति । अच्चातस्त्रूपे वसुन्येकस्मिंस्तिलक्षयिषितेऽपि परस्परा-
विरोधनेकविशेषणलक्षणत्वं न भेदमापादयन्ति । विशेषणाना-
मेकाश्रयताप्रतीतेरेकस्मिन्नेवोपसंहारात् । पण्डित्वादयसु विरोधा-
देव गोव्यक्तिभेदमापादयन्ति । अत्र तु कालभेदेन जन्मा-
दीनां न विरोधः† । यतो वा इमानि भूतानौत्यादिवाक्येन
प्रतिपन्नस्य‡ जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः सकलेतरव्यावृत्तान्
स्वरूपमभिधोयते—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । तत्रॄ सत्यपदं
निरुपाधिकसत्त्वायोगि ब्रह्माह । तेन, विकारास्यदमचेतनं,
तत्संस्तुत्वेतनश्च ॥व्यावृत्तः । नामान्तर**भजनार्हवस्थान्तर-
योगेन †तयोर्निरुपाधिकसत्त्वायोगरहितलात् । ज्ञानपदं

* ब्रह्मेति ख० ।

† विशेष इति ख० ।

‡ प्रतिपन्नजगज्जन्मादीति ख० ।

¶ व्याघ्रनमिति ख० । अयुक्तमेतत् ।

४ अनेति ख० ।

॥ चकाररहितः पाठः क-ख-पुस्तकयोर्यपलभ्यते ।

** नामान्तरवचनस्यावस्थान्तरेति ग० ।

†† इतरयोरिति ग० ।

नित्यासङ्गुचितज्ञानैकाकारमाह । तेन कदाचित् सङ्गुचित-
ज्ञानवेन सुक्ता व्यावृत्ताः । अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेद-
रहितस्वरूपमाह । सगुणत्वात् स्वरूपस्य, स्वरूपेण गुणैज्ञान-
न्त्यम् । तेन पूर्वपदइयव्यावृत्तः*कोटिइयविलक्षणाः साति-
शयस्वरूपस्वगुणां नित्या व्यावृत्ताः । विशेषणानां व्याव-
र्तकत्वात् । ततः, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनेन वाक्येन
जगज्जन्मादिनावगतस्वरूपं ब्रह्म सकलेतरवस्तुः†विसजातीय-
मिति लक्ष्यत इति नान्योन्याश्रयणम् । अतः सकलजग-
ज्जन्मादिकारणं निरवद्यं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं सर्वशक्तिं ब्रह्म
लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत इति सिद्धम् ॥

ये तु, निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति । तन्मते,
'ब्रह्मजिज्ञासा'—'जन्माद्यस्य यत्' इत्यसङ्गतं स्यात् । निरति-
शयहृहत् दृहणञ्च ब्रह्मेति निर्वचनात् । तच्च ब्रह्म जगज्ज-
न्मादिकारणमिति वचनाच्च । एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रो-
दाहृतश्रुतिगणेषु चेत्तणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृताः
श्रुतयश्च न तत्र प्रमाणम् । तर्कश्चैव, साधधर्माव्यभिचारि-
साधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वात्§ न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम् ।

* इत्तेति ख० । अयुक्तमिदम् ।

† सगुण इति ग० । लिपिकरप्रमाद एवाच निदानम् ।

‡ सजातीयमिति ख० । सन्दर्भविष्वद्वितैतत् ।

¶ तर्काश्चेति ग० ।

§ साधधर्माव्यभिचारिसाधनधर्माव्यभिचारिसाधनधर्माभितेति ख० । पाठीयं
नाथाभ्यं रोचते ।

जगज्जन्मादिभ्रमाः यतस्तद्ब्रह्मेति खोत्प्रेक्षापक्षेऽपि * न निर्विशेषवसुसिद्धिः । स्वममूलमज्ञानम्, अज्ञानसाच्चि ब्रह्मेत्यन्युपगमात् । साक्षिचं हि प्रकाशैकरसतयोच्यते । प्रकाशत्वं तु, जडाइग्रावर्तकं स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति । तथा सति सविशेषत्वं, तदभावे प्रकाशतैव न स्यात् । तुच्छतैव स्यात् ॥

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेदमित्युक्तम् । † तदयुक्तम् । तद्विन न वाक्यप्रतिपाद्यम् । अनुमानेन सिद्धेरित्यागङ्गाह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

(क) ‘शास्त्र’ यस्य ‘योनिः कारणं प्रमाणं तच्छास्त्रयोनिः । तस्य भावः ‘शास्त्रयोनित्वम्’ । तस्मात् ब्रह्मज्ञानकारणत्वात्

(क) यतो वा इमानि भूतानीवादि वाक्यमेव विषयः । कत किं जगत्कारणे ब्रह्मणि प्रमाणम् । उत नेति संशयः । तत्र नैतत् प्रमाणभावमहैतीति पूर्वपक्षः । कस्मात् । अनुमानादिसिद्धब्रह्मविषयत्वात् । प्रथमादिप्रमाणान्तराविषये हि शास्त्रं प्रमाणम् । तथाहि, क्विदादीनि महाभूतानि सकर्त्तकाणि, कार्यत्वात्, घटादिविदिति प्रयोगात्, कार्यस्य च सोपादानोपकरणसम्भावानप्रयोजनाभिज्ञकर्त्तकत्वात् जगद्विर्माणनिपुणः कर्मपरतत्त्वपरिमितशक्त्यादिक्षेत्रज्ञादिविज्ञाणः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः

* पक्षे चेति क०, ख० ।

† तदयुक्तमिति ख-पुस्तके लिपिकरप्रमाणात् पतितमित्यवधेयम् ।

‡ योनिरिति ख० । अशुद्धमेतत् ।

शास्त्रस्य तद्योनित्वम् । ब्रह्मणोऽत्यन्तातौन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादि-
प्रमाणाविषयतया, ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणत्वात् । उक्तस्वरूपं
ब्रह्म, यतो वा इमानि भृतानि जायन्त इत्यादि वाक्यं *वीध-
यत्यवेत्यर्थः ॥

ननु, ‘शास्त्रयोनित्वं’ ब्रह्मणो न सम्भवति, प्रमाणान्तरवेद्य-
त्वात् ब्रह्मणः । अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवत् । किं तद्हि तच
प्रमाणम् । न तावत् प्रत्यक्षम् । तद्विद्विविधम्, इन्द्रियसम्बवं
योगसम्भवच्चेति । इन्द्रियसम्भवच्च, वाह्यसम्भवमान्तरसम्भवच्चेति
विधा । बाह्येन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्षयोग्यस्त्रिष्ठविषयवीध-
जनकानौति न सर्वार्थसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपरमपुरुष-

सर्वश्वरेष्वरोऽनुमानसिद्ध इति न तस्मिन्, यतो वा इमानीत्यादि वाक्यं
प्रमाणमिति । रात्रान्तर्लु, जगतः सावयवत्वेन कार्यत्वेऽपि, एकदैव खल्वे-
केन छत्रं जगत् निर्मितमिथ्यत्र प्रमाणाभावात् क्षेत्रज्ञानमेव विलक्षण-
पुण्यानां ज्ञानशक्तिवैचित्रसम्भावनया कदाचित् जगदेकदे प्रनिर्माणसाम-
र्थ्यसमवात्, तदतिरिक्ते नानुमानं सम्भवतोति वेदैकमेयत्वात् ब्रह्मणः तदाक्यं
ब्रह्मणि प्रमाणमिति । भगवता शङ्कराचार्येणात्र वर्णकाद्यं कृतम् ॥१११३०॥

स्वत्रार्थस्तु । शास्त्रं ‘योनिः कारणं प्रमाणं ज्ञापकं यस्मिंस्तुच्छास्त्रयोनि’
तस्य भावः ‘शास्त्रयोनित्वं’ तस्मात् । एवंचिदचिद्वलुश्शरीरतया तद्वि-
शिष्टस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं निमित्तत्वस्त्र प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविषय-
त्वेन शास्त्रैकप्रमाणत्वात्, ब्रह्मणि, यतो वा इमानीत्यादि वाक्यं प्रमाणमिति
तत्प्रतिपादकत्वेन च शास्त्रस्य योनित्वमिति ॥ ३ ॥

* वीधयेदवेति ग० ।

विशेषविषयबोधजनकानि । नाप्यान्तरम् । *सुखादिव्यतिरिक्त-
बहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेच्चप्रवृच्यनुपपत्तेः । नापि
योगजन्यम् । भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभा-
सत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वात् प्रामाण्यमिति कुतः
प्रत्यक्षता । तदतिरिक्तविषयत्वे कारणाभावात् । तथा सति
तस्य स्मरूपता । नाप्यनुमानम् । विशेषतो दृष्टं, सामान्यतो
दृष्टं वा । अतौन्द्रिये वसुनि सम्बन्धावधारणविरहात् विशेषतो
दृष्टम् । समस्तवस्तुसाक्षात् कारतन्त्रिमाणसमर्थपुरुषविशेषनियतं
सामान्यतो दृष्टमपि न लिङ्गसुपलभ्यते ॥

ननु † च, जगतः कार्यत्वं तदुपादानोपकरणसम्प्रदान-
प्रयोजनाभिज्ञकर्त्तव्याप्तम् । अचेतनारब्धत्वं जगतश्चैक-
चेतनाधीनत्वेना व्याप्तम् । सर्वं हि घटादिकार्यं तदुपादा-
नोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्त्तवं दृष्टम् ॥ ५ । अचेतना-
रब्धमरोगं स्वश्वरौरमेकचेतनाधीनत्वं सावयवत्वेन जगतः
कार्यत्वम् ।

उच्यते—किमिदमेकचेतनाधीनत्वम् । न तावत्तदाय-
न्तोत्पत्तिस्थितित्वं, दृष्टान्तो हि साध्यविकलः स्यात् । न

* सुखदुःखादीति ग० ।

† ख-पुस्तके चकारी नोपलभ्यते ।

‡ कर्त्तव्याप्तमिति ख० । कर्त्तवं दृष्टमिति ग० । उभयत्रैव विभिन्नरूपतया उप-
लभ्यमानं पाठान्तरमसमीक्षीनमेव ।

¶ एकचेतनत्वेनेति ख० । अशुक्तमेतत् ।

ई अचेतनारब्धत्वमित्यादिर्दृष्टमित्यनः पाठः ग-पुस्तके लिपिकरप्रभादात् पतित
इवाभास्ति ।

ह्वरोगं स्वशरौरमेकचेतनायत्तोत्पत्तिस्थिति, तच्छरौरस्य भोक्तुणां
भार्यादिसर्वचेतनानामदृष्टजन्यत्वात् तदुत्पत्तिस्थित्योः । किञ्च,
शरौरावयविनः स्वावयवसमवेततारूपा स्थितिरवयवसंझेष-
विशेषव्यतिरेकेणां न चेतनमपेक्षते । प्राणनलक्षणा तु स्थितिः
पञ्चत्वाभिमते क्विजलधिमहीधरादौऽन सम्भवतौति पञ्चसप-
क्षानुगतामेकरूपां स्थितिं नोपलभामहे । तदायत्तप्रवृत्तित्वं
तदधीनलमिति चेत्, अनेकचेतनसाध्येषु गुरुतररथश्चिलामही-
धरादिषु^१ व्यभिचारः । चेतनमात्राधीनते सिद्धसाध्यता ॥

किञ्च, उभयवादिसिद्धानां जीवानामेव लाघवन्यायेन
कर्त्तव्याभ्युपगमो युक्तः । नच, जीवानामुपादानाद्यनभिज्ञतया
कर्त्तव्यासम्भवः । सर्वेषामेव चेतनानां पृथिव्याद्युपादानश्यागा-
द्युपकरणसाक्षात् कारसामर्थ्यात् । यथेदानीं पृथिव्यादयो यागा-
यशः ॥ प्रत्यक्षमीद्यन्ते । **उपकरणभूतयागादिशक्तिरूपा-
पूर्वादिशब्दवाच्यादृष्टसाक्षात् काराभावेऽपि चेतनानां न कर्त्त-
व्यानुपत्तिः, तत्साक्षात् कारानपेक्षणात् कार्यारम्भस्य । शक्ति-
मत्साक्षात्कार एव हि कार्यारम्भोपयोगी । शक्तेषु ज्ञानमात्र-

* समचेतनेति ख० । पाठान्तरमेतद्योग्यतया प्रतिभाति ।

† रुद्धेषविशेषव्यतिरेकेणेति ख०, ग० ।

‡ महीधरादिके इति ख० ।

¶ महीरहादिश्चिति ग० ।

§ योगादुपकरणेति ख०, ग० । असमीचीनोऽयं पाठः ।

|| यज्ञादय इति ग० ।

** अनुपकरणेति ख० । अनुपयुक्तमेतत् ।

मेवोपयुज्यते, न साक्षात्कारः । नहि कुलालादयः कार्योप-
करणभूतदण्डक्रादिवत् तच्छक्तिमपि साक्षात्कृत्य घटमणि-
कादिकार्यमारभन्ते । इह तु, चेतनानामागमावगतयागादि-
शक्तिविशेषाणां कार्यारभो नानुपमनः ॥

किञ्च, यच्छक्यक्रियं शक्योपादानादिविज्ञानञ्च, तदेव
तदभिज्ञकर्त्तव्यं दृष्टम् । महीधरामहार्णवादि त्वशक्यक्रिय-
मशक्योपादानादिज्ञानं चेति न चेतनकर्त्तव्यम् । अतो घटमणि-
कादिसज्जातीयशक्यक्रियशक्योपादानादिविज्ञानवसुगतमेव कार्य-
त्वम्, बुद्धिमत्कर्त्तव्यपूर्वकत्वसाधने[‡] प्रभवति ।

किञ्च, घटादिकार्यमनौश्वरेणात्पञ्चानशक्तिना सशरीरेण
परिग्रहवतानासकामेन निर्मितं दृष्टमिति तथाविधमेव चेतनं
कर्त्तारं साधयन्नयं कार्यवहेतुः सिसाधयिषितपुरुषसार्वज्ञ[†]-
सर्वेष्वर्यादिविपरीतसाधनात् विरुद्धः स्यात् । नचैतावता
सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । लिङ्गिनि प्रमाणान्तरगोचरे लिङ्ग-
बलोपस्थापिता विपरीतविशेषास्त्वयमाणप्रतिहतगतयो हि
निवर्तन्ते । इह तु, सकलेतरप्रमाणाविषये लिङ्गिनि
निखिलजग्निर्माणचतुरे अन्वयव्यतिरकावगताविनाभाव-
नियमा धर्माः सर्व एवाविशेषेण प्रसञ्जन्ते । निवर्तकप्रमाण-

* जनानामिति ख० ।

† महीमहीधरेति ख० ग० ।

‡—सन्धाने इति ख० ।

¶ सार्वज्ञेति सर्वत्र पश्यते । सार्वज्ञेति तु युक्तम् ।

भावात् तथैवावतिष्ठन्ते । अत आगमाद्वते कथमौश्वरः सेत्यति ॥

अचाहुः—सावयवत्वादेव जगतः कार्यत्वं न प्रत्याव्यातुं शक्यते । भवन्ति च प्रयोगाः । विवादाध्यासितं भूभूधरादि कार्यं, सावयवत्वात् घटादिवत् । तथा, विवादाध्यासितमवनिजलधि-महीधरादि कार्यं, महत्वे सति क्रियावत्वात् घटादिवत् । तनु-भवनादि कार्यं, महत्वे सति मूर्त्वत्वात् घटादिवदिति * । सावयवेषु द्रव्येष्विदमेव क्रियते, नेतरदिति कार्यत्वस्य निया-मकं सावयवत्वातिरेकि रूपान्तरं नोपलभामहे । कार्यत्वप्रति-नियतं शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिविज्ञानत्वं चोपलभ्यत इति चेत्, न । कार्यत्वेनानुमितेऽपि विषये, ज्ञानशक्तौ † कार्यानु-मेये । अन्यत्रापि सावयत्वादिना कार्यत्वं ज्ञातमिति, ते च प्रतिपन्ने एवेति न कश्चिद्विशेषः ‡ । तथा हि, घटमणि-कादिषु ॥ क्तेषु कार्यत्वदर्शनानुमितकर्हगततत्रिर्माणशक्तिज्ञानः पुरुषोऽदृष्टपूर्वं विचित्रसन्निवेशं नरेन्द्रभवनृमालोक्यावयव-मन्त्रिवेशविशेषेण तस्य कार्यत्वं निश्चित्य, तदानीमेव कर्तुस्त-ज्ञानवैचित्रमनुमितोति । अतस्तनुभवनादेः कार्यत्वे सिद्धे,

* इतीति ख-पुस्तके नोपलभ्यते ।

† ज्ञानशक्तिकार्यानुमेये इति ख० । अयुक्तमेतत् ।

‡ विरोध इति ख० ।

॥ क्तेष्वेति ख-पुस्तके न दृश्यते ।

॥ भुवनमिति ख०, ग० । असमीचीनमिदं पाठान्तरम् ।

सर्वसाक्षात्कारतन्त्रिमाणादिनिपुणः कश्चित् पुरुषविशेषः* सिद्ध्यत्वे ॥

किञ्च, सर्वचेतनानां धर्माधर्मैनिमित्तेऽपि सुखदुःखोपभीगे चेतनानधिष्ठितयोस्त्वयोरचेतनयोः फलहेतुत्वानुपपत्तेः, सर्वकर्मानुगुणं सर्वफलप्रदानचतुरः कश्चिदास्थेयः॥ । वर्धकिनानधिष्ठितस्य वास्यादेरचेतनस्य देशकालाद्यनेकपरिकरसन्निधानेऽपि यूपादिनिमाणसाधनत्वादर्थनात् । बौजाङ्गुरादः, पचान्तर्माणेणूँ तैर्व्यभिचारापादनं श्रीनियवेतालानामनभिज्ञताविजृम्भितम् । तत एव सुखादिभिर्व्यभिचारदर्शनवचनमपि तथैव ॥

नच, लाघवेनोभयवादिसम्प्रतिप्रवक्षेत्तज्जानामेवेष्टशमधिष्ठातृत्वकल्पनं युक्तम् । तेषां सूक्ष्मव्यवहृतविप्रकृष्टदर्शनाशक्तिनिश्चयात् । दर्शनानुगुणैव हि सर्वत्र शक्तिकल्पना । नच, क्षेत्रज्ञवदीश्वरस्याशक्तिनिश्चयोऽस्ति । अतः प्रमाणात्तरतो न तत्सिद्धानुपपत्तिः । समर्थकर्ल्पूर्वकत्वनियतकार्यत्वहेतुना सिद्धन्, स्वाभाविकसर्वार्थसाक्षात्कारतन्त्रियमनशक्तिसम्बन्ध एव सिद्धति । यत्तु, अनैश्वर्यापादनेन धर्मविशेषविपरीतसाधनल-

* पुरुष इति ख० ।

† तथोरिति न पठते ख-पुस्तके ।

‡ धर्मानुगुणेति ख० ।

¶ आक्षेप्य इति ख० ।

§ पचान्तरभावेणेति ख०, ग० ।

मुक्तीतं, तदनुमानवृत्तानभिज्ञत्वनिवृत्तनम् । सपक्षे* सहदृष्टानां सर्वेषां कार्यस्याहेतुभृतानाच्च धर्माणां लिङ्गिन्यप्राप्तेः । एतदुक्तं भवति । केनचित् किञ्चित् क्रियमाणं स्तोत्रपत्तये कर्तुः स्वनिर्माणसामर्थ्यं स्तोपादानोपकरणज्ञानज्ञापेक्षते । नत्वन्या-सामर्थ्यमन्याज्ञानच्च, हेतुबाभावात् । स्वनिर्माणसामर्थ्यस्तो-पादानोपकरणज्ञानाभ्यामेव स्तोत्रपत्तावुपपत्रायां† सम्बन्धितया दर्शनमात्रेणाकिञ्चित्करस्यार्थान्तराज्ञानादेरहेतुत्वकल्पनायोगादिति ॥

किञ्च, क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्तार्थाज्ञानादिकं किं सर्व-विषयं क्रियोपयोगि, उत कतिपयविषयम् । न तावत् सर्व-विषयम् । नहि कुलालादिः क्रियमाणव्यतिरिक्तं किमपि न विजानाति । नापि कतिपयविषयम् । सर्वेषु कर्तव्येषु तत्तद-ज्ञानाशक्त्यनियमेनू॒ सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभिचारात् । अतः कार्यत्वस्यासाधकाना॥मनौश्वरत्वादीनां लिङ्गिन्यप्राप्तिरिति न विपरीतसाधनत्वम् । कुलालादीनां दण्डचक्राद्यधिष्ठानत्वं शरीर-ह्वारेण दृष्टमिति जगदुपादानोपकरणाधिष्ठानमौश्वरस्याशरी-रस्यानुपपत्रमिति चेत्, न । संकल्पमात्रेणैव परश्वरीरगतभूत-

* सपक्षेणेति ख० । अयुक्तीयं पाठः ।

† अनुपपत्रायामिति ख० । नितरामसमीचीनमेतत् ।

‡ हेतुबाकल्पनायोगादिति ख० ।

¶ जानातोति ख० ।

§ तत्तज्ञानाशक्त्यनियमेनेति ख०, ग० । पाठीयं सम्यक् न हृदयं स्फूर्शति ।

|| असाधनानामिति ग० ।

वितालगरलाद्यपगम*विनाशदर्शनात् । कथमशरौरस्येष्वरस्य
परप्रवर्तनरूपः संकल्प इति चेत् । न शरौरापेष्वः संकल्पः,
शरौरस्य संकल्पहेतुल्वाभावात् । मन एव हि संकल्पहेतुः, तद-
भ्युपगतमीश्वरेऽपि† । कार्यवेनैव ज्ञानशक्तिवन्मनसोऽपि
प्राप्त्वात् । मानसः संकल्पः सशरौरस्यैव—शरौरस्यैव सम-
नस्त्वादिति चेत् । मनसो नित्यत्वेन देहापगमेऽपि मनसः
सद्गवेननैकान्तिकत्वात् । अतो विचित्रावयवसञ्चिवेशविशेष-
ततुभुवनादिकार्यनिर्माणे पुण्यपरवशः परिमितशक्तिज्ञानः
देवज्ञो न प्रभवतीति निखिलभुवननिर्माणचतुरोऽचिन्त्यापरि-
मितज्ञानशक्त्येष्वर्योऽशरौरः संकल्पमात्रसाधनपूर्णपरिव्यन्ना-
नन्तविस्तारविचित्ररचनप्रपञ्चः पुरुषविशेष ईश्वरोऽनुमानेन
सिध्यति । अतः प्रमाणन्तरावसेयत्वात् ब्रह्मणो, नैतद्वाक्यं ब्रह्म
प्रतिपादयति ॥

किञ्च, अत्यन्तभिन्नयोरेव मृदुव्यकुलालयोर्निर्मित्तोयादानत्व-
दर्शनेनाकाशादेनिरवयवद्रव्यस्य कार्यत्वानुपत्त्या च नैकसेव ब्रह्म
क्षमस्य जगती निर्मित्तसुपादानञ्च प्रतिपादयितुं शक्तोत्तीति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । यथोक्तलक्षणं ब्रह्म जगज्जन्मादिवाक्यं
बोधयत्येव । कुतः, शास्त्रैकप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणः । यदुक्तं, साव-

* अवगमेति क० । अपगमविनाशदर्शनादित्यंशः ख-पुस्तके पतित इति ज्ञेयम् ।

† कथमशरौरस्येत्यादिरोश्वरेऽपीत्यनः पाठः ख-ग-पुस्तकयोर्जिप्तिकरप्रमादात्
पतित इवाभाविति ।

‡ साधनेति ग-पुस्तके नोपलक्ष्यते ।

यवत्वादिना कार्यं सर्वं जगत्, कार्यञ्च तदुचितकर्त्तविशेषपूर्वकं
दृष्टमिति निखिलजग्निर्माणः* तदुपादानोपकरणवेदनचतुरः
कश्चिदनुमेय इति । तद्युक्तम् । महीमहार्णवादीनां कार्य-
स्त्रेऽपि एकदैवैकेन निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न चैकस्य
घटस्थिति सर्वेषामेकं कार्यत्वं, येनैकदैवैकः कर्ता स्यात् । पृथग्-
भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्त्तव्येददर्शनेन कर्त्तकालैक्यनियमाभा-
वात् । न च चेत्तद्वानां विचित्रजग्निर्माणाशक्त्याणि कार्यत्व-
बलेन तदतिरिक्तकल्पनायामनेककल्पनानुपपत्तेष्वैक एव कर्ता
भवितुमर्हति । चेत्तद्वानामेवोपचितपुण्यविशेषाणामपि॒ शक्ति-
वैचित्रदर्शनेन, तेषामेवातिशयिता॥ दृष्टसभावनया च तत्त्विल-
क्षणकार्यहेतुत्वसभवात्, तदतिरिक्तात्यन्तादृष्ट**पुरुषकल्पना-
नुपपत्तेष्व । न च युगपत्सर्वोच्छितिः सर्वोत्पत्तिश्च प्रमाणपद-
वीमधिरोहतः । अदर्शनात्, क्रमेणैवोत्पत्तिविनाशदर्शनाच्च ।
कार्यत्वेन सर्वोत्पत्तिविनाशयोः कल्पनानयोर्दर्शनानुगुणेन
कल्पनायामपि विरोधाभावाच्च । अतो बुद्धिमदेककर्त्तव्ये
साध्ये, कार्यत्वस्य अनेकान्त्यां, पक्षस्याप्रसिद्धविशेषत्वं,

* निर्माणमिति ख० । अयुक्तमेतत् ।

† महीमहीधरादीनामिति ख० ।

‡ नियमादर्शनादिति ग० ।

¶ निर्माणशक्तिरूपि ख०, ग० । अयुक्तमेतत् ।

₹ विशेषाणमिति ग० ।

॥ अतिशयतादृशसभावनया चेति ख० । नितरामससीचीनमिदं पाठान्तरम् ।

** तदतिरिक्तादृष्टेति ख० ।

†† अनेकान्तोति क० । अयुक्तीयं पाठः ।

साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य । सर्वनिर्माणचतुरस्यैकस्या-
प्रसिद्धेः । बुद्धिमत्कर्हकत्वमात्रे सिद्धसाध्यता* । सार्वज्ञसर्व-
शक्तियुक्तस्य कस्यचिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं किं युगपदुत्पद्य-
मानसर्ववस्तुगतम्, उत क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम् । युगपदु-
त्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वे कार्यत्वस्यासिद्धिता । क्रमेणोत्पद्यमानसर्व-
वस्तुगतत्वेऽनेककर्हकत्वसाधनाद्विरुद्धता । अताप्येककर्हकत्वसाधने
प्रत्यक्षानुमानविरोधश्च । शास्त्रविरोधश्च, कुम्भकारी जायते,
रथकारी जायत इत्यादि†श्वरणात् ॥

अपि च, सर्वेषां कार्याणां शरीरादौनां सत्त्वादिगुणकार्यरूप-
सुखादन्वयदर्शनेन सत्त्वादिमूलत्वमवश्यमाश्रयणीयम् । कार्य-
वैचित्र्यहेतुभूताः कारणगता विशेषाः‡ सत्त्वादयः । तेषां कार्याणां
तमूलत्वापादनं तद्युक्तपुरुषान्तःकरणविकारद्वारेण । पुरुषस्य च
तद्व्यागः कर्ममूल इति कार्यविशेषारम्भायैव ज्ञानशक्तिवत् कर्तुः
कर्मसम्बन्धः कार्यहेतुत्वेनैवावश्याश्रयणीयः, ज्ञानशक्तिवैचित्र्यस्य
कर्ममूलत्वात् । इच्छायाः कार्यारम्भहेतुत्वेऽपि विषयविशेष-
विशेषितायास्तस्याः सत्त्वादिमूलत्वेन कर्मसम्बन्धोऽवर्जनौयः ।
अतः क्षेत्रज्ञा एव कर्तारी, न तदिलक्षणः कश्चिदतुमानात्
सिध्यति । भवन्ति च प्रयोगाः । ततुभुवनादि क्षेत्रज्ञकर्तृकं
कार्यत्वाहटादिवत् । ईश्वरः कर्ता न भवति, प्रयोजनशून्यत्वा-
न्मुक्तवत् । ईश्वरः कर्ता न भवत्यशरीरत्वात्, तद्वदेव ॥

* सिद्धसाधनतेति ग० ।

† रथकारस्येत्यादीनि ख० ।

‡ कारणमन्त्राः सत्त्वादयो विशेषा इति ख० ।

न च, क्विज्ञानां स्तुशरीराधिष्ठाने व्यभिचारः, तत्राप्यनादेः
स्तुक्षयरौरस्य सङ्गावात् । विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः,
कालत्वाहर्तमानकालवत् । अपि च, किमीश्वरः सशरीरोऽशरीरो
वा कार्यं करोति । न तावदशरीरः, तस्य कर्णत्वानुपलब्धेः* ।
मानसान्यपि कार्याणि सशरीरस्यैव भवन्ति । मनसो नित्यत्वे-
ऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु तत्कार्यादर्थनात् । नापि सशरीरः, विकल्पा-
सहत्वात् । तच्च शरीरं किं नित्यमनित्यं वा । न तावनित्यं,
सावयवस्थ तस्य नित्यत्वेन जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादौश्वरा-
सिद्धेः । नायनित्यं, तद्वितिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोऽकादानीम-
भावात् । स्त्रयमेव हेतुरिति चेत्, न । अशरीरस्य तदयोगात् ।
अन्येन शरीरेण सशरीर इति चेत्, न । अनवस्थानात् । स
किं सव्यापारो, निर्व्यापारो वा । अशरीरलादेव न सव्यापारः ।
नापि निर्व्यापारः कार्यं करोति, मुक्तात्मवत् । कार्यं जगदि-
च्छामात्रव्यापारकर्णकमित्युच्यमाने पक्षस्याप्रसिद्धविशेषण्ट्वं,
दृष्टान्तस्य च साध्यहीनता । अतो दर्शनानुष्णेनेश्वरानुमानं
दर्शनानुगुण्ठपराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्मभूतः
सर्वेश्वरेश्वरः† पुरुषोत्तमः । शास्त्रन्तु, सकलेतरप्रमाणपरि-
दृष्टसमस्तवस्तुविसज्जातीयं सावैज्ञ्यसत्यसङ्गल्पत्वादिमिश्रानव-
धिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं § निखिलहेयप्रत्यनौकस्तरूपं

* अशरीरकार्यानुपलब्धेरिति ख० ।

† मुक्तवदिति ख० ।

‡ सर्वेश्वर इति ख० ।

§ अखिलेति ग० ।

प्रतिपादयतोति न प्रमाणान्तरावस्थितवस्तुसाधर्म्यं प्रयुक्तदीप्तगन्ध-
प्रसङ्गः । यत्तु, निमित्तीपादानयोरैक्यमाकाशादेनिरवयवस्थ-
द्रव्यस्य* कार्यत्वच्चानुपलब्धमशक्यप्रतिपादनमित्युक्तं, तदप्य-
विरुद्धमिति, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, न वियद-
च्युतेरित्यत्र प्रतिपादयिष्यते । अतः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन
शास्त्रैकविषयत्वात्, यतो वा इमानीत्यादिवाक्यां मुक्तलक्षणं
ब्रह्म प्रतिपादयतीति सिद्धम् ॥

यद्यपि प्रमाणान्तरागोचरं ब्रह्म, तथापि प्रवृत्तिनिवृत्तिः
परत्वाभावेन सिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्रं बोधयतीत्याशङ्काह—

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

(क) प्रसक्ताशङ्कानिवृत्यर्थः ‘तु’शब्दः । ‘तत्’ शास्त्रप्रमाण-
कत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव । कुतः । ‘समन्वयात्’ पुरुषार्थतयान्वयः
समन्वयः । परमपुरुषार्थभूतस्य^१ ब्रह्मणोऽभिवैयतयान्वयात् ।
एवमेव समन्वितो ह्यौपनिषदः पदसमुदायः—यतो वा इमानि

(क) विषयः स्फुट एव । ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वं सम्भवति
न वेति संशयः । अथ विचार्यत्वे तत्र सम्भवतीति पूर्वपक्षः । कस्मात्,
प्रवृत्तिनिवृत्यन्वयविरहिणो ब्रह्मणः स्वरूपेणापुरुषार्थत्वात् । तथाच,
प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां सन्दर्भाणामेव शास्त्रलक्ष्म् । उक्तं हि अभियुक्तैः ।

* द्रव्यस्येति पदं ग-पुस्तके नीपलभ्यने ।

^१ तदविशद्भमिति ख० । तदपि विशद्भमिति क० । अयुक्तमेतत् ।

^२ इमानि भूतानीत्यादिवाक्यमिति ख० । इमानीति वाक्यमिति ग० ।

^३ प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेनेति ख० । असमीकीनमेतत् ।

^४ भूतस्यैवेति ग० ।

भूतानि जायन्ते । सदेव सोम्येदमय आसीत् । एकमेवाद्वितौ-
यम् । तदैवत वहु स्थां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत । ब्रह्म
वा इदमेकमेवाय आसीत् । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् ।
तस्माद्बा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । एको ह वै नारायण
आसीत् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दो ब्रह्मेत्येवमादिः ।

न च, युत्पत्तिसिद्धः*परिनिष्पत्तिवसुप्रतिपादनसमर्थानां पद-
समुदायानामखिलजगदुत्पत्तिविनाशहेतुभूताशेषदोषप्रत्यनीका-

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नियेन वृत्तकेन वा । मुंसां येनीपदिश्येत तच्छास्त्र-
मभिधीयते । यावत् खलु प्रमाणाणां प्रवर्तननिवर्तने । शब्दा न
कुर्वते तावन्न निराकाङ्क्षोधनमिति । शास्त्रस्य खलु पुरुषार्थव-
दोधित्वेन प्रामाण्यात्, सत्यपि मोक्षसाधनब्रह्मथानपरत्वे ब्रह्मणः
तद्वाग्नविधानासम्भवात् न ब्रह्मसद्गावे तस्य तात्पर्यमिवतो ब्रह्मणः
शास्त्रैकप्रमाणकत्वं न सम्भवतीति । राङ्गान्तस्तु, ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वं
सम्भवति । कुतः, अनवधिकातिश्यानन्दस्तरूपब्रह्मज्ञानस्य निरति-
श्यपुरुषार्थत्वात्, अतिश्यितगुणपितृपुत्रादिजीवनज्ञानवदिति । किञ्च,
आनन्दोऽयं ब्रह्म, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । यतो वाचो
निवर्तन्ते घप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिवेवमादिभिरन-
वधिकातिश्यानन्दस्तरूपं ब्रह्म प्रतिपाद्यते । अतः खलु ब्रह्म स्वेन परेण
वा ह्यनुभूयमानं निरतिश्यानन्दस्तरूपमेवेति तत् प्रतिपादनपरस्यैव
साक्षात् पुरुषार्थतान्वयः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य तु तत् साध्यफलसम्बन्धात्
तदन्वय इति ॥१॥४॥

स्तुत्वार्थस्तु । 'तु'शब्दः प्रसक्ताशङ्कानिरसनार्थः । पुरुषार्थतया अन्वयः

* युत्पत्तिसिद्धापरिनिष्पत्तिगति ग० । लिपिकरप्रमाद एवात् बीजम् ।

परिमितोदारगुणसागरानवधिकातिशयानन्दखरूपे ब्रह्मणि
समन्वितानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्वपरत्वं, स्व-
विषयावबोधपर्यवसायित्वात् सर्वप्रमाणानाम् । न च प्रयोजना-
तुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः* । प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम् । न च
प्रवृत्ति निवृत्यन्वयविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वं, पुरुषार्थान्वय-
प्रतीतेः । तथा, खरूपपरेष्वपि, पुत्रस्ते जातो, नायं सर्प इत्या-
दिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टम् ॥

अत्राह—न वेदान्तवाक्यानि ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । प्रवृत्ति-
निवृत्यन्वयविरहिणः शास्त्रस्थानर्थक्यात् । यद्यपि प्रत्यक्षादीनि
वस्तुयाथात्मग्रावबोधे पर्यवस्थन्ति, तथापि शास्त्रं प्रयोजन-
पर्यवसायेव । नहि लोकवेदयोः प्रयोजनरहितस्य कस्य-
चिदपि वाक्यस्य प्रयोग उपलब्धचरः† । न च, किञ्चित्प्रयोजन-
मनुहित्य वाक्यप्रयोगः अवलं वा सम्भवति । तच्च प्रयोजनं प्रवृत्ति-
निवृत्तिसाधेषानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकसुपलब्धम् । अर्थार्थीं
राजकुलं गच्छेत् । मन्दाग्निर्नाम्बु पिबेत् । खर्गकामो यजेत । न
कलञ्जं भक्षयेदित्यादिषु ॥

‘समन्वयः’ । तस्मात् पुरुषार्थत्वेनाभिधियतया अन्वयात् ‘तत्’ पूर्वसूचोदितं
ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमुपपन्नतरमिति निरवद्यं निखिलजगदेककारणं
खरूपेण गुणैर्विभूत्या वा अनवधिकातिशयानन्दरूपं परं ब्रह्म वेदान्ताः
वेदकतया प्रतिपादयन्ते वेति स्थिरीकृतम् ॥ ४ ॥

* अन्यपरत्वमित्यादिः प्रमाणप्रवृत्तिरित्यनः सन्दर्भः ग-पूर्वके पतित इति ज्ञेयम् ।

† अनुपलब्धचर इति सन्दर्भविरुद्धं पठति ख-पूर्वकम् ।

यत्पुनः, सिद्धवस्तुपरेष्वपि, पुत्रस्ते जातो, नायं सर्पे,
रज्जुरेषेत्यादिषु हर्षभयादिनिवृत्तिरूपपुरुषार्थान्वयो दृष्ट
इत्युक्तम् । तत्र किं पुत्रजन्माद्यर्थात् पुरुषार्थावासिः, उत तज्ज्ञानादिति विवेचनोयम् । सतोऽप्यर्थस्याज्ञातस्यापुरुषार्थ-
त्वेन तज्ज्ञानादिति चेत्, तर्ह्यसत्यपर्यथे ज्ञानादेव पुरुषार्थः *
सिद्धतोल्यर्थपरत्वाभावेन प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपि शास्त्रस्य
नाथसद्गावे प्रामाण्यम् † । तस्मात् सर्वत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन
ज्ञानपरत्वेन वा ‡ प्रयोजनपर्यवसानमिति कस्यापि॥ वाक्यस्य
परिनिष्पन्ने वस्तुनि तात्पर्यासम्भवात् न वेदान्ताः परिनिष्पन्नं
ब्रह्म प्रतिपादयन्ति ॥

अत कश्चिदाह—वेदान्तवाक्यान्यपि कार्यपरतयैव ब्रह्मणि
प्रमाणभावमनुभवन्ति । कथं निष्पृपञ्चमद्वितीयं ज्ञानैकरसं
ब्रह्म अनाद्यविद्यया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निष्पृपञ्चं कुर्या-
दिति । ब्रह्मणः प्रपञ्चविलयद्वारेण विधिविषयत्वमिति
कोऽसौ द्रष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चविलयद्वारेण साध्यज्ञानैकरसब्रह्म-
विषयो विधिः, न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः, न मतेर्मन्तारं मन्त्रौथा

* पुरुषार्थसिद्धादिति ख० । अपपाठोऽयम् ।

† प्रावत्यमिति ख० । असमीचीनमेतत् ।

‡ प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपीत्यादिज्ञानपरत्वेन वेत्यनः सन्दर्भः ग-पुस्तके लिपिकर-
प्रमादात् पतित इति चेयम् ।

॥ तस्मापोति ख०, ग० ।

§ दृष्टेति ख० । अयुक्तमेतत् ।

इत्येवमादिः । द्रष्टृदृशभेदशून्यं दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः । स्वतःसिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्पृपञ्चतारूपेण साध्यत्वमविरुद्धमिति ॥

तदयुक्तम् । नियोगवाक्यार्थवादिना हि नियोगो, नियोज्यविशेषणं, विषयः, करणम्, इतिकर्तव्यता, प्रयोक्ता च वक्तव्याः । तत्र हि [नियोज्यविशेषणमनुपादेयम् । तत्र निमित्तं, फलमिति हिधा । अत्र किं नियोज्यविशेषणम् । तत्र किं निमित्तं, फलं वेति विवेचनीयम् । ब्रह्मस्वरूपयाथात्यानुभव इति चेत्^१, तर्हि न तत्त्विमित्तं, जीवनादिवदस्यासिद्धत्वात् । निमित्तत्वे च तस्य नित्यत्वेनापवर्गीकरकालमपि जीवननिमित्ताग्निहोत्रादिवत्तित्वं तद्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः । नापि फलं, नैयोगिकफलत्वेन स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् । कथात्र नियोगविषयः । ब्रह्मवेति चेत्, न । तस्य नित्यत्वेनाभव्यरूपत्वात् । अभावार्थत्वाच्च निष्पृपञ्चं ब्रह्म साध्यमिति चेत्, साध्यत्वेऽपि फलत्वमेव । अभावार्थत्वात्त्र विधिविषयत्वम् । साध्यत्वं कस्य । किं ब्रह्मण, उत प्रपञ्चनिवृत्तेः । न तावद्ब्रह्मणः, सिद्धत्वादनित्यत्वप्रसक्तेश्च । अथ प्रपञ्चनिवृत्तेः, न तर्हि ब्रह्मणः साध्यत्वम् । प्रपञ्चनिवृत्तिरेव विधिविषय इति चेत्, न । तस्याः फलत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । प्रपञ्चनिवृत्तिः-

* विनियोगेति ख० ।

+ इतिकर्तव्यता प्रयोक्तव्येति ख० ।

‡ प्रयोज्यविशेषणमिति ग० ।

¶ —याथात्मानुभवस्येत्रियोज्यविशेषणमिति ग० ।

रेव हि मोक्षः । स च फलम् । अस्य च नियोगविषयले, नियोगात् प्रपञ्चनिवृत्तिः, प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोग इतीतरे-तराश्रयत्वम् ॥

अपि च, किं निवर्तनौयः प्रपञ्चो मिथ्यारूपः, सत्यो वा । मिथ्यारूपत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वादेव नियोगेन* न किञ्चित् प्रयोजनम् । नियोगसु निवर्तकज्ञानसुत्याद्य तद्वारेण प्रपञ्चस्य निवर्तक इति चेत्, तत् स्ववाक्यादेव जातमिति न नियोगेन प्रयोजनम् । वाक्यार्थज्ञानादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य क्लत्स्त्रस्य मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य वाधितत्वात्, सपरिकरस्य नियोगस्यासिद्धिश्चां । प्रपञ्चस्य निवर्तको नियोगः किं ब्रह्मस्वरूपमेव, उत तद्वतिरिक्तः । यदि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्तकं, नित्यतयाः† निवर्त्यप्रपञ्चसज्जाव एव न सम्भवति । नित्यत्वेन‡ च नियोगस्य विषयानुष्ठानसाध्यत्वञ्च न घटते । अथ ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तः, तस्य क्लत्स्त्रप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानसाध्यत्वेन प्रयोक्ता च न दृष्टः|| इत्याश्रयाभावादसिद्धिः । प्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य क्लत्स्त्रस्य निवृत्तत्वात्, न नियोगनिष्ठाद्यां मोक्षाख्यां फलम् ॥

* नियोगत्वेनेति ग० ।

† असिद्धेनेति ग० ।

‡ निवर्तकनित्यत्वेनि ख०, ग०। पाठीऽवं नास्तम्यं रीचते ।

॥ नित्यत्वे चेति ग० ।

§ प्रपञ्चत्वेति ग० ।

॥ प्रयोक्ता च नष्ट इति ख० । अयुक्तमेतत् ।

किञ्च, *प्रपञ्चनिवृत्तेनिंयोगकरणस्येतिकर्तव्यताभावादनुप-
क्षतस्य च + करणल्लायोगात् न करणत्वम् । कथमितिकर्तव्यता-
भाव इति चेत्, इत्यमस्येतिकर्तव्यता भावरूपा, अभावरूपा
वा ‡ । भावरूपा च करणश्शरौरनिष्पत्तितदनुग्रहकार्यभेद-
भिन्ना । उभयविधा च न सम्भवति । न हि मुहुराभिधातादि-
वत् क्षतस्यप्रपञ्चनिवृत्तकः कोऽपि दृश्यत इति दृष्टार्था न सम्भ-
वति । नापि निष्पत्तस्य करणस्य कार्योत्पत्तावनुग्रहः सम्भ-
वति । अनुग्रहकांशसङ्गावेन क्षतस्यप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरण-
स्वरूपसिद्धैः । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरण-
श्शरौरं निष्पादयतीति चेत्, तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मीक्षः
सिद्ध इति न करणादिनिष्पादयमवशिष्यत इति पूर्वमेवोक्तम् ।
अभावरूपत्वे चाभावत्वादेवा न करणश्शरौरं निष्पादयति ।
नाष्टनुग्रहणम् । अतो निष्पृपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्न सम्भवति ॥

अन्योऽप्याह—यद्यपि वेदान्तवाक्यानां न परिनिष्पन्नब्रह्म-
स्वरूपपरतया प्रामाण्यं, तथापि ब्रह्मस्वरूपं सिद्धत्वेव । कुतः,
ध्यानविधिसामर्थ्यात् । एवमेव हि § समामनन्ति । आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । य आत्मा-

* ग्रसङ्गेति ग० । असमीचीनमेतत् ।

+ अनुप्रकरणल्लायोगादिति ख० । लिपिकरप्रमाद एरात्र बीजम् ।

‡ अभावरूपा वेति पाठः ख-पुलके पतित इत्यवधेयम् ।

§ अभावादेवेति ख० । असमीचीनमेतत् ।

§ एवमेव समामनन्तीति ग० ।

पहतपाप्मा । सोऽन्वेष्यः स विज्ञासितव्यः । आत्मेत्य-
वीपासीत । आत्मानमेव लोकमुपासीतेति । अत ध्यानविषयो
हि नियोगः*, स्वविषयभूतं ध्यानं धेयैकनिरूपणीयमिति
धेयमाच्चिपति । स च धेयः स्ववाक्यनिर्दिष्ट आत्मा । स
किंरूप इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपविशेषसमर्पणद्वारेण, सत्यं ज्ञान-
मननं ब्रह्म, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीय-
मित्येवमादौनां वाक्यानां ध्यानविधिशेषतया † प्रामाण्य-
मिति विधिविषयभूतध्यानशरीरात्प्रविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्-
पर्यमख्येव । अत एकमेवाद्वितीयं, तत् सत्यं, स आत्मा, नेह
नानास्ति किञ्च नेत्येवमाद्विभिर्ब्रह्मस्वरूपमेकमेव सत्यं, तद्यति-
रिक्तं सर्वं मिथ्येत्यवगम्यते ॥

प्रत्यक्षादिभिर्भेदावलम्बिनाणि च कर्मशास्त्रेण भेदः प्रती-
यते । भेदाभेदयोः परस्परविरोधे सति, अनाद्यविद्यामूलत्वेनापि
भेदप्रतौल्युपपत्तेरभेद एव परमार्थं इति निश्चीयते । तत्र,
ब्रह्मध्याननियोगेन तत्साक्षात्कारफलेन निरस्तसमस्ताविद्या-
क्तविविधभेदाद्वितीयज्ञानैकरसब्रह्मभावरूपो भोक्तः प्राप्यते ।
न च, वाक्यार्थज्ञानमात्रणं § ब्रह्मभावसिद्धिः, अनुपलभ्ये-

* स्वविषययोग इत्यधिकं पश्यते ख-पुस्तके ।

† एकमेवाद्वितीयमिति ग-पुस्तके नोपलभ्यते ।

‡ ध्यानविधिविशेषणतथेति ख० ।

¶ ब्रह्मभेदावलम्बिनेति ग० ।

§ वाक्यादाक्यार्थज्ञानमात्रेणेति ग० ।

विविधभेददर्शनानुवृत्तेश्च । तथा सति, श्रवणादिविधान-
मनर्थकं स्यात् ॥

अथोच्चेत्—रज्जुरेषा न सर्प इत्युपदेशेन सर्पभयनिहृत्ति-
दर्शनात्, रज्जुसर्पवत् बन्धस्य च मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानबाध्यतया
तस्य वाक्यजन्यज्ञानेनैव निहृत्तिर्युक्ता, न नियोगेन । नियोग-
साध्यते मोक्षस्यानित्यत्वं स्यात्, स्वर्गादिवत् । मोक्षस्य नित्यत्वं
हि सर्ववादिसम्प्रतिपन्नम् ॥

किञ्च, धर्माधर्मयोः फलहेतुत्वं स्वफलानुभवानुगुण*शरी-
रोत्पादनद्वारेणेति ब्रह्मादिस्यावरान्तचतुर्विधशरीरसम्बन्धरूप-
संसारफलत्वमवर्जनौयम् । तस्मान् धर्मसाधेणा मोक्षः । तथा च
श्रुतिः, न ह वै सशरीरस्य + सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति ।
अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये सृग्रत इत्यशरीरत्वरूपे मोक्षे
धर्माधर्मसाध्यप्रियाप्रियविरहश्रवणात्, न धर्मसाध्यमशरीरत्व-
मिति विज्ञायते [‡] । न च नियोगविशेषसाध्यफलविशेषवत्
ध्याननियोगसाध्यमशरीरत्वम्, अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वेनासाध्य-
त्वात् । यथाङ्गः श्रुतयः—

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेनष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मला धीरो न शोचति ॥

* सकलानुभवानुभवानुगुणेति ग० । अशुद्धमेतत् ।

+ शरीरस्य सत इति ग० । अपयाठीयम् ।

[‡] ज्ञायत इति ख०, ग० ।

अप्राणो ह्मनाः शुभ्रोऽसङ्गो ह्मयं पुरुष * इत्याद्याः । अतो-
श्वरौरत्वरूपो मोक्षा नित्य इति न धर्माधर्मसाध्यः । तथा च
श्रुतिः †, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रासाकृताकृतात्, अन्यत्र
भूतात् भव्याच्च यत् पश्यसि तद्देति ‡ ॥

अपि च, उत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपेण चतुर्विधं हि
साध्यत्वं मोक्षस्य न सम्भवति । न तावदुत्पाद्यः, मोक्षस्य
ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् । नापि प्राप्यः, आत्मस्वरूपत्वेन
ब्रह्मणो नित्यप्राप्तत्वात् । नापि विकार्यः, दधादिवदनित्यत्व-
प्रसङ्गात् । नापि संस्कार्यः, संस्कारो हि दोषापनयनेन वा
गुणाधानेन वा साधयति । न तावद्वीषापनयनेन, नित्यशुद्धत्वात्
ब्रह्मणः । नाप्यतिशयाधानेन अनाधेयातिशयस्वरूपत्वात् ॥ ।
नित्यनिविकारत्वेन स्वात्मयाद्याः परात्मयाच्च क्रियाद्या
अविषयतया, न शुद्धर्षणेनादर्शादिवदपि संस्कार्यत्वम् । न
च देहस्थया स्नानादिक्रियया आत्मा संस्कृयते । किन्त्वविद्या-
गृहोत्स्वसङ्गतोऽहं-कर्ता । तत्फलानुभवोऽपि ॥ तस्यैव । न

* पुरुष इति ख० ।

† श्रुतय इति ख० ।

‡ तद्देवेतीति ग० । तद्देवेतीति ग० । उभयत्रैव असाम्रदायिकः पाठ उपलब्धते ।

॥ नानाधेयातिशयस्वरूपत्वादिति ख० । अनादेयातिशयस्वरूपत्वादिति ग० ।

उभयत्रैव परिदृश्यमानः पाठभेदः नितरामससीचीनतया प्रतिभाति ।

शुद्धर्षणेति ख० । विष्वर्षणेति ग० ।

॥ तत्फलानुभवोऽपोति ख० ।

चाहं-कतवामा, तत्साक्षित्वात् । तथा च मन्त्रवर्णः—

तयोरन्यः पिप्पलं खाइत्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनौषिणः ।

एको देवः सर्वभूतेषु गृहः

सर्वव्यापो सर्वभूतान्तरामा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केवलो निर्गुणस्त्रे ॥

सप्तयेगच्छुक्रः* मकायमन्त्रण-

मन्त्राविरं+ शुद्धमपापविज्ञम् ।

कर्मनौषी । इति चाविद्यागृहीतादहं-कर्तुरात्मनः

खरूपमनाधियातिशयं‡ निल्वशुद्धं निर्विकारं निष्कृथते । तस्मा-

दामखरूपत्वेन न साधो मीक्षः । यद्येवं, किं वाक्यार्थज्ञानेन

क्रियत इति चेत्, मीक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमिति ब्रूमः ।

तथा च श्रुतयः—त्वं हि नः पिता, योऽस्माकमविद्यायाः परं

पारं तारयसि । श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृशेभ्यः, तरति शोकमात्र-

विदिति । सोऽहं भगवः शोचामि, तं मां भगवांच्छोकस्य

पारं तारयतु । तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति

भगवान् सनत्कुमार इत्याद्याः । तस्मान्त्वयैव मीक्षस्य

* शुक्लमिति ख० ।

+ अस्माविरमिति ख०, ग० ।

‡ अनाधिग्रातिशयमिति ग० । अयुक्तमेतत् ।

प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वाक्यार्थज्ञानेन क्रियते । *तन्निवृत्तिसु साध्यापि प्रध्वंसाभावरूपा न विनश्यति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, तमेव विदित्वा तिमृत्युमेतीत्यादिवचनं, मोक्षस्य वेदनानन्तराभावितां प्रतिपादयन्नियोगव्यवधानतां प्रतिरूप्णि । न च, विदिक्रियाकर्मत्वेन धानक्रियाकर्मत्वेन वा कार्यानुप्रवेशः, उभयकर्मत्वप्रतिषेधात् । अन्यदेव तद्विदिताद्योऽविदितादपि, येनेदं सर्वं विजानाति, तत् केन विजानीयादिति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्वि नेदं यद्विद्मुपासत इति च । न चैतावता शास्त्रस्य निर्विषयत्वम्^१ । अविद्यापरिकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वात् शास्त्रस्य । न हीदन्तया ब्रह्म विषयीकरोति शास्त्रम् । अपि त्वविषयं प्रत्यगात्मस्तरूपं § प्रतिपादयदविद्याकल्पितज्ञात्तेज्ञानविभागं निवर्तयति । तथा च शास्त्रम्—न दृष्टे द्रेष्टारं पश्येन्मते॥रित्येवमादि ॥

न च, ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरिति श्रवणादिविद्यानर्थक्यम् । स्वभावप्रवृत्तसकलेतरविकल्पविमुखीकरणद्वारेण वाक्यार्थावगतिहेतुत्वात्तेषाम् । न च ज्ञानमात्राङ्गनिवृत्तिर्न दृष्टेति वाच्यम् । बन्धस्य मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोन्नरकालं स्थित्यनुपपत्तेः । अत एव न शरीरपातादूर्ध्वमेव बन्धनिवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् ।

* निवृत्तिज्ञिति ग० । पाठोऽयं नास्त्रभां रीचते ।

† वेदनान्तर्भावितामिति ख० । असमीचीनमेतत् ।

‡ निर्विषयवचनमिति ख० ।

§ प्रतिपादयतीति ख० । स्वरूपेण प्रतिपादयतीति ग० । अयुक्तमेतत् ।

॥ न मतेरित्यंशः खचिक्षितपुस्तके नोपलभ्यते ।

न हि मिथ्यारूपसर्पभयनिवृत्तिः रज्जुयाथात्यज्ञानातिरेकेण सर्पविनाशमपेक्षते । यदि शरीरसम्बन्धः पारमार्थिकः, तर्हि तदिनाशापेक्षा । स तु, ब्रह्मव्यतिरिक्ततया न पारमार्थिकः । यस्य तु बन्धो न निवृत्तस्य ज्ञानमेव न जातमित्यवगम्यते, ज्ञानकार्यदर्शनात् । तस्माच्छरीरस्थितिर्भवतु वा मा वा वाक्यार्थंज्ञानसमन्वत्तरं मुक्त एवासौ । अतो न नियोगसाध्यो मोक्ष इति न ध्यानविधिशेषतया[†] ब्रह्मणः सिद्धिः । अपि तु, सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मेति तत्परेणैव पदसमुदायेन सिध्यतोति ॥

तदयुक्तम् । वाक्यार्थज्ञानमात्राद्वन्द्वनिवृत्यनुपपत्तेः । यद्यपि मिथ्यारूपो बन्धो ज्ञानबाधः, तथापि बन्धस्यापरोक्षत्वात् परोक्षरूपेण वाक्यार्थज्ञानेन स बाधते [‡] । रज्ज्वादावपरोक्षसर्प-प्रतीतौ विद्यमानायां, नायं सर्पौ रज्जुरेषेत्यासीपदेशजनित-परोक्षसर्पविपरीतज्ञानमात्रेण भयानिवृत्तिर्दर्शनात् । आसीप-देशस्य तु भयनिवृत्तिहेतुलं वस्तुयाथात्यापरोक्षनिमित्त-ग्रहृत्तिहेतुलेन । तथा हि, रज्जुसर्पदर्शनभयात् पराहत्तः पुरुषो, नायं सर्पौ रज्जुरेषेत्यासीपदेशादस्तुयाथात्यार्थदर्शनेण ग्रहृत्तः, तदेव प्रत्यक्षेण दृष्टा भयान्विवर्तते । न च शब्द एव

* भवतु वा, महावाक्यार्थेति ख० ।

[†] ध्यानविधिनिषेधतयेति ग० । लिपिकरप्रमाद एवाच बोजम् ।

[‡] बाधेत इति ख० ।

§ तदस्तुयाथात्मेति ग० ।

¶ दर्शनेनेति ख० । न युक्तमेतत् ।

प्रत्यक्षज्ञानं जनयतोति वक्तुं* युक्तं, तस्यानिन्द्रियत्वात् । ज्ञानसामग्रीविन्दियाण्वेवापरोक्षज्ञानसाधनानि । न च स्यानभिसंहितफलकर्मानुष्ठानमृदितकषायस्य अवणमनननिदिध्यासनविमुखीकृतबाह्यविषयस्य पुरुषस्य वाक्यमेवापरोक्षज्ञानं जनयति । निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेऽपि † पुरुषे ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादौनां स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तद्योगात् । न च ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता, इतरेतराश्रयत्वात्—वाक्यार्थज्ञाने जाते तद्विषयध्यानं, ध्याने निवृत्ते वाक्यार्थज्ञानमिति । न च ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वम् । तथा सति, ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता न स्यात् । न ह्यन्यध्यानमन्यज्ञानौनुख्यामुत्पादयति । ज्ञातार्थस्मृतिसन्ततिरूपस्य ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वमवर्जनौयम् । ध्येयब्रह्मविषयज्ञानस्य हेत्वन्तरासम्भवात् । न च ध्यानमूलं ज्ञानं वाक्यान्तरजन्यं, निवर्तकं ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमिति युक्तम् । ध्यानमूलमिदं वाक्यान्तरजन्यं ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनैकविषयं भिन्नविषयं वा । एकविषयत्वे तदेवेतरेतराश्रयत्वं, भिन्नविषयत्वे ध्यानेन तदौनुख्यापादनासम्भवः । किञ्च, ध्यानस्य ध्येयध्यातायनेकप्रपञ्चापेक-

* युक्तं वक्तुमिति ग० ।

† निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेऽपोति ख०, ग० ।

‡ अज्ञानौनुख्यमिति ग० । लिपिकरप्रमादविजृश्चितमेतत् ।

§ निवर्तकं ज्ञानमिति ख० । [१८०] [१८१]

¶ वाक्यत एव जन्यज्ञानेनेति ख० ।

त्वात् निष्पुपञ्च*ब्रह्मात्मैकत्वविषयवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ दृष्ट-
द्वारेण नोपयोग इति वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिं
वदतः श्रवणमनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव । यती
वाक्यादपरोक्तज्ञानासन्धवाहाक्यार्थज्ञानेनाविद्या न निवर्तते + ।
तत एव जीवन्मुक्तिरपि दूरोक्तारिता ॥

का चेयं जीवन्मुक्तिः । सशरीरस्यैव मोक्ष इति चेत्, माता
मे बन्धेतिवदसङ्गतार्थवचनम् । यतः, सशरीरत्वं बन्धः, अश-
रीरत्वमेव § मोक्ष इति त्वयैव शुतिभिरुपपादितम् । अथ
सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमाने, यस्यायं प्रतिभासो मिथ्येति
प्रत्ययः, तस्य सशरीरत्वमिथ्याप्रतिभासनिवृत्तिरिति ।
न । मिथ्येति प्रत्ययेन सशरीरत्वं निवृत्तं चेत्, कथं सशरीरस्य
सुक्तिः । अजीवतोऽपि सुक्तिः सशरीरत्वमिथ्याप्रतिभासनिवृ-
त्तिरेवेति कोऽयं जीवन्मुक्त ** इति विशेषः । अथ सश-
रीरत्वप्रतिभासो †वाधितोऽपि यस्य द्विचन्द्रज्ञानवदनुवर्तते,
स जीवन्मुक्त इति चेत्, न । ब्रह्मव्यतिरिक्तसकलवस्तुविषय-

* निश्चयं चेति ख० । अशुद्धमेतत् ।

+ विनिवर्तत इति ख०, ग० ।

‡ जीवन्मुक्तिरितीति ग० । असमीकीयमेतत् ।

§ अशरीर एवेति ग० ।

¶ शरीरिलप्रतिभास इति ख० ।

|| मिथ्याप्रतिभासेत्यंशः ख-गपुष्टकयोर्नैपलभ्यते ।

** जीवन्मुक्तिरिति ख०, ग० । पाठीऽयं वैमुख्यमावहति ।

†† वाधित इति खपुष्टके लिपिकरप्रमादात् पतित इत्यवग्नक्यम् ।

कत्वात् वाधकः न स्य । कारणभूताऽविद्याकर्मादिदीप्तः सग-
रौरत्वप्रतिभासेन सह तैनैव वाधित इति वाधितानुवंत्तिर्न
शक्यते वक्तुम् । हिचन्द्रादौ तु तव्रतिभासाहेतुभूतदोषस्य वाधक-
ज्ञानविषयौभूताचन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वेनावाधितत्वात् हिचन्द्र-
प्रतिभासानुवंत्तिर्युक्ता । किञ्च, तस्य तावदेव चिरं
यावत्त्र विमोक्षेण । अथ सम्पत्य इति सहिद्यानिष्ठस्य
शरौरपातमाचमपेक्षते मोक्ष इति बदल्लौयं शुतिर्जीव-
मुक्तिं वारयति । सैषा जौवन्मुक्तिरापस्त्वं निरस्ता—
विदानिमं लोकमसुञ्च परित्यज्यात्मानमन्वीक्षित ॥ । बुद्धे-
श्वेत ॥ क्षेमप्रापणं, तच्छास्त्वैर्विप्रतिषिद्धम्—बुद्धेश्वेत् क्षेम-
प्रापणमिहैव न दुःखसुपलभेत । एतेन परं व्याख्यातमिति ।
अनेन ज्ञानमावाच्चोक्षश्च निरस्तः । अतः सकलभेदनिवृत्ति-
रूपा मुक्तिर्जीवितो न सम्भवति । तस्माद्गाननियोगेन ब्रह्मा-
परोक्तज्ञानफलेनैव बन्धनिवृत्तिः । न च नियोगसाध्यत्वेन
मोक्षस्यानित्यत्वप्रसक्तिः, प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रस्यैव साध्यत्वात् ।
किञ्च, न नियोगेन साक्षाद्बन्धनिवृत्तिः क्रियते । किन्तु निष्ठुपञ्च-
ज्ञानैकरसब्रह्मापरोक्तज्ञानेन । नियोगस्तु तदपरोक्तं ज्ञानं जन-

* विषयत्वादिति ख० ।

† तत्प्रतिपादकेति ख० । असमोक्तीनमेतत् ।

‡ वाधकज्ञानभूतेति ख०, ग० ।

§ अन्विक्षेदिति ख०, ग० ।

¶ बद्धेश्वेति ग० ।

यति । कथं नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुलमिति चेत्, कथं वा भवती नभिसंहितफलानां कर्मणां वेदनोत्पत्तिहेतुलम् । मनो-
नैर्मल्यदारेणिति चेत्, ममापि तथैव । मम तु निर्मले मनसि
शास्त्रेण ज्ञानमुत्पाद्यते * । तव तु † नियोगेन मनसि
निर्मले, ज्ञानसामग्रौ वक्तव्येति चेत्, ध्याननियोगनिर्मलं
मन एव साधनमिति ब्रूमः । केनावगम्यत इति चेत्, भवती
वा कर्मभिर्मनो निर्मलं भवति, निर्मले मनसि अवणमनन-
निदिध्यासनैः सकलेतरविषयविमुखस्यैव शास्त्रं ‡ निवर्तक-
ज्ञानमुत्पादयतौति केनावगम्यते § । विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन तपसाऽनाशकेन । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभिः शास्त्रैरिति चेत्, ममापि—
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, ब्रह्मविदाप्नीति परम्,
न चक्षुषा गृह्णते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेन, हृदा
मनीषा, मनसाभिङ्गृह्णते इत्यादिभिः शास्त्रैर्धाननियोगेन मनो
निर्मलं भवति । निर्मलञ्च मनो ब्रह्मापरोद्भज्ञानं जनयतो-
त्यवगम्यत इति निरवद्यम् । नेदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्वं
प्रतिषिद्धमिति चेत्, ¶ मैवम् । नाच ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रति-

* उत्पद्यत इति ख० ।

† तदेति क० ।

‡ शास्त्रमित्यत्र वस्त्रिति गपुस्तके पश्चाते ।

§ केवलं काम्यत इति ख० । लिपिकरप्रमाद एवाच बीजम् ।

¶ नैषमिति ग० ।

षिध्यते । अपि तु, ब्रह्मणि जगद्दैरूपं प्रतिपादयते । यदिदं जगदुपासते प्राणिनः, नेदं ब्रह्म, तदेव ब्रह्म त्वं विज्ञि, यदाचानभ्युदितं, येन वागभ्युद्यत इति वाक्यार्थः । अन्यथा तदेव ब्रह्म त्वं विज्ञीति विरुद्धते । ध्यानविधिवैयर्थ्याभावनः स्यात् । अतो ब्रह्मसाक्षात्कारफलेन ध्याननियोगैनैवापरमार्थभूतस्य कृत्स्नस्य *द्रष्टुदृश्यादिप्रपञ्चरूपबन्धस्य निवृत्तिः ॥

यदपि कैश्चिदुक्तं, भेदाभेदयोर्विरोधो न विद्यते इति । तदयुक्तम् । न हि श्रीतोष्णतमःप्रकाशादिवज्ञेदाभेदावेकस्मिन् वसुनि संगच्छेते । अथोचेत, सर्वमेव हि वसुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यम् । सर्वच्च भिन्नाभिन्नं प्रतीयते कारणाभना, जात्याभना चाभिन्नं, कार्याभना व्यक्त्याभना च भिन्नम् । क्वायातपादिषु विरोधः सहानवस्थाननियमलक्षणे भिन्नाधारत्वरूपश्च । कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योश्च तदुभयमपि नोपलभ्यते । प्रत्युतैकमेवा वसु द्विरूपं † प्रतीयते । यथा— मृदयं घटः, षण्डो गौरिति । न चैकरूपं किञ्चिदपि वसु लौकिकैर्दृष्टचरम् । न च द्वैर्वेच्चलनादिवदभेदो भेदोपमर्दी दृश्यते इति न वसुविरोधः । मृत्सुवर्णगवाश्वाद्याभनावस्थितस्यैव घटमुकुटषण्डमुण्डगवाद्याभना ॥ चावस्थानात् ।

* दृष्टुदृश्यादीति ख० । असमोचीनोऽयं पाठः ।

† एवमेवेति ख० । अयुक्तमेतत् ।

‡ विरूपमिति ख०, ग० । अयुक्तोऽयं पाठः ।

§ किञ्चिदिति क०, ग० ।

॥—सुण्डवडवाद्याभनेति ग० ।

न चाभिन्नस्य भिन्नस्य च * वसुनोऽभेदो भेदश्चैक एवाकार
इतौश्वराज्ञा । प्रतीतल्वादैकरूपं चेत्, प्रतीतल्वादेव भिन्नाभिन्न-
ल्वमिति द्वैरूप्यमभ्युपगम्यताम् । न हि विस्फारिताक्षः पुरुषो
घटश्चरावषण्डमुण्डादिषु वसुषूपलभ्यमानेषु, इयं सृदयच्च घटः,
इदं गोलमियच्च व्यक्तिरिति विवेकुं शक्नोति । अपि तु,
सृदयं घटः षण्डो गौरित्येव प्रत्येति । अनुवृत्तिबुद्धिबोधं
कारणमाकृतिच्च, व्यावृत्तिबुद्धिबोधं कार्यं व्यक्तिश्चेति विवि-
नकौति चेत्, नैवम् । विविक्ताकारानुपलब्धेः । न हि सूक्ष्म-
मपि निरीक्षमाणैरिदमनुवर्तमानमिदच्च व्यावर्तमानमिति
पुरोऽवस्थिते वस्त्वन्याकारभेद उपलभ्यते । यथा संप्रतिपन्नैक्ये
एकार्यविशेषे चैकत्वबुद्धिरुपजायते । तथैव सकारणे सासा-
मान्ये चैकत्वबुद्धिरविशेषोपजायते । एवमेव देशतः काल-
तश्चाकारतश्चात्यन्तविलक्षणेष्वपि वसुषु, तदेवेदमिति प्रत्यभि-
ज्ञायते । अतोऽध्यात्मकमेव वसु प्रतीयत इति कार्यकारणयो-
र्जातिव्यक्त्यश्चात्यन्तभेदोपपादनं प्रतीतिपराहतम् ॥

अथोच्येत—सृदयं घटः षण्डो गौरितिवत् देवोऽहं मनुष्यो
ऽहमिति सामानाधिकरणेनैक्यप्रतीतेरात्मशरौरयोरपि भिन्ना-
भिन्नत्वं स्थात् । अत इदं भेदाभेदोपपादनं निजसदननिहित-
हुतवहञ्चालायत इति । तदिदमनाकलितभेदाभेदसाधनसामा-

* भिन्नस्य चेति खपुस्के नोपलभ्यते ।

† सम्पूर्तिपन्नैककार्यविशेष इति ख० । चसमोचीनमेतत् ।

‡ चविशिष्टेति ग० । उपज्ञापनेरविशिष्टेति ख० । चयुक्तमेतत् ।

नाधिकरण्यतदर्थयाथात्यावबोध*विलसितम् । तथा हि—
 अबाधित एव प्रत्ययः सर्वत्रार्थं व्यवस्थापयति । देवाथात्माभि-
 मानस्त्वात्मयाथात्यगोचरः सर्वैः प्रमाणैर्बाध्यमानो रज्जु-
 सपांदिबुद्धिवन्नात्मशरीरयोरभेदं साधयति । घण्डो गौर्मुण्डो
 गौरिति सामाधिकरण्यस्य न केनचित् क्वचिङ्दाधो दृश्यते ।
 तस्मान्नातिप्रसङ्गः । अत एव जीवोऽपि ब्रह्मणो नात्यन्तभिन्नः ।
 अपि तु ब्रह्मांश्चेन भिन्नाभिन्नः । तत्राभेद एव स्वाभाविकी,
 भेदस्त्वौपाधिकः † । कथमिदमवगम्यत इति चेत्, तत्त्व-
 मसि । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा । अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिभिः
 श्रुतिभिः, ब्रह्ममे द्यावापृथिवी इति प्रकृत्य ॥—

ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्ममे कितवा उत ।

स्वैपुंसौ ब्रह्मणो जातौ स्थियो ब्रह्मीत वा ॥ पुमान् ॥
 इत्यार्थंणिकानां संहितोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते अभेदश्रव-
 णाच ॥ ।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
 मेको बहुनां यो विद्धाति कामान् ॥

* अनवीधविलसितमिति ख० । सन्दर्भविरुद्धमेतत् ।

† परिमाणैरिति ख० । लिपिकरप्रमादविलसितमेतत् ।

‡ भेद एवौपाधिक इति ख० । भेदस्त्वौपचारिक इति ग० ।

§ प्रकृत्या—इति ग० । लिपिकरप्रमाद एवात्र वीजम् ।

¶ भवानिति ग० ।

॥ भेदश्रवणाचेति ग० । अयुक्तमिदम् ।

ज्ञान्नौ द्वावजावौपानीश्वौ
 क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषाम् ।
 संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥
 प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
 संसारमीक्ष्यतिवन्धहेतुः ॥
 स कारणं कारणाधिपाधिपः ॥
 तयोरन्वः पिपलं स्वाह
 त्यनश्चनन्योऽभिचाकश्वौति ॥

य आत्मनि तिष्ठन् प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन
 वेद, नान्तरं *प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारुद्ध उत्सृजन् याति + +
 तमेव विदित्वातिमृत्युमेतौत्यादिभिर्भेदःश्वणाच्च, जीव-
 परयोः भेदाभेदाववश्याश्ययणीयौ । तत्र, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती-
 त्यादिभिर्मौक्षदशायां जीवस्य ब्रह्मस्वरूपापत्तिव्यपदेशात् ।
 यत्र तस्य सर्वमात्रैवाभूत्, तत् केन कं पश्चेदिति §
 तदानीं भेदेनेष्वरदर्शननिषेधाच्चाभेदः स्वाभाविक इत्यवगम्यते ॥
 ननु च, सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति
 सहश्रुत्या तदानीमपि भेदः प्रतीयते । वक्ष्यति च, जगद्-
 व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च । भोगमात्रसाम्यलिङ्गा-

* प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन वेद । नान्तरमिति पाठः ख-
 पुष्कके पतित इति प्रतीयते ।

+ पातीति ख० ।

‡ भेदाभेदेति ख० ।

§ इति चेति ख० ।

क्षेति । नैतदेवम् । नान्योऽतोऽस्मि इष्टेत्येवमादिशुतिश्चतैरात्म-
भेदप्रतिषेधात् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
च्छितेति सर्वैः कामैः सह ब्रह्माश्रुते, सर्वगुणान्वितं ब्रह्माश्रुतं
इत्युक्तं भवति । अन्यथा, ब्रह्मणा सहेत्यप्राधान्यं * ब्रह्मणः
प्रसन्न्येत । जगद्यापारवर्जमित्यत्र सुक्षम्य भेदेनावस्थाने सत्यै-
खर्यस्य न्यूनताप्रसङ्गी वक्ष्यते । अन्यथा, सम्भाविभावः,
खेन शब्दादित्यादिभिर्विरोधात् । तस्मादभेद एव स्वाभा-
विकः । भेदस्तु, जीवानां परस्माद्ब्रह्मणः परस्परञ्च बुद्धौन्द्रिय-
देहोपाधिकृतः । यद्यपि, ब्रह्म निरवयवं सर्वगतञ्च, तथाप्या-
काश इव घटादिना, बुद्धगद्युपाधिना ब्रह्मख्यपि † भेदः
सम्भवत्येव । न च भिन्ने ब्रह्मणि बुद्धगद्युपाधिसंयोगः, बुद्धग-
द्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मणि भेद इतौतरेतराश्रयत्वम् ‡ । उपाधि-
कात् संयोगस्य § च कर्मकृतत्वात्, तद्यवाहस्य चानादित्वात् ।
एतदुक्तं भवति—पूर्वकर्मसम्बद्धात् जीवात् स्वसम्बन्धे एवोऽपि
पाधिरूपत्यद्यते । तद्युक्तात् कर्म । एवं वौजाङ्गुरन्यायेन कर्म||
सम्बन्धस्यानादित्वादहोष इति । अतो, जीवानां परस्परं
ब्रह्मणा चाभेद एव स्वाभाविकः, भेदस्वौपाधिकः । उपाधीनां

* अप्राधान्यच्छेति ग० ।

† ब्रह्मणोपीनि ख० ।

‡ इतरेतराश्रयत्वमिति क०, ग० ।

§ तत्त्वसंयोगस्य चेति ख० ।

¶ स्वसम्बन्धरूपोपाधिरिति ख० । अयत्तमिदम् ।

|| कर्मोपाधिसम्बन्धेति ग० ।

पुनः परस्परं ब्रह्मणा चाभेदवत्, भेदोऽपि स्वाभाविकः * ।
उपाधीनामुपाध्यन्तराभावात्, तदभ्युपगमेऽनवस्थानाच्च । अतो
जीवकर्मानुरूपं † ब्रह्मणी भिन्नाभिन्नस्वभावा एवोपाधयः
उत्पद्यन्ते इति ॥

अत्रोच्यते—अद्वितौयसच्चिदानन्दब्रह्मध्यानविषयविधिपरं
वेदान्तवाक्यजातमिति वेदान्तवाक्यैरभेदः प्रतीयते । भेदावल-
म्बिभिः कर्मशास्त्रैः प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतीयते । भेदाभेदयोः
परस्परविरोधादनाद्यविद्यामूलतयापि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव
परमार्थं इत्युक्तम् । तत्र यदुक्तं, भेदाभेदयोरुभयोरपि प्रतीति-
सिद्धलान्व विरोध इति । तदयुक्तम् । कस्माच्चिक्लस्यचित् विल-
क्षणत्वं हि तस्मात्तस्य भेदः, तद्विपरीतत्वं चाभेदः । तयोः तथा-
भावातथाभावरूपयोरिकत्र सम्भवमनुन्मत्तः को ब्रवीति ।
कारणात्मना जात्यांत्मना चाभेदः, कार्यात्मना व्यक्त्यात्मना च
भेद इत्याकारभेदादविरोध इति चेत्, न । विकल्पासहत्वात् ।
आकारभेदादविरोध इति॥ वदतः, किमेकस्मिन्नाकारे भेदः,
आकारान्तरे चाभेद** इत्यभिप्रायः । उताकारददययोगि-

* भेदस्त्रौपाधिक इत्यादिः स्वाभाविक इत्यन्तः सन्दर्भः ख-पुष्टके नीपलभ्यते ।

† जीवकर्मानुरूपा इति ख० ।

‡ अचेति ख० ।

§ तथाभावाभावरूपयोरिति ख० । पाठोऽयं संख्यावतां तैसुख्यमावहति ।

¶ ज्ञानात्मनेति ख० । अयुक्तमेतत् ।

|| अविरोधं वदत इति ग० ।

** चाभेद इति ख० ।

वसुगतावुभावपीति । पूर्वस्मिन् कल्पे, व्यक्तिगतो भेदो जाति-
गतश्चभेद इति नैकस्य द्वावकता । जातिर्व्यक्तिरिति चैकमेव
वस्त्रिति चेत्, तद्वाकारभेदादविरोधः परित्यक्तः स्यात् ।
एकस्मिंश्च विलक्षणतद्विपर्ययौ विरुद्धावित्युक्तम् । हितोये
तु कल्पे, अन्योन्यविलक्षणमाकारः इयमप्रतिपन्नञ्च । तदाश्रय-
भूतं वस्त्रिति लृतीयाभ्युपगमेऽपि । तथाणामन्योन्यवैलक्षण्य-
मेवोपपादितं स्यात् । न पुनरभेदः । आकारइयनिरूप्यमाणा-
विरोधं †तदाश्रयभूते § वसुनि भिन्नाभिन्नत्वमिति चेत्,
स्वस्माद्विलक्षणं स्वाश्रयमाकारइयं स्वस्मिन् विरुद्धधर्म-
इयसमावेशनिर्वाहकं कथं भवेत् । अविलक्षणं तु कथन्तराम् ।
आकारइयतद्वितीश्च द्वावकत्वाभ्युपगमे निर्वाहकान्तरापेक्षया-
नवस्थानात् ॥ । न च सम्पूर्तिपन्नैक्यव्यक्तिप्रतीतिवत् तत्त-
सामान्येऽपि ॥ वसुन्येकरूपा प्रतीतिरूपजायते । यत **
इदमित्यमिति सर्वच प्रकारप्रकारितयैव सर्वा प्रतीतिः । तत्र,
प्रकारांशो जातिः, प्रकार्यांशो व्यक्तिरिति नैकाकारता-
प्रतीतिः । अत एव जीवस्यापि ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं न सम-

* — विलक्षणाकारइयमिति ग० ।

† चित्याभ्युपगमेऽपीति ख०, ग० ।

‡ — विरोधतदाश्रयेति ख० । अशुद्धमेतत् ।

§ तदव्ययभूते इति ग० । असमीकौनमेतत् ।

॥ अनवस्था स्थादिति ख०, ग० ।

॥ तत्तदिति ख-गपुस्तकथीर्ण पठते ।

** यत इति न पठति ख-पुस्तकम् ।

वति । सस्मादभेदस्थानन्यथासिद्धशास्त्रमूलत्वादनायविद्यामूल
*एव भेदप्रत्ययः ॥

नन्वेवं, ब्रह्मण एवाज्ञत्वात्तद्गुलाश्च जन्मजरामरणा-
दयो दीषाः प्रादुःस्युः । ततश्च, यः सर्वज्ञः सर्ववित् । एष
आत्मापहतपाप्नीत्यादीनि शास्त्राणि बाध्येरन् । नैवम् । अज्ञ-
त्वादिदीषाणामपरमार्थत्वात् । भवतस्तुपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तु-
न्तरमनन्युपगच्छतो ब्रह्मणेवोपाधिसंसर्गः, तत्कृताश्च जीव-
त्वाज्ञत्वादयो दीषा परमार्थतयैव भवेयुः । न हि, ब्रह्मणि
निरवयवेऽच्छेद्ये सम्बध्यमाना उपाधयस्तच्छित्वा भित्वा वा
ई सम्बध्यन्ते । अपि तु, ब्रह्मखरूपे संयुज्य तस्मिन्नेव
स्वकार्याणि कुर्वन्ति ॥

यदि मन्वीत—उपाध्युपहितं ब्रह्म जीवः, स चाणुपरि-
माणः । अणुत्तञ्चावच्छेदकस्य मनसोऽणुत्वात् । स चावच्छेद-
कोऽनादिः ॥ १३५ ॥ एवमुपाध्युपहिते देशे ॥ सम्बध्यमाना दीषा,
अनुपहिते परे ब्रह्मणि न सम्बध्यन्त इति । इहायं**

* एकस्मिन इव्ये ऋगादविद्यामूल इति ख० । पाठीयं न समोचीनतया
प्रतिभाति ।

† न चैव ब्रह्मण एवाज्ञत्वमिति ख० । लिपिकरणमादविलमितसेतत् ।

‡ परमार्थत एवेति ख० ।

§ भित्वा चेति ख० ।

¶ अवच्छेद इति ख० ।

|| उपहितेऽशे इति ख० ।

** इति हायमिति ख०, ग० ।

प्रष्टव्यः * । किमुपाधिना—क्षित्रो ब्रह्मखण्डोऽणुरूपो जीवः, उताच्छ्वन्न एवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषः, उतोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपम्, अथोपाधिसंयुक्तं चेतनान्तरम्, अथोपाधिरेवेति । अच्छेदत्वाद्ब्रह्मणः प्रथमः कल्पो न कल्पयते । आदिमत्वञ्च जीवस्य स्यात् । एकस्य सतो द्वैधीकरणं हि क्षेदनम् । द्वितीये कल्पे, ब्रह्मण एव प्रदेशविशेषे उपाधिसम्बन्धादौपाधिकाः सर्वे दोषास्त्वयैव † स्युः । उपाधीगच्छत्युपाधिना स्वसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्षणायोगादनुक्तण्मुपाधिसंयुक्तब्रह्मप्रदेशविशेषं भेदात् क्षणे क्षणे बन्धमोक्षो स्याताम् । आकर्षणे चाच्छ्वन्नत्वात् क्षतस्त्वस्य ब्रह्मण ॥ आकर्षणं स्यात् । निरंशस्य व्यापिन आकर्षणं न सम्भवतीति चेत्, तद्वृपाधिरेव गच्छतीति पूर्वोक्तं एव दोषः स्यात् । अच्छ्वन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गे सर्वेषाच्च जीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेनैकत्वं प्रतिसन्धानं स्यात्** । प्रदेशभेदादप्रतिसन्धाने चैकस्यापि स्वीपाधी गच्छति सति, प्रतिसन्धानं

* द्रष्टव्य इति ख० । अयुक्तमेतत् ।

† उतेति ख० ।

‡ तथैवेति ग० ।

§ विदेशभेदादिति ख० । प्रदेशभेदादिति ग० । उभयत्रैव समीक्षीनतया न पठाते ।

¶ ब्रह्मण इति खपुक्तके न पठाते ।

|| अभेदप्रतिसन्धानमिति ख० ।

** न स्यादिति ग० । सन्दर्भविष्टमेतत् ।

न स्यात् * । लृतौये तु कल्पे, ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसम्बन्धेन जीवत्वापातात्, तदतिरिक्तातुपहितब्रह्मासिद्धिः स्यात् । सर्वेषु च देहेभ्येकं एव जीवः स्यात् । तुरौये तु कल्पे, ब्रह्मणोऽन्य एव जीव इति जीवभेदस्यौपाधिकत्वं परिव्यक्तं स्यात् । चरमे, चार्वाकपत्रं एव परिगृहीत स्यात् । तस्मादभेद-शास्त्रबलेन कृत्स्नस्य भेदस्याविद्यामूलत्वमेवाभ्युपगत्यम् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रोयजनपरतयैव शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि, ध्यानविधिशेषतया † वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्य-सुपपन्नमिति ॥

तदप्ययुक्तम् । ध्यानविधिशेषलेऽपि‡ वेदान्तवाक्यानामर्थसत्यत्वे प्रामाण्यायोगात् । एतदुक्तं भवति । ब्रह्म-स्वरूपगोचराणि वाक्यानि किं ध्यानविधिनैकवाक्यतामापन्नानि ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते । उत स्ततत्वाण्येव । एकवाक्यत्वे ध्यानविधिपरत्वेन ब्रह्मस्वरूपे सात्पर्यं न सम्भवति § । भिन्नवाक्यत्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रोयजनविरहादनवबोधकत्वमेव । न च वाच्यम्, ध्यानं नाम स्मृतिसन्ततिरूपम् । तच्च स्मर्तव्यैकनिरूपणीयमिति । ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषाकाङ्क्षायाम्—इदं सर्वे यद्यमात्रा, अयमात्रा ब्रह्म, सर्वानुभूतिः,

* प्रदेशभेदादित्यादिर्न स्यादित्यनः सन्दर्भः ख-पुस्तके न दृश्यते ।

† विशेषतयेति ख०, ग० । असमीचीनसेतत् ।

‡ विशेषलेऽपोति ख० । ध्यानविशेषलेऽपोति ग० । अयुक्तमिदम् ।

§ न ध्यानविधिपरत्वेन ब्रह्मस्वरूपे सात्पर्यं सम्भवतौति ग० ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि स्वरूपतद्विशेषादीनि समर्पयन्ति । तेनैकवाक्यतामापन्नान्यर्थसङ्गावे * प्रमाणमिति ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषापेक्षत्वेऽपि, मनो† ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिदृष्टिविधिवदसत्येनाप्यर्थविशेषण । ध्याननिर्वच्युपपत्ते ‡ धैर्यसत्यत्वानपेक्षणात् । अतो वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविधुरत्वात् ध्यानविधिशेषत्वेऽपि । धैर्यविषयस्वरूपसमर्पणमावपर्यवसानात्, स्खातन्त्रेणापि बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् ज्ञानमाचेणैव पुरुषार्थपर्यन्ततासिद्धिश्च ॥

परिनिष्पन्नवस्तुसत्यतागोचरत्वाभावात् ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणः कत्वं न सम्भवतीति प्राप्तम् । तत्र प्रतिपाद्यते—‘तत्तु समन्वयादिति । समन्वयः सम्यगन्वयः, पुरुषार्थतयाऽन्वय इत्यर्थः । परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशयानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयान्वयात् तच्चाह्वप्रमाणकत्वं सिध्यत्येवेत्यर्थः । निरस्तनिखिलदोषगन्धनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परमप्राप्य ब्रह्म बोधयन् वेदान्तवाक्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहान्न प्रयोजनपर्यवसायीति ब्रुवाणी राजकुलवासिनः पुरुषस्य कौलेयकुलाननुप्रवेशेन प्रयोजनशून्यतां ब्रूते । एतदुक्तं भवति ।

* अर्थसत्यत्वे निष्पादेऽनुदासीनत्वमाचपदार्थसङ्गाव इत्यधिकं इत्यते ख-पुस्तके ।

† नामब्रह्मेति ख० ।

[प्रभाषितात्त्वात् विवरणः ।]

‡ निष्टच्युपपत्तेरिति ख० । अपपाठीऽथम् ।

¶ विशेषत्वेऽपीति ख०, ग० ।

§ कौलेयकुलाननुप्रवेशेनेति ख० । कौलेयकुलाननुप्रवेशेनेति ग० ।

अनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहितपरावरतत्त्वयाथात्यस्त्रैस्त्रै-
पावबोधानां हेवासुरगम्भैसिद्धविद्याधरकिन्नरकिम्युरुषयक्तरक्तः-
पिशाचमनुजपशुशकुनिसरौस्तपत्त्वंगुल्मलतादूर्वादीनां स्त्रौपुंसुं-
सकभेदभिन्नानां क्षेत्रज्ञानां व्यवसिताधारकपीषकभीम्यविशे-
षाणां सुक्तानां स्त्रस्य चाविशेषेणाऽनुभवसम्भवे स्त्ररूपगुण-
विभवचेष्टितैरनवधिकातिशयानन्दजनकां परं ब्रह्मास्त्रीति
बोधयदेव वाक्यं प्रयोजनपर्यवसायि । प्रदृत्तिनिवृत्तिनिष्ठल्लु-
यावत् पुरुषार्थान्वयबोधं न प्रयोजनपर्यवसायि । एवम्भूतं
ब्रह्म कथं प्रायत इत्यपेक्षायाम्—ब्रह्मविदाप्नोति परम्, आत्मा-
नमेव लोकसुपासीतेति वेदनादिशब्दैरूपासनं ब्रह्मप्राप्तुं
प्रायतया विधीयते । यथा, स्त्रवेशमनि निधिरस्त्रीति वाक्येन
निधिसङ्गावं ज्ञात्वा लृपाः सन् पश्चात्तदुपादाने च प्रयतते ।
यथा च, कश्चित् राजकुमारो बालक्रौडासक्तो नरेन्द्रभवना-
निक्षान्तो दुर्गाङ्गष्टी ॥ नष्ट इति राज्ञा ज्ञातः स्त्रयज्ञाज्ञात-
पिण्डकः केनचित् द्विजवर्येण वर्धितोऽधिगतवेदशास्त्रार्थः ॥
घोड़श्वर्णः सर्वकल्याणगुणाकरस्तिष्ठन्, पिता ते सर्वलोकाधि-

* स्त्ररूपबोधकानामिति क०, ग० ।

† व्यवस्थातेति ग० ।

‡ विशेषेणिति स्त्र० । सन्दर्भविशद्वसेतत् ।

¶ चानन्दं जनयदिति स्त्र० ।

§ —बोधनप्रयोजनेति स्त्र० । नितरामयुक्तमेतत् ।

|| मार्गात् भष्ट इति ग० ।

** अधिगतवेदशास्त्र इति ग० ।

पतिर्गम्भीर्यैदार्यवासल्यसौश्रीत्यशौर्यवौर्यधैर्य-पराक्रमादि*गुण-
गणसम्बन्धः त्वमेव नष्टं पुलं दिष्टुः पुरवरे तिष्ठतौति
केनचिदभियुक्ततमेन प्रयुक्तं वाक्यं शृणोति चेत्, तदानौमेवाहं
तावत् जीवतः † पुत्रोऽस्मितिप्राच सर्वसम्पत्समृद्ध इति निरति-
श्यहर्षसमन्वितो भवति । राजा च स्वपुत्रं जीवल्लभरोगमति-
मनोहरदर्शनं विदितसकलवेद्यं शुल्वा अवाससमस्तपुरुषार्थी
भवति । पश्चात् तावुभौ ‡ सङ्गच्छेते चेति ॥

यत्पुनः, परिनिष्पन्नवस्तुगोचरस्य वाक्यस्य ॥ तज्ज्ञान-
माचेणापि पुरुषार्थपर्यवसानात् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्य-
वत् नार्यसङ्गावे प्रामाण्यमिति । तदस्त् । अर्थसङ्गावाभावे
निश्चिते ज्ञातोऽप्यर्थः पुरुषार्थाय न भवति । बालातुरादौ-
नामपर्यवसङ्गावभान्यैवृः हर्षादुत्पत्तिः । तेषामेव तस्मिन्नपि
ज्ञाने विद्यमाने यद्यर्थभावनिश्चयो जायेत, ततस्तदानौमेव
हर्षादयो निवर्तेन् । श्रीपनिषदेष्वपि वाक्येषु ब्रह्माल्लिल-
तात्पर्यभावनिश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थपर्यवसानं न
स्यात् ॥ अतो, यतो वा इमानौत्यादि वाक्यमखिल**जग-

* गाम्भीर्यैदार्यसौश्रीत्यशौर्यपराक्रमादीति ख० ।

† तावदिति क-ख-पुस्तकयोः न पठते ।

‡ पश्चादुभाविति ख० ।

। । वाक्येति न दृश्यते ख-पुस्तके । लिपिकरप्रमाद एवाच वौजम् ।

५ भान्तेऽप्ति ग० ।

॥ अत इति म पठति ख-पुस्तकम् ।

** निखिलेति ख०, ग० ।

देककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्यं सर्वज्ञसत्यसंकल्पत्वाद्य-
नन्तकल्पाणगुणाकरमनवधिकातिशयानन्दं * ब्रह्मास्तौति बोधय-
तीति सिद्धम् ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

(क) यतो वा इमानौत्यादिजगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यं
सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं सर्वशक्तिं समस्तहेयप्रत्यनीककल्पाणगुणैकतानं

(क) सदेव सोम्येदमय आसीत् । तदैक्षत बज्ज स्यां प्रजायेवेति
क्षान्दोग्यवाक्यं विषयः । तत्र पूर्वभावितया सकलप्रपञ्चस्यात्य कारण-
तया श्रूयमाणं सदिति वस्तु किं सांख्योक्तं प्रधानमुत अनवधिकातिशया-
नन्दं ब्रह्मेति संशयः । तत्र प्रधानमेव जगत्कारणं सत्पदवाच्यमिति
पूर्वपद्धः । इदं-शब्दवाच्यस्य वियदादिकार्यस्य तत्परिणामभूतत्वात् ।
कार्यकारणयोक्त्वानन्यत्वेन प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरपि अन्येनानुमानकार-
वाक्यवेद्यत्वात् । तथाहि । येनास्तु अत भवतीत्यादिना एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय, यथा सोन्यैकेन मृत्यिणेति दृष्टान्तेन वदुप-
पाद्यते । अपि च । इजःसत्त्वयोगात् तत्र क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वस्य सम-
वात्, तदैक्षत बज्ज स्यामिति गौणमीक्षणं भवितुमर्हति । तत्त्वेज ईक्षते-
त्यादिगौणिक्षणसाहचर्याच्च । अत्र राज्ञान्तः । सदेव सोम्येदमिति
सच्छब्दवाच्यं नाचेतनं प्रधानम् । अपि तु । सर्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वादिगुण-
युक्तं परं ब्रह्मेवेति निर्व्ययते । कुतः । तदैक्षत बज्ज स्यामिति बज्ज-
भवनसङ्कल्परूपेक्षणानन्वयात् । अस्माकम्, चिदचिदस्तुशरीरतया
तद्विशिष्यत्य ब्रह्मण एव कार्यकारणभावेनान्वयात् न काचिदनपत्तिः ।

* गुणाकरानवधिकेति ख०, ग० ।

+ जगत्कारणवादीति ग-पुस्तके नोपलभ्यते ।

* ब्रह्म जिज्ञास्य मित्युक्तम् । इदानीं जगत्कारणवादिवाक्यानामानुमानिकप्रधानादिप्रतिपादनानईतोच्यते—‘ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिना । इदमान्वायते छान्दोग्ये । सदेव सोम्येदमग्रआसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽस्तु जतेत्यादि । तत्र सन्दिह्यते, किं सच्छब्दवाच्यं जगत्-

किञ्च । रजः सत्त्वरूपतया कियज्ञानशक्तिसम्बन्धः प्रधानस्येति यदुक्तम् । तदयुक्तम् । चिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः तमः पार्थक्येन रजः सत्त्वयोगाभावात् । तमसि न्यग्भूतेष्यि तत्र सम्भवति । सत्त्वादीनां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिरित्यङ्गीकाराच्च । न चानुमानाकारमेतदाक्यं हेत्वनुपदेशात् । तेषु अन्यज्ञानेन अन्यज्ञानसम्भवपरिजिहीष्यता तु दृष्टान्तोपादानम् । न च, सुखेद्रग्णसम्भवे गौणपरिग्रहो युक्तः । सदेवेत्याद्युपक्रम्य, स आत्मेति सच्छब्दवाच्यस्य आत्मशब्देन परामर्शदर्शनात् । एतदात्म्यमिदं सर्वमिति तेजः प्रभृतीनामपि तदात्मकत्वावगमात् तत्र न गौणमीकृतिश्वरणम् । अपि तु, तेजः प्रभृतिशब्दैरपि तच्छरीरकं ब्रह्मैवाभिधीयते । अनेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणीति अवणात् । अतः परमेव ब्रह्म जगत्कारणवादिवेदान्तवेद्यमिति ॥ १ ॥ १ ॥ अ० ५ ॥

(सूत्रार्थस्तु) न शब्दः श्रुतिः प्रमाणं यस्मिन्, तत् ‘अशब्दम्’ आनुमानिकं सांख्यपरिकल्पितं प्रधानं ‘न’ जगत्कारणं सत्यदवाच्यं वस्तु । अपि तु, ब्रह्मैव चेतनम् । कुतः । ‘ईक्षतेः’ कारणस्य ईक्षिदत्तश्रवणात् । तदैक्षत बज्ज स्यां प्रजायेयेति श्रुतेः । ईक्षणं नाम पर्यालोचनम्, अथवसाय इति यावत् । तस्य चेतनासाधारणधर्मत्वेन अचेतने प्रधाने असम्भवात् ॥ ५ ॥

* कल्याणेकतानमिति ग० ।

कारणं परोक्तमानुमानिकं प्रधानम्, उत उक्तलक्षणं* ब्रह्मेति । किं प्राप्तं, प्रधानमिति । कुतः, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेक-
मेवाहितौयमितौदं-शब्दवाचस्य चेतनभीग्यभूतस्य सत्त्वरज-
स्तमीमयस्य वियदादिनानारूपविकारावस्थस्य वसुनः कारण-
वस्थां वदति । कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव हि
कार्यता । अतो यद्युयं यत्स्वभावच्च कार्यवस्थं, तत्स्वभावं
+ तदेव द्रव्यं कारणावस्थम् । सत्त्वरजस्तमीमयच्च कार्य-
मिति । गुणसाम्यावस्थं प्रधानमेव हि‡ कारणं, तदेवोप-
संहृतसकलविशेषं सन्मात्रमिति सदेव सोम्येदमग्र आसीदेक-
मेवित्यभिधीयते । तत एव च कार्यकारणयोरनन्यत्वम् । तथा
सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञीपपत्तिः । अन्यथा, यथा
सोम्यैकेन मृत्यिण्डेनेत्यादि मृत्यिण्डतत्कार्यदृष्टान्तदार्ढान्ति-
कयोर्वैरूप्यच्चेति जगत्कारणवादिवाक्येन महर्षिणा कपि-
लेनोक्तं प्रधानमेव प्रतिपाद्यते । प्रतिज्ञादृष्टान्तरूपेणानुमान-
वेषमेवेदं वाक्यमिति सच्चशब्दवाचमानुमानिकमित्येवं प्राप्ते-
ऽभिधीयते—‘ईक्षतेर्नशब्दमिति । यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न
भवति, तदशब्दमानुमानिकं प्रधानमित्यर्थः । ‘न’ तज्जगत्-
कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यम् । कुतः, ‘ईक्षते’ । सच्चशब्दवाच्य-
सम्बन्धिव्यापारविशेषाभिधायिन ईक्षतेर्धातोः अवणात् । तदै-
क्षत बहु स्थां प्रजायेयेति । ईक्षणक्रियायोगच्चाचेतने प्रधाने न

* सत्त्वणमेवेति ख० ।

† तत्स्वभावस्यमिति ग० ।

‡ प्रधानमेव कारणमिति ख०, ग० ।

स अभवति । अत ईदृशेच्छण्णम्* शेतनविशेष एव सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिः पुरुषोत्तमः सच्छब्दाभिधेयः । तथा च सर्वेष्वपि स्थिति-
प्रकरणेषु ईच्चापूर्विकैव स्थितिः प्रतीयते । स ऐच्छत लोकानु-
सृजा + इति, स इमांलोकानसृजत, स ईच्चाज्ञके, स प्राण-
मसृजतेत्यादिषु ॥

ननु च, कार्यानुग्रहेनैव कारणेन भवितव्यम् । सत्यम् । सर्व-
कार्यानुग्रह एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सत्यसंकल्पः पुरुषोत्तमः
सूक्ष्मचिदचिदस्तुशरीरकः । यथाह,—

परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः । यस्यावक्तं शरौरम्,
यस्य मृत्युः शरौरम्, एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्नेत्यादि ।
तदेतत्, न विलक्षणत्वादित्यादिषु प्रतिपादयिष्यते । अतः
स्थितिवाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते । वस्तुविरोध-
खलैव परिहरिष्यते ॥

यत्तूकं, प्रतिज्ञादृष्टान्तयोगादनुमानरूपमेवेदं वाक्यमिति ।
तदसत् । हेत्वनुपादानात् † । येनाश्रुतं श्रुतमित्येकविज्ञानेन
सर्वविज्ञाने प्रतिपिपादयिषिते ॥ सर्वात्मना तदसम्बवं मन्वा-

* ईदृशेच्छण्णवादीति ख० ।

+ असृजतेति ख० ।

† हेत्वनुपादादिति ग० । अयुक्तमेतत् ।

॥ एकविज्ञाने प्रतिपिपादयिषिते इति ख० । लिपिकरप्रमादविजृम्भास्मिदम् ।

न स्य* श्वेतकेतोः तत्सभवमात्रप्रदर्शनाय हि दृष्टान्तोपादानम् ।
ईक्षत्यादिश्वरणादेव हि अनुमानगत्याभावोऽवगतः ॥

अथ स्यात्र चेतनगतमुख्यमौक्षण्मिहीच्यते । अपि तु प्रधान-
गतं गौणमौक्षण्म् । तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्तेति गौण-
क्षणसाहचर्यात् । भवति च अचेतनेष्वपि चेतनधर्मोपचारः ।
यथा, दृष्टिप्रतीक्षाः शालयः; वर्षेण बौजं प्रतिसञ्चहर्षते ।
अतो गौणमौक्षण्मितीमामाशङ्कामनुभाष्य परिहरति ।

गौणश्वेनात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

(ख) यदुक्तां गौणेक्षणसाहचर्यात् सतोऽपीक्षणव्यपदेशः, सर्ग-
नियतपूर्वावस्थाभिप्रायो ‘गौण’ इति । तत्र । ऐतदात्म्यमिदं

(ग) प्रपतनासन्नं कूलमालक्ष्य, कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि चेतनवदुप-
चारदर्शनेन, तत्तेज ऐक्षतेयाद्यचेतनगतगौणशब्दसाहचर्येण च, तदै-
क्षतेयत्र ईक्षतिप्रयोगो ‘गौण’ इति ‘चेतु’ । ‘न’ । कस्मात् । ‘आत्म-
शब्दात्’ । सदेव सोम्येदमय आसीदित्युपक्रम्य, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं,
तत्स्य, स आत्मेति सच्चव्यवाचस्यात्मशब्देन परामर्शदर्शनात् । नहि
चेतनं श्वेतकेतुं प्रति अचेतनप्रधानस्यात्मत्वेनोपदेशः सम्भवति । कूलं
पिपतिषतीत्यादौ तु संश्यस्थलत्वात् युक्तं गौणम् । प्रकृते तु गौण-
सुख्योर्गौणस्य नितरां जघन्यत्वेन संश्याभावात् । ६ ।

* मला तस्येति ख० ।

१०३८८८

† ऐक्षत इत्यादीति ख० ।

‡ वर्षेण वातं प्रतिसञ्चिहोर्षतीति ख० । अपपाठीश्यम् ।

§ नियमनेति ख० ।

सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मेति सच्छब्दप्रतिपादितस्यात्मशब्देन व्यप-
देशात् । एतदुक्तं भवति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स
आत्मेति चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चोहैश्चेन, स आत्मेत्यात्मत्वोप-
देशोऽयं नाचेतने प्रधाने सङ्गच्छत इति । अतस्योऽवन्नानामपि
परमात्मैवात्मेति तेजःप्रभृतयोऽपि शब्दाः परमात्मन एव
वाचकाः । तथा हि, हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवे-
नात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणौति परमात्मानुप्रवेशा-
देव तेजःप्रभृतौनां वसुत्वं * तत्त्वामभावात्मेति, तत्त्वेज एत्तत्,
ता आप एत्तत्त्वेत्यपि मुख्य एव ईक्षणव्यपदेशः । अतः साह-
चर्यादपि तदैत्तत्वेत्यत गौणत्वाशङ्का दूरोऽस्तारितेति सूत्राभि-
प्रायः ॥

इतच्च न प्रधानं सच्छब्दप्रतिपाद्यम् ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

(क) सुमुक्तोः खेतकेतोः तत्त्वमसौति †सदात्मकत्वानुसन्धान-
मुपदिश्य तन्निष्ठस्य, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ
सम्पत्सरग ॥ इति शरीरपातमावान्तरायी ब्रह्मसम्पत्तिलक्षणा

(क) तस्मिन् सदृपे कारणे 'निष्ठा—भक्तिरूपापन्नं ज्ञानं यस्य, तस्य
'मोक्षं उपदिश्यते । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्य-

* वसुन्नरमिति ख० । असमौचौनमेतत् ।

† दूरन उत्सारितेति ख० ।

‡ तदात्मकेति ख० ।

¶ विमोक्षेत सम्पत्सरतेति ग० । असम्रदायिकोऽयं पाठः ।

मोक्ष इत्युपदिश्यति । यदि च प्रधानमचेतनं कारणसुपदिश्येत्, तदा* तदात्मकत्वानुसन्धानस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशो नोप-पद्यते । यथा क्रतुरस्मिन्जोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतौति तन्निष्ठस्याचेतनसम्पत्तिरेव स्यात् । न च माता-पिण्डसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं शास्त्रमेवं विधतापत्रयाभिहिताः हेतुभूतामचित्सम्पत्तिसुपदिश्यति । प्रधानकारणवादिनोऽपि हि तथा प्रधाननिष्ठस्य मोक्षं नाभ्युपगच्छन्ति ॥

इतश्च न प्रधानम् ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

(क) यदि प्रधानमेव कारणं सच्छब्दाभिहितं भवेत् । तदा सुमुक्तोः श्वेतकेतोस्तदात्मकत्वं^१ मोक्षविरोधित्वाद्येयत्वेनोप-

इति श्रुतेः । अतः, सच्छब्दाभिहितं न प्रधानम् । अपि तु, परमेव ब्रह्म । यदि चेतनं सुमुक्तुं श्वेतकेतुं प्रति अचेतनं कारणसुपदिश्येत्, तदा तच्च-मसीति सदात्मकतया प्रत्यगात्मानुसन्धानस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशो नोप-पद्यते । अन्यथा, अचेतनापत्तिरेव मोक्षः स्यात् । प्रधानकारणवादिनामपि तन्निष्ठस्य मोक्षो नाभिमतः, व्याच्यत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

(क) यदि अचेतनं प्रधानमेवाच कारणतया विवक्षितं स्यात् । तद्वै, तस्य मोक्षविरोधित्वात् तन्निष्ठावारणाय सुमुक्तुं श्वेतकेतुं प्रति ‘हेयत्व-

* न देति ख-पुस्तके नोपलब्धम् ।

^१ मोक्षसाधनस्येति ख० ।

^२ लघाभिहतेति ख०, ग० ।

^३ सदात्मकत्वमिति ख० ।

देशं स्यात् । न च तत् क्रियते । प्रत्युतोपादेयत्वेनैव, तत्त्व-
मसि, तस्य तावदेव चिरमित्युपदिश्यते ॥

इतम् न प्रधानम् ।

प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ६ ॥

(क) प्रधानकारणत्वे प्रतिज्ञाविरोधम् भवति । वाक्योप-
क्रमे ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तच्च कार्यकार-
णयोरनन्यत्वेन कारणभूतसद्विज्ञानात्* तत्कार्यभूतसचेतनप्रप-
ञ्चस्य ज्ञाततयैवोपपादनीयम् । तनु प्रधानकारणत्वे चेतनवर्गस्य
प्रधानकार्यत्वाभावात् प्रधानविज्ञानेन चेतनवर्गविज्ञानासिद्धे-
र्विरुद्धते ॥

इतम् न प्रधानम् ।

खाप्ययात् ॥ १० ॥

(ख) तदेव सच्छब्दवाच्यं प्रकृत्याह । खप्नान्तं मे सोम्य विजा-
नीहीति, यत्तैत्पृष्ठः खप्ति नाम, सता सोम्य तदा सम्बन्धो

मेव श्रुत्या उच्येत । न च तथोच्यते । प्रत्युत, तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति
मोक्षसाधनतया तस्य ध्येयत्वमेवाच उच्यते । ततः ‘च’ न प्रधानमिति
युक्तम् ॥ ८ ॥

(क) प्रधानकारणवादे, येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिकारणविज्ञानेन
चिदचिन्मिश्रकृतस्वकार्यविज्ञानप्रतिज्ञा च विरुद्धते । चेतनवर्गस्य प्रधान-
कार्यत्वाभावेन तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानासम्भवात् न प्रधानं कारणम् ॥ ६ ॥

(ख) खप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति, खमपीतो भवति, सता सोम्य

* सिद्धिज्ञानादिति ख० । अशुद्धमेतत् ।

भवति, स्वमपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितौत्याचक्षते, स्वं ह्यपीतो भवतीति सुषुप्तं जीवं सता सम्बन्धं स्वमपीतः स्वस्मिन् प्रलैन इति व्यपदिशति । प्रलयस्य स्वकारणे * लयः । नचाचेतनं प्रधानं चेतनस्य जीवस्य कारणं भवति । स्वमपीतो भवति, आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः । चिदसुशरीरकं तदात्म-भूतं ब्रह्मैव† जीवशब्देनाभिधीयत इति ‡ । नामरूपव्याकरण-शुत्योक्तं तज्जीवशब्दाभिधीयं ब्रह्म सुषुप्तिकालेऽपि प्रलयकाल इव नामरूपपरिष्वङ्गाभावात् केवलसच्चब्दाभिधीयमिति, सता सीम्य तदा सम्बन्धो भवति, स्वमपीतो भवतीत्यच्यते । तथा समानप्रकरणे नामरूपविभागीपरिष्वङ्गाभावेन प्राञ्जनैव परिष्वङ्गात् प्राञ्जनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमित्युच्यते§ । आमोक्तात् ॥ जीवस्य नामरूपपरिष्वङ्गादेव

तदा सम्बन्धो भवतीत्यादिभिः सुषुप्तस्य जीवस्य 'स्वाययः—स्वकारणे लयः—अयते । प्रधानस्य कारणत्वे लयश्रुतिर्विरुद्धेत । प्रधानस्य जीवकारणत्वाभावात् ॥ १० ॥

* कारणे लय इति ख० ।

† ब्रह्मेति क०, ख० ।

‡ इति—शब्दः स्वपुष्टके नीपलभ्यते ।

¶ विभागेति न पठति ग-पुस्तकम् ।

§ तथा समानप्रकरणे इत्यादिरुच्यत इत्यन्तः सन्दर्भः ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पसित इत्यवधेयम् ।

|| आमोक्तमिति ख० ।

हि स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानोदयः । सुषुप्तिकालेऽपि * नामरूपे
विहाय सता सम्परिष्वक्ताः पुनरपि जाग्रहशायां नामरूपे
परिष्वज्य तत्तनामरूपा भवन्तौति शुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते ।
यदाऽ सुषुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण एव
ह्वैकधाऽ भवति, तस्माद्वा एतस्मादात्मनः प्राणा यथा-
यतनं विप्रतिष्ठन्ते, यथा ते दृह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृक्षो वा
वराहो ॥ वा दंशो वा मशको वा यद्यद्वयति ॥, तथा तथा
भवतौति च । तथा **, सुषुप्तं जीवं प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्ता
इति च वदति । तस्मात् सच्छब्दवाचं परं ब्रह्म सर्वज्ञः परमे-
खरः पुरुषोत्तम एव । तदाह वृत्तिकारः—सता सौम्य तदा
सम्बन्धो भवतौति सम्पत्यसम्पत्तिभ्यामेतदध्यवसौयते । प्राज्ञे-
नात्मना सम्परिष्वक्ता इति चाहेति ॥

इतश्च न प्रधानम् ।

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

(क) आत्मा वा इदमेक एवाश्र आसौत्, नान्यत्किञ्चन

(क) तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्मूतस्तथा यः सर्वज्ञः सर्व-

* अपौति न दृश्यते ख-पुस्तके । अपि ह्वैति ग० ।

† यथेति ख० । असाम्यदायिकोऽशं पाठः ।

‡ एवैकधेति ख०, ग० ।

¶ एतस्मादिति ग-पुस्तके नोपलभ्यते ।

§ वाराह इति क०, ख० ।

|| यद्यद्वयन्ति, तथा तथा भवन्तौति ख० ।

** यथेति ख० ।

मिषत्, स एकत लोकान् सृजा इति, स इमांलोकानसृजत, तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः समूत्रं आकाशादायुर्वार्यो-रग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी, तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतत् यद्वृग्वेद इत्यादिस्त्रिवाक्यानां या 'गतिः—प्रवृत्तिस्त्रित् 'सामान्यात्'—तस्मानार्थत्वात् अस्य तेषु सर्वेषु सर्वेश्वरः* कारणमवगम्यते । तस्मादत्वापि सर्वेश्वरः कारण-मिति निश्चीयते ॥

इतच्च न प्रधानम् ।

श्रुतत्वाच्च ॥ १२ ॥

(क) 'श्रुतमेवमस्याऽमुपनिषदि । अस्य सच्छब्दवाच्यस्यात्म-त्वेन नामरूपयोर्व्याकर्णत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वाधारत्वमप-हृतपाभ्यत्वादिकं सत्यकामत्वं' सत्यसङ्गल्पत्वाच्चानेन जीवेनात्म-

वित्, तस्मादेतस्माद्नामरूपमन्नम् जायते । इत्याद्युपनिषद्वाक्येष सर्वत्रैव चेतनैककारणत्वस्य 'गतेः—अवगमादस्यापि 'सामान्यात्'—तत् समानार्थ-त्वाचेतनं ब्रह्मैव कारणतया प्रतिपाद्यते । नहि तार्किकाणामिव वेदान्त-शास्त्रस्य भिन्ना कारणावगतिः । यथा प्रधानस्यापि क्वचित् कारणत्वं वक्तुं शूक्येत ॥ ११ ॥

(क) अस्यामेव उपनिषदि, सच्छब्दवाच्यपरमेश्वरस्यैव, आत्मन एवेदं सर्वमिद्यात्मत्वेन सर्वकारणत्वस्य 'श्रुतत्वात्' । 'च' शब्दादुपनिषदन्तरेऽपि,

* र्द्व्वर इति ख० ।

† श्रुतमेव द्व्यस्यामिति ख० । श्रुतमेवं द्व्यस्यामिति ग० ।

‡ नामरूपव्याकर्णत्वमिति ख० ।

¶ सत्यसङ्गल्पत्वमिति न लक्ष्यते ग-पुस्तके ।

नातुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः
प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः, एतदात्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स
आत्मा, यच्चाख्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्,
तस्मिन् कामाः समाहिताः, एष आत्मा अपहृतपापा विजरी
विमृत्युः विशोकोऽविजिघस्तोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प
इति । तथा च शुत्यन्तराणि ।

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके
न चेश्मिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।

स कारणं करणाधिपाधिपो
नचात्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः ॥
सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धौरी
नामानि क्षत्वाभिवदन् यदास्ति ।

अन्तःप्रविष्टः शास्त्रा जनानां, सर्वात्मा, विश्वात्मानं परायणं
पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं, शाश्वतं शिवमच्युतम् ।

यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते अयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्त नारायणः स्थितः ॥

एष सर्वभूतान्तरात्मापहृतपापा दिव्यो देव एको नारायण

स कारणं करणाधिपाधिप इत्यादिना तथैव अवणादपि । अतः, सदेव
सोम्येदमिवादिजगत्कारणवादिवेदान्तवाक्यवेद्यं न प्रधानम् । किन्तु सर्वज्ञः
सर्वशक्तिः समख्यकल्याणगुणाकरः पुरुषोत्तम एव परं ब्रह्मेति सिद्धम् ।
एतेन जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः पारमार्थिकमुख्येक्षिटत्वादिगुणयोगिलादिः
श्रुतिमुखेन प्रतिपादितत्वात् प्रधानकारणवाद इव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्म-
वादोऽपि सूत्रकारेण निरस्ति इति वेदितव्यम् ॥१२ ॥

एव निखिलजगदेककारणमित्यादौनि । तस्माच्चगत्कारणवादि-
वाक्यं न *प्रधानप्रतिपादनयोग्यम् । अतः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः
सर्वेश्वरः निरस्तसमस्तदोषगम्भीरनवधिकातिशयासंख्येयकल्याण-
गुणगणमहार्थः† पुरुषोत्तमो नारायण एव निखिलजगदेक-
कारणं जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थितम् ॥

अत एव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादेऽपि सूत्रकारेण आभिः
शुतिभिः‡निरस्तो वेदितव्यः । पारमार्थिका§मुख्येक्षणादिगुण-
योगि जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थापनात् । निर्विशेषवादे हि
साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम् । वेदान्तवेद्यं ब्रह्म च जिज्ञास्यतया
प्रतिज्ञातम् § । तच्च चेतनभितौक्षतेनाशब्दमित्यादिभिः सूत्रैः
प्रतिपाद्यते । चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगः । अत ईक्षणगुण-
विरहिणः प्रधानतुल्यत्वमेव । किञ्च, निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे
तस्य प्रकाशत्वमपि दुरुपपादम् ॥ । प्रकाशो हि नाम **
स्त्रस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतामापादयन् वसुविशेषः । निर्वि-
शेषस्य वसुनस्तदुभयरूपत्वाभावात् घटादिवदचित्त्वमेव । तदु-
भयरूपत्वाभावेऽपि तत्क्षमत्वमस्तौति चेत्, न । तत्क्षमत्वं हि
तत्वामर्थमेव । सामर्थ्यगुणयोगे हि निर्विशेषवादः परित्यक्तः

* प्रधानादीति ग० ।

† गुणमहार्थ इति ग० ।

‡ सूत्रकारेणाभिहितशुतिभिरिति ख० ।

§ पारमार्थिकमिति ख० । पाठोऽयं नाम्यभ्यं रोचते ।

§ प्रतिज्ञातस्येति ख०, ग० ।

|| दुरुपपादयमिति ख० ।

** नामेत्यव तावदिति पठति ख-पुस्तकम् ।

स्यात् । अथ शुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपगम्यत इति चेत् । हन्त तर्हि तत एव सर्वज्ञता* सर्वशक्तिलं सर्वेश्वरत्वं सर्वकल्याणगुणाकरत्वं सकलहेयप्रत्यनौकतेत्यादयः सर्वेऽभ्युपगत्व्याः । शक्तिमत्वञ्च † कार्यविशेषानुग्रहत्वम् । तच्च कार्यविशेषैकनिरूपणौयम् । कार्यविशेषस्य निष्प्रमाणकत्वे तदेकनिरूपणौयं शक्तिमत्वमपि निष्प्रमाणकं स्यात् । किञ्च, निर्विशेषवस्तुवादिनो वस्तुत्वमपि निष्प्रमाणकम् । प्रत्यक्षानुभानागमजन्यानुभवाः सविशेषविषया ‡ इति पूर्वमेवोक्तम् । तस्माद्विचित्रत्वेतनाचेतनालक्जगद्भूपेण, वहु स्थानितीक्षणत्वमः पुरुषोन्नतम् एव जिज्ञास्यं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

एवं जिज्ञास्यस्य ¶ तस्य ब्रह्मणश्चेतनभौग्यभूतजड़रूपसत्त्वरजस्तमोमयप्रधानात् व्यावृत्तिरूपा । इदानीं कर्मवश्यात् त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंसर्गनिभित्तनानाविधानन्तदुःखसागरनिमज्जनेनाशुद्धात् शुद्धाच्च प्रत्यगात्मनोऽन्यनिखिलहेयप्रत्यनीकं निरतिशयानन्दं ब्रह्मेति प्रतिपादयते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥

(क) तैत्तिरीया अधीयते । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति

(क) तैत्तिरीयके, तस्मादा एतस्मादात्मनः आकाशः समूत इति प्रकृत्य, तस्मादा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयस्त्वेनैव

* सर्वसत्त्वेति ख० ।

† शक्तिविशेषत्वचेति ख० । असमीकौनमेतत् ।

‡ —स्थानुभवाः सविशेषगीचरा इति ग० ।

¶ जिज्ञासितस्येति ख० । जिज्ञासितव्यस्येति ग० ।

प्रकृत्य, तस्मादा एतस्मादिज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्द-
मय इति । तव सन्देहः । किमयमानन्दमयो बन्धमोक्षभागिनः
प्रत्यगात्मनो जौवशब्दाभिलपनीयादन्यः परमात्मा, उत स

पूर्ण इत्यत्र जगलारणतया अवगत आनन्दमयशब्दवाचः किं प्रत्यगात्मा,
उत परमात्मेति संशयः । प्रत्यगात्मेति पूर्वः पद्धः । कुतः । तस्यैष एव
शास्त्रीर आत्मेत्यानन्दमयस्य शरीरसम्बन्धितश्रवणात् । तच्च प्रत्यगात्मन-
एव युक्तम् । अन्नमयादिगौणार्थप्रवाहपतितत्वाच । तस्य चेतनवेन ईक्षा-
पूर्विका च हृषिरप्युपपद्यते । किञ्च । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमया-
नन्दमया मे शुद्धन्तामिति श्रुत्यन्तरे आनन्दमयस्य शोधत्वश्रवणात् ।
नित्यशुद्धस्य परमात्मनः शोधत्वासम्भवात् । अत्र राजान्तः । आनन्द-
मयः परमात्मा । कुतः । यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष
ह्येवानन्दयति, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिवादिना तत्रैवानन्दशब्दस्य
बङ्गवालोऽभ्यस्यमानत्वात् । सैषानन्दस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य, आनन्दं
ब्रह्मणो विदान् न विभेति कुतच्चनेत्र्यन्तस्य वाक्यस्य ब्रह्मानन्दे एव निरति-
श्यत्वापरिमितत्वप्रतिपादनेन समाप्तिर्शनाच्च । शास्त्रीरात्मतत्त्वं परमात्मन
एव । यस्य पृथिवी शरीरमित्यारभ्य एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्नेति
सर्वेष्वपि अन्नमयादिषु नियन्तृत्वेन तस्य वर्तमानत्वात् । आनन्दमये तु,
तस्यैष एव शास्त्रीर आत्मायः पूर्वस्येति निर्देशस्तस्य अनन्यात्मतं प्रदर्श-
यति । आत्मान्तरात्मनिर्देशात् । नाप्यन्नमयादिगौणार्थप्रवाहपतितत्वात्
तस्यापि गौणत्वं निर्णयतुं शक्यम् । तस्य सर्वान्तरत्वेन सर्वपरत्वेन च प्रति-
पादितत्वात् । शुद्धन्तामित्यस्य प्रसाधन्तामित्यर्थः । अतः जगलारणतया
निर्दिष्ट आनन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् ॥ १ । १ । ४० ६ ॥

(सूत्रार्थस्तु ।) प्रधानादैत्यान्तरभूतस्य प्रत्यगात्मनस्तेनस्य ईक्षण-
योगसम्भवेऽपि बन्धमोक्षभागिनस्तस्य न आनन्दमयशब्दवाच्यतं जगलार-

एवेति । किं युक्तं, प्रत्यगामेति । कुतः । तस्य एष एव शारौर
 * आमेत्यानन्दमयस्य शारौरत्वश्चवणात् । शारौरी हि शरौर-
 सम्बन्धौ जीवात्मा । ननु च जगत्कारणतया प्रतिपादितस्य
 ब्रह्मणः सुखप्रतिपत्त्यर्थमन्नमयादैननुक्रम्य तदेव जगत्कारण-
 मानन्दमय इत्युपदिश्यति । जगत्कारणच्च, तदैच्चर्तेति । अवणात्
 सर्वज्ञः सर्वेष्वर इत्युक्तम् । सतु जीवान्नातिरिच्यते । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तत्त्व-
 मसिः श्वेतकेतो इति कारणतया निर्दिष्टस्य जीवसामाना-
 धिकरण्यनिर्देशात् । सामानाधिकरणं हि एकत्रप्रतिपादन-
 परम् । यथा, सोऽयं देवदत्त इत्यादौ । ईक्षापूर्विका च सृष्टि-
 चितनस्य जीवस्योपपद्यते एव । अतो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति
 जीवस्याचिलसंसर्गवियुक्तं स्वरूपं प्राप्यतयोपक्रान्तमानन्दमय ॥
 इत्युपदिश्यते । अचिदियुक्तस्य ॥ स्वरूपस्य लक्षणमिदमुच्यते,
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । तद्रूपप्राप्तिरेव हि मोक्षः । न ह वै

गत्वच्चेति निर्णीयते । ‘आनन्दमय’-शब्दनिर्दिष्ट आकाशादिजगत्कारणभूतः
 प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरः परमात्मैव । कुतः । ‘अभ्यासात्’ । तत्रैव आनन्द-
 शब्दस्य बज्ज्ञात्वे अभ्यस्यानत्वात् । स एको मानुष आनन्दस्त्रिये शत-
 मित्यस्यानन्दस्य च निरतिशयत्वापरिमितत्वप्रतीतिबलात् प्रत्यगात्मन्य-
 सम्भावितवेन तदतिरिक्ते परमात्मन्येव सम्भवात् ॥ १३ ॥

* शरौर इति ख० । अयुक्तमेतत् ।

† ईचतिश्चवणादिति ख० ।

‡ तत्त्वमसीति कारणतयेति ग० ।

॥ उपक्रान्तमानन्दमय इत्यंशः ख-ग-पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

§ अचिदियुक्तस्वरूपस्येति ख०, ग० ।

सशरौरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अश्शरौरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्थशत इति । अतो जीवस्याविद्यावियुक्तं स्वरूपं प्राप्यतया प्रक्रान्तमानन्दमय इत्युपदिश्यते । तथा हि, शाखा-चन्द्रन्यायेनात्मस्वरूपं दर्शयितुमन्नमयः पुरुषः इति प्रथमं शरौरं निर्दिश्य तदन्तरभूतं तस्य धारकं पञ्चवृत्तिप्राणं तस्याप्यन्तरभूतं मनः, * तदन्तरभूताच्च बुद्धिं, प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय इति तत्र तत्र बुद्ध्यवतरणक्रमेण निर्दिश्य सर्वान्तरभूतं जीवात्मानम्, अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इत्युपदिश्य, अन्तरात्मपरम्परां समापयति । अतो जीवात्मस्वरूपमेव † ब्रह्मविदाप्नीतौति प्रकान्तं ब्रह्म तदेवानन्दमय इत्युपदिष्टमिति निश्चीयते ॥

ननु, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयादन्यत् ब्रह्मेति प्रतीयते । नैवम् । ब्रह्मैव स्वस्त्रमावविशेषेण पुरुषविधत्तरूपितं^१ शिरः-पञ्चपुच्छरूपेण व्यपदिश्यते । यथात्रमयो देह एव स्वस्त्रादनति-रिक्तस्वावयवैरिव, तस्येदमेव शिर इत्यादिना शिरःपञ्चपुच्छा अवयवतयाः^२ निर्दर्शिताः । तथा आनन्दमयं ब्रह्मापि स्वस्त्रादनतिरिक्तैः प्रियादिभिर्निर्दर्शितम् ॥ । तत्रावयवलेन रूपि-

* तदन्तरभूतं मन इति ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतितमित्यवगत्त्वम् । ग-पुस्तकन्तु सर्वत्र अन्तरशब्दस्याने अन्तरिति पठति ।

† जीवात्मा स्वरूपमिति ग० ।

^१ स्वभावविशेषेणेति ख०, ग० ।

^२ पुरुषविधनिरूपितमिति ख० ।—स्वरूपितमिति ग० । पूर्वव यमीचीनतया न प्रतिभाति ।

६ पुच्छवज्ञयेति ख० । पुच्छपञ्चवज्ञयेति ग० ।

॥ दर्शितमिति ख० ।

तानां प्रियमोदप्रमोदानन्दानामाश्रयतया अखण्ड*मानन्दमयं
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते । यदि चानन्दमयादन्यत् ब्रह्माभवि-
ष्यत् । तस्मादा एतस्मादानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यपि
निरदेव्यत् । नचैवं निर्दिश्यते † । एतदुक्तं भवति । ब्रह्म-
विदाप्नोति परमिति प्रक्रान्तं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
लक्षणतः सकलेतरव्याख्यात्ताकारं प्रतिपाद्य तदेव ‡, तस्मादा
एतस्मादात्मन इत्यात्मशब्देन निर्दिश्य तस्य सर्वान्तरात्मकत्वेना४
त्वं व्यज्ञयद्वाक्यमन्नमयादिषु तत्तदन्तरात्मकत्वेन § निर्दि-
ष्टान् प्राणमयादीनतिक्रम्यान्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्यात्म-
शब्देन निर्देशमानन्दमये समापयति । अतः, आत्मशब्देन
प्रक्रान्तं ब्रह्मानन्दमयमिति निश्चीयत इति॥ ॥

ननु च, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्ता,—

असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ॥

इति ब्रह्मज्ञानाज्ञानाभ्यामात्मनः सङ्गावासङ्गावौ दर्शयति,
नानन्दमयज्ञानाज्ञानाभ्याम् । न चानन्दमयस्य प्रियमोदादि-
रूपेण सर्वलोकविदितस्य सङ्गावासङ्गावज्ञानशङ्का** युक्ता ।

* अखण्डानन्दमयमिति ख० ।

† इतरदेवतेति ख० । नितरात्मयुक्तमेतत् ।

‡ तददिति ख० ।

४ सर्वान्तरत्वेनेति ग० ।

§ तत्तदन्तरतयात्मत्वेनेति ख०, ग० ।

॥ निर्देशमित्यादिः प्रक्रान्तमित्यन्तः पाठः ख-पुल्के न दृश्यते ।

**सङ्गावज्ञानाज्ञानशङ्केति ख० । सङ्गावासङ्गावज्ञानशङ्केति ग० । न समीचीनमेतत् ।

अतो नानन्दमयमधिक्त्वायं स्त्रीक उदाहृतः । तस्मादानन्द-
मयादन्यत् ब्रह्म । नैवम् । इहं पुच्छं प्रतिष्ठा, पृथिवी पुच्छं
प्रतिष्ठा, अर्थर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेत्येवमुक्ता तत्र तत्रोदाहृताः,
अन्नादै प्रजाः प्रजायन्त इत्यादयः स्त्रीकाः यथा न पुच्छमात्र-
प्रतिपादनपराः, अपि त्वन्मयादिपुरुषमात्रप्रतिपादनपराः ।
एवमत्राप्यानन्दमयस्यायमसन्नेवेति स्त्रीकी नानन्दमयव्यति-
रक्तस्य पुच्छस्य* । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वेऽपि प्रियमोदादि-
रूपेण रूपितस्यापरिच्छिन्नानन्दस्य सङ्घावासङ्घावज्ञानाज्ञानां
गङ्गा युक्तैव । पुच्छब्रह्मणोऽप्यपरिच्छिन्नानन्दतयैव ह्यप्रसिद्धता ।
शिरःप्रभृत्यवयवत्वाभावात् ब्रह्मणो नानन्दमयं ब्रह्मेति चेत्,
पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वाभावात् पुच्छमपि ब्रह्म न भवेत् । अथा-
विद्यापरिकल्पितस्य वस्तुनस्तस्याप्याश्रयभूतत्वात् ब्रह्मणः पुच्छं
प्रतिष्ठेति रूपणमात्रमित्युच्येत । हन्त तर्ह्यसुखात् व्यावृत्त-
स्यानन्दमयस्य ब्रह्मणः प्रियशिरस्त्वादिरूपणं भविष्यति । एवच्च,
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति विकारास्यदजडपरिच्छिन्नवस्त्वन्त-
रात् व्यावृत्तस्यासुखात् व्यावृत्तिरानन्दमय इत्युपदिश्यते ॥ ५ ।
ततस्चाखण्डैकरसानन्दरूपे ब्रह्मणानन्दमय इति मयट्, प्राण-

* पुच्छस्येति न पठति ख-पुस्तकम् ।

† ज्ञानाज्ञानाशङ्केति ख० ।

‡ प्रतिष्ठत्वाभावादिति ख०, ग० ।

§ रूपमात्रमिति ख०, ग० ।

॥ —वस्तुन्नरव्यावृत्तस्यानन्दमयस्य ब्रह्मण इत्युपदिश्यते इति ख० । पाठीऽयं
सुमनसां वैमनस्यमावहन्ति ।

मय इव स्वार्थिको द्रष्टव्यः । तस्माद्विद्यापरिकल्पितविविध-
विचित्रदेवादिभेदभिन्नस्य जीवात्मनः स्वाभाविकं स्वरूपः
मखण्डैकरसं सुखैकतानमानन्दमय, इत्यच्यते इत्यानन्दमयः’
प्रत्यगात्मा इति ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे । ‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’ । ‘आनन्दमयः’
परमात्मा । कुतः, ‘अभ्यासात्’ । सैषानन्दस्य मौमांसा भवतीत्या-
रभ्य, यतो वाचो निवर्तन्ते इत्येवमन्तेन वाक्येन शतगुणितोत्तर-
क्रमेण निरतिशयदशाऽशिरस्कोऽभ्यस्यमान आनन्दोऽनन्तदुःख-
मिश्रपरिमितसुखलवभागिनि जीवात्मन्यसम्भवनिखिलहैयप्रत्य-
नौककत्याणैकतानसकलेतरविलक्षणं परमात्मानमेव स्वाश्रय-
मावेद्यति । यदाह, † तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर
आत्मानन्दमय इति । विज्ञानमयो हि जीवः, न बुद्धिमात्रं,
मयद्वप्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतिः । प्राणमये त्वगत्या स्वार्थिकता-
श्रीयते । इह तु तद्वतो जीवस्य सम्भवात्मानर्थकत्वं न्यायम् ।
बड़ी मुक्तश्च प्रत्यगात्मा, ज्ञोऽती⁹ एवेत्यभ्यधीमहि । प्राण-
मयादौ तु मयङ्गर्थासम्भवोऽनन्तरमेव वक्ष्यते । कथं तर्हि विज्ञान-
मयविषयस्त्रीके, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति केवलविज्ञानशब्दो-
पादानमुपपद्यते । ज्ञातुरेवात्मनः स्वरूपमपि स्वप्रकाशतया
विज्ञानमित्युच्यते इति न दीप्तः । ज्ञानैकनिरूपणौयत्वाच्च

* जीवात्मन एकरूपमिति ग० । स्वाभाविकं रूपमिति ग० ।

† दशशिरस्क इति ख० । अयुक्तमिदम् ।

‡ तथा हीति ग० ।

¶ ज्ञायत इति ख० । ज्ञानैरिति ग० ।

ज्ञातुः स्वरूपस्य स्वरूपनिरूपणधर्मशब्दा हि धर्मसुखेन धर्मिन्-
स्वरूपमपि प्रतिपादयन्ति,* गवादिशब्दवत् । कृत्यल्लुटो बहुल-
मिति वा कर्तृरि ल्लुडाश्रौयते । नन्दादिलं वाश्रित्य नन्दिग्रहे-
त्यादिना कर्तृरि ल्लुः । अत एव, विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि
तनुतेऽपि चेति यज्ञादिकर्तृत्वं विज्ञानस्य श्रूयते । नच बुद्धिमात्रस्य
कर्तृत्वं † सम्भवति । अचेतनेषु हि चेतनोपकरणभृतेषु विज्ञान-
मयात् प्राचीनेऽव्यवन्नमयादिषु न चेतनधर्मभूतं कर्तृत्वं श्रूयते ।
अत एव च, चेतनमचेतनज्ञ स्वासाधारणैर्निलयनवानिलय-
नत्वादिभिर्धर्मविशेषैर्विभज्य निर्दिशदाक्यं, विज्ञानज्ञाविज्ञान-
ज्ञेति विज्ञानशब्देन तद्गुणं चेतनं वदति । तथान्तर्यामि-
ब्राह्मणे, यो विज्ञाने तिष्ठन्निति पर्यायमधीयाना माध्यन्दिनाः
स्थाने, य आत्मनि तिष्ठन्निति पर्यायमधीयाना माध्यन्दिनाः
काखपाठगतविज्ञानशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मेति स्फुटौकुर्वन्ति ।
विज्ञानमिति च नपुंसकलिङ्गं वस्तुत्वाभिप्रायम् । तदेवं विज्ञान-
मयात् जीवादन्यस्तदन्तरः ॥ परमात्मा 'आनन्दमयः' । यद्यपि,
विज्ञानं यज्ञं तनुत इति स्त्रोके ज्ञानमात्रैः मेवोपादीयते, न
ज्ञाता । तथायन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति तदान् ज्ञातै-
वीपदिश्यते । यथा, अन्नाहै प्रजाः प्रजायन्त इत्यत्र स्त्रीके केव-

* शब्दः...प्रतिपादयतौति क०, ख० ।

† बुद्धिमात्रस्य कर्तृत्वं नेति ग० ।

‡ सचेतनेष्विति ख० । अयुक्तमेतत् ।

॥ तदन्तर इति न पठाते ख-पुस्तके ।

§ स्त्रीकेनेति ग० ।

लाक्षोपादानेऽपि, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यत्र नान्मात्रं
निर्दिष्टम् । अपि तु, तत्त्वस्तद्विकारः * । एतत्सर्वं हृदि निधाय
सूचकारः स्थयमेव, भेदव्यपदेशादित्यनन्तरमेव वदति ॥

यदुत्तं, जगत्कारणतया निर्दिष्टस्य, अनेन जीवेनामनानु-
प्रविश्य, तत्त्वमसौति जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशात् जगत्-
कारणमपि जीवस्त्रूपान्नातिरिच्यत इति कृत्वा जीवस्यैव स्त्रू-
पम्, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकान्तम् । असुखात् व्याहृत्तत्वेना-
नन्तरमय इत्युपदिश्यत इति । तदयुक्तम् । जीवस्य चेतनत्वे सत्यपि,
तदैवत वहु स्यां प्रजायेयेति, तत्त्वेजोऽस्त्रजतेति स्त्रं संकल्पपूर्वका-
नन्तविचित्रास्त्रियोगानुपपत्तेः । शुद्धावस्थस्यापि हि तस्य
सर्गादिजगद्गापारासम्भवः†, जगद्गापारवर्जं, भौगमात्रसाम्य-
लिङ्गादित्यत्रोपपादयिष्यते । कारणभूतस्य ब्रह्मणो जीवस्त्रूप-
त्वानभ्युपगमे, अनेन जीवेनामना, तत्त्वमसौति सामाधिकरण्य-
निर्देशः कथं सुपपद्यत इति चेत् । कथं वा निरस्तनिखिलदीष-
गस्यस्य सत्यसंकल्पस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरनवधिकातिशयासंख्ये-
कल्याणगुणस्य सकलकारणभूतस्य † ब्रह्मणो नानाविधानन्त-
दुःखाकरकर्माधौनचिन्तितनिमिषितादिसकलप्रवृत्तिजीवस्त्रूप-
त्वम् । अन्यतरस्य मिथ्यात्वेनोपपद्यत इति चेत् । कस्य भीः । किं

* तदन्नमय इति ख० ।

† विविधविचित्रेति ख० ।

‡ जगद्गापारासम्भव इति न दृश्यने खण्डके । पतित एवैष पाठ इति मा-
विकर्तव्यम् ।

¶ सकलभूतकारणस्येति क०, ख० ।

हेयसम्बन्धस्य, किं वा हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्त्रभावस्य । हेय-
प्रत्यनीककल्याणैकतानस्य ब्रह्मणोऽनाद्यविद्याश्रयत्वेन हेयसम्बन्ध-
प्रतिभासी मिथ्यारूप इति चेत् । विप्रतिषिद्धिमिदमभिधौयते ।
ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानत्वमनाद्यविद्याश्रयत्वेनानन्त-
दुःखविषयमिथ्याप्रतिभासाश्रयत्वच्चेति । अविद्याश्रयत्वं तत्कार्य-
दुःखप्रतिभासाश्रयत्वच्चैव हि * हेयसम्बन्धः । तत्सम्बन्धित्वं तत्-
प्रत्यनीकत्वं † विरुद्धमेव । तथापि तस्य मिथ्यात्वात् विरोध
इति मा वोचः । मिथ्याभूतमप्यपुरुषार्थ एव, यन्निरसनाय
सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते इति ब्रूषे । निरसनौयापुरुषार्थयोगच्च
हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया विरुद्धते । किं कुर्मः । येनाश्रुतं
श्रुतं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय, सदेव सोम्येद-
मग्र आसीदित्यादिना निखिलजगदेककारणतां, तदैकत ब्रह्म
स्थानिति सत्यसङ्गल्पताच्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरनवधिकातिशया
सङ्ग्रहयाकल्याणगुणस्य सकलकारणभूतस्यां ब्रह्मणः प्रतिपाद्य
तस्यैव ब्रह्मणः तत्त्वमसौति सामानाधिकरणैनानन्तदुःखाश्रय-
जीवैक्यं § प्रतिपादितम् । तदन्यथानुपपत्त्या ब्रह्मण एवाविद्या-
श्रयत्वादि परिकल्पनीयमिति चेत् । श्रुतोपपत्तयेऽप्यनुपपत्तं

* अविद्याश्रयत्वं तत्कार्यदुःखप्रतिभासाश्रयत्वच्चैव हीति सन्दर्भः ख-ग-पुस्तकयो-
र्नोपलभ्यते ।

† तत्प्रत्यनीकच्छेति ख० । हेयप्रत्यनीकत्वच्चेति ग० ।

‡ — असंक्षेपेति ख० ।

§ सर्वज्ञस्येत्यादिः—सर्वकारणभूतस्येत्यन्तः पाठः ग—पुस्तके न इत्यते ।

§ जीवत्वमिति ग० ।

|| परिकल्पितमिति ग० ।

विरुद्धं न कल्पनौयम् । अथ हेयसम्बन्धं एव पारमार्थिकः । कल्पाणैकतानस्त्रभावता तु मिथ्याभूता । इन्तैवं तापत्रयाभिहतचेतनोज्जीविषया प्रवृत्तं शास्त्रं तापत्रयाभिहतिरेवास्य पारमार्थिकी, कल्पाणैकतानस्त्रभावसु भान्तिपरिकल्पित इति बोधयत् सम्यगुज्जौवयति ॥

अथैतहीषपरिजिहौर्षया ब्रह्मणो निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपागतिरिक्तज्ञीवत्वदुःखित्वादिकं, सत्यसंकल्पत्वकल्पाणगुणाकरत्वजगत्कारणत्वाद्यपि मिथ्याभूतमिति कल्पनौयमिति चेत् । अहो भवतां वाक्यार्थपर्यालीचनांकुशलता । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं †, सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य ज्ञातव्यस्याभावात् न सम्पत्यते । यथैकविज्ञानं परमार्थविषयं, तथैव सर्वविज्ञानमपि यदि परमार्थविषयं तदन्तर्गतञ्च, तदा तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति शक्यते वक्तुम् । न हि परमार्थशुक्तिकाङ्गानेन ‡ तदावयमपरमार्थरजतज्ञानं § भवति ॥

अथोच्येत् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं || प्रतिज्ञाया अयमर्थः । निर्विशेषसन्मात्रमेव *** सत्यमन्यदसत्यमिति । तहिं, येना-

* स्वरूपतातिरिक्तेति ख० ।

† वाक्यार्थालीचनेति ।

‡ सर्वज्ञानप्रतिज्ञानमिति ग० ।

§ शक्तिज्ञानेनेति ख० । उयुक्तमेतत् ।

|| रजतं ज्ञातमिति ख०, ग० ।

*** सर्वविज्ञानेति नोपलभ्यते ख-पुस्तके । लिपिकरप्रमाद एवात्र बीजम् ।

**** वसुमात्रमिति ग० ।

शुतं शुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति न शूयेत ।
 येन शुतेनाशुतमपि शुतं भवतौति तस्य * वाक्यस्यार्थः ।
 कारणतयोपलक्षितनिर्विशेषवस्तुमात्रस्यैव सङ्गावश्चेत् प्रतिज्ञातः,
 यथा सोम्यैकेन मृत्यिण्डेन सर्वं मृत्युं विज्ञातमिति दृष्टान्तो-
 ३पि न घटते । मृत्यिण्डविज्ञानेन हि तदिकारस्य ज्ञातताः
 निर्दर्शिता । तत्रापि विकारस्य सत्यतामिप्रेतेति[‡] चेत् ।
 मृदिकारस्य रज्जुसर्पादिवद्सत्यत्वं शुश्रूषोरप्रसिद्धमिति
 प्रतिज्ञातार्थसम्भावनाप्रदर्शनाय §, यथा सोम्येति प्रसिद्धवदुप-
 न्यासो न युज्यते । नच तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानोत्पत्तेः
 प्राग्विकारजातस्यासत्यतामापादयत् तर्कानुगृह्णीत॥मनु-
 गृह्णीतं वा प्रमाणमुपलभामह इत्ययमर्थः, तदनन्यत्वमारम्भण-
 शब्दादिभ्य इत्यत्र बन्ध्यते । तथा, सदेव सोम्येदमय आसौदेक-
 मेवादितौयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्त्वेजोऽसृजत, हन्ता-
 हमिमाल्लिसो देवताः, अनेन जीवेनामनानुप्रविश्य नामरूपे
 व्याकरवाणि, सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्-
 प्रतिष्ठाः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिनास्य जगतः सदात्मकता
 सृष्टेः पूर्वकाले नामरूपविभागायहणं जगदुत्पत्तौ सच्छब्द-

* ज्ञास्येति ख०, ग० ।

† ज्ञानतेति ख० । लिपिकरप्रमादविजृम्भणमेतत् ।

‡ अभिहितेति ख० ।

§ असिद्धमिति ख०, ग० ।

§ प्रत्यौतार्थसम्भावनायेति ख० ।

|| तर्कणानुगृह्णीतमिति ख० ।

वाच्यस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरानपेक्षत्वम् । स्फुष्टि-
काले अहमेवानन्तस्थिरत्वस्तुपेण* बहु स्यामित्यनन्यसाधारणः
संकल्पविशेषो, यथा संकल्पमनन्तविचित्रतत्त्वानां विलक्षणा-
क्रमविशेषविशिष्टा स्फुष्टिः, समस्तेष्वचेतनेषु वस्तुषु+ स्वामक-
जीवानुप्रवेशेनानन्तनामरूपव्याकरणं, स्वव्यतिरिक्तस्य समस्तस्य
स्वमूलत्वं स्वायतनत्वं+ स्वप्रवर्त्यत्वं स्वेनैव जीवनं स्वप्रतिष्ठत्व-
मित्याद्यनन्तविशेषाः शास्त्रैकसमधिगम्याः प्रतिपादिताः । तत्-
सम्बन्धितया प्रकरणान्तरेष्वप्यपहतपाप्नत्वादिनिरस्तनिखिल-
दोषतासर्वज्ञतासर्वश्वरत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वसर्वानन्दकरण-
निरतिशयानन्दादयः सकलेतरप्रमाणाऽविषयाः सहस्रशः
प्रतिपादिताः ॥ । एवमनन्यगोचरानन्तविशेषणविशिष्टप्रकृत-
ब्रह्मपरामर्शितच्छब्दस्य निर्विशेषवस्तुमात्रोपदेशपरत्वमसङ्गतत्वे-
नोन्मत्तप्रलिपितम्** । येनां त्वं-पदञ्च संसारित्वविशिष्टजीव-
वाचि । तस्यापि निर्विशेषस्तुरूपोपस्थापनपरत्वे स्वार्थः परित्यक्तः
स्यात् । निर्विशेषप्रकाशस्तुरूपस्य च वस्तुनो ह्यविद्यया तिरो-

* स्थिरत्वरूपेणेति ख० ।

+ तत्त्वनानाविच्चरणेति ग० । व्ययमिदम् ।

‡ वस्तुविति ख-पुस्तके नावलीक्यते ।

¶ खायतनत्वमिति न दृश्यते ख-पुस्तके ।

§ प्रमाणाविषया इति ख० । प्राठीऽयं सन्दर्भवैषम्यमावहति ।

॥ तत्सम्बन्धितयेत्यादिः—प्रतिपादिता इत्यन्तः पाठः ग-पुस्तके पतित इत्यवधेयम्

** प्रलिपितेति ख०, ग० ।

†† येनत्यत्र अद्यवेति ख० ।

धानं स्वरूपनाशप्रसङ्गादिभिः न सम्भवतौति पूर्वमेवोक्तम् ।
एवच्च सति, समानाधिकरणप्रवृत्तयोस्तत्त्वमिति पदयोर्द्दयोरपि
मुख्यार्थपरित्यागेन लक्षणा च समाश्रयणीया ॥

अथोच्येत । समानाधिकरणप्रवृत्तानामेकार्थप्रतिपादनपर-
तया विशेषणंश्च तात्पर्यासम्भवादेव विशेषणनिवृत्तेवसुमाचै-
कत्वप्रतिपादनात् न लक्षणाप्रसङ्गः । यथा नीलमुत्पलमिति
पदद्वयस्य विशेष्यैकत्वप्रतिपादन*परत्वे नीलत्वोत्पलत्वरूप-
विशेषणदद्यं न विवक्ष्यते । तद्विवक्षायां हि नीलत्वविशिष्टा-
कारेणोत्पलत्वविशिष्टाकारस्यैकत्वप्रतिपादनं प्रसन्ज्येत† । तत्तु न
सम्भवति । नहि नैत्यविशिष्टाकारेण तदस्तुत्पलपदेन विशि-
ष्यते, जातिगुणयोरन्योन्यसमवायप्रसङ्गात् । अतो नीलत्वोत्पल-
त्वोपलच्छित् वस्त्रैक्यमाचं सामानाधिकरणेन प्रतिपाद्यते ।
तथा ॥, सोऽयं देवदत्त इत्यतीतकालः विप्रकृष्टदेशविशिष्टस्य
तेनैव रूपेण सन्निहितदेशवर्तमानकालविशिष्टतया प्रतिपाद-
नानुपपत्तेरभय ॥ देशकालोपलच्छितस्तरूपमात्रैक्यं सामानाधि-
करणेन प्रतिपाद्यते । यद्यपि नीलमित्यादेकपदश्वरणे प्रतीयमानं
विशेषणं सामानाधिकरणवेलायां विरोधान्व प्रतिपाद्यते ।

* प्रतिपादनेति न पठति ख-पुस्तकम् । विशेषकप्रतिपादनेति ग० । अयुक्तमिदम् ।

† प्रसन्ज्ञत इति ख० ।

‡ नीलोत्पलत्वोपलच्छितेति ग० ।

¶ यथेति ख० ।

§ इति तत्कालेति ख० ।

|| उभयेति न पठति ग-पुस्तकम् ।

तथापि वाच्येऽर्थे * प्रधानंशस्य प्रतिपादनान् लक्षणा । अपि
तु विशेषणंशस्याविवक्षामात्रम्, सर्वव सामानाधिकरणस्यैष †
स्वभाव इति न कश्चिद्दोष इति । तदिदमसारम् । सर्वेष्वेव
वाक्येषु पदानां व्युत्पत्तिसिद्धार्थं संसर्गविशेषमात्रं प्रत्याप्यम् ‡ ।
तत्र समानाधिकरण⁹॥प्रहृत्तानामपि नीलादिपदानां नैत्यादि-
विशिष्ट एवार्थे व्युत्पत्तिसिद्धः पदान्तरार्थसंस्थोऽभिधीयते ।
यथा नौलसुत्पलमानयेत्युक्ते नौलिमादिविशिष्टमेवानौयते ।
यथा च विष्ण्याटव्यां मद्भुदितो मातङ्गङ्गणस्तिष्ठतौति पद-
हयावगतविशेषणविशिष्ट एवार्थः प्रतीयते । एवं वेदान्तवाक्ये-
व्यपि समानाधिकरण॥निर्देशेषु तत्तदिशेषणविशिष्टमेव ब्रह्म
प्रतिपत्तव्यम् । नच विशेषणविवक्षायामितरविशिष्टाकारं वस्त्र-
न्येन विशेषितव्यम् । अपि तु सर्वैर्विशेषणैः स्वरूपमेव विशेष्यम् ।
तथाहि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे हत्तिः सामा-
नाधिकरणम् । अन्वयेन निवृत्या वा पदान्तरप्रतिपाद्याकारा-
दाकारान्तरयुक्ततया तस्यैव वस्तुनः पदान्तरप्रतिपाद्यत्वं सामा-
नाधिकरणकार्यम् *** । यथा देवदत्तः श्यामो युवा लोहि-

* अर्थप्रधानस्येति ख० । असमीचीनमिदम् ।

† एवेति ग० ।

‡ प्राप्यमिति ख० ।

§ सामानाधिकरणव्यव्याप्तानामिति ख०, ग० ।

₹ मतङ्गजेति ग० ।

|| सामानाधिकरणेति ख०, ग० ।

*** कार्यमिति नेत्र्यते ख-पुस्तके ।

ताच्छोऽदीनोऽक्षपणोऽनवद्य इति । यत्र त्वेकस्मिन् वस्तुनि सम-
न्वयायोग्यं विशेषणद्वयं समानाधिकरणपद*निर्दिष्टं, तत्रा-
प्यन्यतरत् पदमसुख्यवृत्तमाश्रौद्यते । न द्वयम् † । यथा गौर्वा-
हक इति । नौलोत्पलादिषु तु विशेषणद्वयान्वयाविरोधा-
देकमेवोभयविशिष्टं प्रतिपादयते ॥

अथ मनुषे, एकविशेषणप्रतिसम्बन्धित्वेन निरूप्यमाणं वस्तु
विशेषणान्तरप्रतिसम्बन्धित्वाद्विलक्षणमिति घटपटयोरेवैकवि-
भक्तिनिर्देशेऽप्यैक्यप्रतिपादनासम्भवात् समानाधिकरणशब्दस्य न
विशिष्टप्रतिपादनपरत्वम् । अपि तु विशेषणमुखेन स्वरूपमुप-
स्थाप्य तदैक्यप्रतिपादनपरत्वमेवेति । स्थादेतदेवं, यदि विशेषण-
द्वयप्रतिसम्बन्धित्वमात्रमेवैक्यं निरूप्यात् । न चैतदस्ति । एक-
स्मिन् ‡ । धर्मिण्युपसंहर्तुमयोग्यधर्मद्वयविशिष्टत्वमेव हीकत्वं
निरूणज्ञि । अयोग्यता च प्रमाणान्तरसिद्धा घटत्वपटत्वयोः ।
नौलमुत्पलमित्यादिषु तु दण्डित्वकुण्डलित्ववत् रूपवत्त्वरसवत्त्व-
गन्धवत्त्वादिवच्च विरोधो नोपलभ्यते । न केवलमविरोध एव
प्रहृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थबोधकत्वरूपं ॥ सामानाधिकरणसुप-
पादयत्वेव धर्मद्वयविशिष्टताम् । अन्यथा स्वरूपमात्रैक्ये अनेक-
पदप्रवृत्तौ निमित्ताभावात् ॥ सामानाधिकरणमेव न स्यात् ।

* सामानाधिकरणेति ग० ।

† न द्वयमिति न पठति ख-पुस्तकम् ।

‡ एतस्मिन्निति ग० । असमीचौनमेतत् ।

॥ एकार्थनिष्ठत्वरूपमिति ग० ।

॥ प्रदत्त्वभावादिति ग० ।

विशेषणानां स्वसम्बन्धानादरेण वसुस्वरूपोपलक्षणपरत्वे सत्येकेनैव वस्तुपलक्षितमित्युपलक्षणान्तरमनर्थकमेव । उपलक्षणान्तरोपलक्ष्याकारभेदाभ्युपगमे तेनाकारेण सविशेषत्वप्रसङ्गः । सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि लक्षणागम्यो न विद्यते*, विरोधाभावात् । देशान्तरसम्बन्धितया अतौतस्या सन्विहितदेशसम्बन्धितया वर्तमानत्वाविरोधात् । अत एव हि सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञयाः कालदयसम्बन्धिनो वसुन ऐक्यसुपपाद्यते वसुनः स्थिरत्ववादिभिः । अन्यथा प्रतौतिविरोधे सति सर्वेषां क्षणिकत्वमेव स्यात् । देशदयसम्बन्धविरोधस्तु कालभेदेन परिक्रयते ॥ । यतः समानाधिकरणपदानामनेकविशेषणविशिष्टैकार्थवाचित्वम्, अत एव अरुणयैकहायन्या पिङ्गाळ्या सोमं क्रीणातीत्यादारुण्यादिविशिष्टैकहायन्या क्रयसाध्यत्वमभिधीयते ॥ । तदुक्तम् ॥ । अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्मान्विद्यमः ** स्यादिति । तत्र एवं पूर्वपक्षी मन्यते । यद्यप्यरुणयेति †† पदमाकृतिरिव गुणस्यापि द्रव्यप्रकारतयैकस्वभावत्वात् द्रव्यपर्यन्तमेवारुणिमान-

* न लक्षणागम्योऽपि विद्यत इति ख० ।

† प्रतौतस्येति क० । तस्येति ख० । अशुद्धमेतत् ।

‡ प्रत्यभिज्ञाया इति ख० । अपपाठोऽयम् । प्रत्यभिज्ञायेति ग० ।

¶ परिहीयत इति ख०, ग० । न समीचीनमिदम् ।

₹ साध्यता विधीयत इति ग० ।

|| यदुक्तमिति ख० ।

** कर्मनियम इति ख०, ग० । न सम्यगेतत् ।

†† आरुण्येति ख० । एवं परत्रापि ।

मभिदधाति, तथायेकहायन्यन्यय*नियमोऽरुणिन्नो न समवति । एकहायन्या क्रीणाति †, तच्चारणयेत्यर्थदयविधानासमवात् । ततच्चारणयेति वाक्यं भित्त्वा प्रकरणविहितसर्वद्रव्यपर्यन्तमेवारुणिमानमविशेषणाभिदधाति । अरुणयेति त्वौलिङ्गनिर्देशः प्रकरणविहितसर्वलिङ्गद्रव्याणां प्रदर्शनार्थः । तस्मादेकहायन्यन्ययनियमोऽरुणिन्नो न स्यादिति ॥

अत्राभिधीयते । अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्माण्डियमः स्यात् । अरुणयैकहायन्येत्यारुण्यविशिष्टद्रव्यैकहायनीद्रव्यवाचिपदयोः सामानाधिकरणेनार्थैकत्वे सिद्धे सति एकहायनीद्रव्यारुण्यगुणयोररुणयेति[¶] पदेनैव विशेषणविशेषभावेन सम्बन्धितयाभिहितयोः क्रयाख्यैककर्माण्यविरोधादरुणिन्नः क्रयसाधनभूतैकहायन्यन्ययनियमः स्यात् । यदेकहायन्या क्रयसम्बन्धवदरुणिमसम्बन्धोऽपि वाक्यावसेयः स्यात्, तदा वाक्यस्यार्थदयविधानं स्यात् । नचैतदस्ति । अरुणयेति पदेनैवारुणिमविशिष्टद्रव्यमभिहितम् । एकहायनीपदसामानाधिकरणेन तस्यैकहायनीत्वमात्रमवगम्यते, न गुणसम्बन्धः । विशिष्टद्रव्यैक्यमेव हि सामानाधिकरणस्यार्थः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दाना-

* एकहायनविमिति ख० । अयुक्तमेतत् ।

† सोमं क्रीणातीति ख० ।

‡ एककर्माण्डिति ख०, ग० ।

¶ अरुणयेतिवदनैवेति ग० ।

§ अब्दयेति ग० । अयद्दमेतत् ।

|| अतो गुणसम्बन्धविशिष्टेति ख० ।

मेकार्थे हृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति हि तत्त्वं च एव म् । अत एव हि * रक्तः पटो भवतौ ल्यादिष्वैकार्थादेकवाक्यत्वम् । पठस्य भवनक्रियासम्बन्धे हि वाक्यव्यापारः † । रागसम्बन्धस्तु रक्तपदे-णैवाभिहितः । रागसम्बन्धि द्रव्यं पठ इत्येतावन्नाचं सामा-नाधिकरणेनावसेयम् । एवमेकेन गुणेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तेन तेन पदेन समस्तेन व्यस्तेन वा ‡ विशिष्टत्वमुपस्थाप्य सामा-नाधिकरणेन सर्वविशेषणविशिष्टार्थं एक द्वितीयापचिला तस्य क्रियासम्बन्धाभिधानमविरुद्धम् ॥ । देवदत्तः श्यामो युवा लोहि-ताच्चो दण्डो कुण्डलो तिष्ठति, शुक्रेन वाससा यवनिकां सम्पा-दयेत् §, नौलमुत्पलमानय, गामानय शुक्रां श्रीभनाच्चौम्, अग्नये पथि कृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । एवमरुण्यैक-हायन्या पिङ्गाद्या सोमं क्रीणातौति । एतदुक्तं भवति । यथा काष्ठैः स्थात्यामोदनं पचेदित्यनेककारकविशिष्टैका क्रिया युग-पत् प्रतीयते । तथा समानाधिकरणे पदसङ्घाताभिहित-मेकैकं कारकं तत्तत्कारकप्रतिपत्तिपत्तिवेलायामेवानेकविशेषण-विशिष्टं युगप्रतिपत्तं क्रियायामन्वेतौति न कस्त्रिद्विरोधः, खादिरैः शुक्रैः काष्ठैः समपरिमाणे भाण्डे पायसं शाल्योदनं समर्थः पाचकः पचेदित्यादिष्विति ॥

* अत एव रक्त इति ख० ।

† सम्बन्धो हि वाक्यस्थार्थं इति ख० ।

‡ व्यष्टेनेति न पठति ख-पञ्चकम् ।

॥ सम्बन्धभिन्नमविरुद्धमिति ख० । अशुद्धमेतत् ।

§ आपादयेदिति ख० ।

यत्तूक्तम्, उपात्तद्रव्यक*वाक्यस्थगुणशब्दः केवलगुणाभिधा-
यौत्यरुण्येति पदेन केवलगुणस्यैवाभिधानमिति । तत्रोपपद्यते !
लोकवेद्योर्द्वयवाचिपदसमानाधिकरणस्य गुणवाचिनः क्वचिदपि
केवलगुणाभिधानादश्शनादुपात्तद्रव्यकवाक्यस्यं गुणपदं केवलगुणा-
भिधायौत्यसङ्गतम् । पटः शुक्ल इत्यादिष्ठुपात्तद्रव्यकेऽपि
गुणविशिष्टस्यैवाभिधानात् † । पटस्य शुक्ल इत्यत्र शौक्लादिविशिष्ट-
पटाण्प्रतिपत्तिरसमानविभक्तिनिर्देशवता, न पुनरुपात्तद्रव्य-
कल्पता । तत्रैव पटस्य शुक्लो भाग इत्यादिषु समानविभक्ति-
निर्देशे शौक्लादिःविशिष्टद्रव्यं प्रतीयते ॥

यत्पुनः, क्रयस्यैकहायन्या॥विरुद्धतयारुणिनः क्रिया**न्वयो
न सम्भवतौति । तदपि विरोधिगुणरहितद्रव्यवाचिपदसमा-
नाधिकरणगुणपदस्य तदाश्रयगुणाभिधानेन क्रियापदान्वया-
विरोधादसङ्गतम् । राजान्ते चोक्तन्यायेनारुणिनः शब्दे ††
द्रव्यान्वये सिद्धे द्रव्यगुणयोः क्रयसाधनत्वानुपपत्वार्थात् पर-
स्यरान्वयः सिध्यतौत्यसङ्गतम् । अतो यथोक्त एवार्थः । तस्मात्
तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरणे पदद्वयाभिहितविशेषणापरित्यागे-

* द्रव्यवाक्यस्येति ख० । द्रव्यैकवाक्यस्येति ग० ।

† अभिधायेत्यसङ्गतमिति ख० । लिपिकरप्रमादविजञ्चणमिदम् ।

‡ उपात्तद्रव्यैकवाक्यस्यं गुणपदं केवलगुणाभिधायौत्यस्यैवाभिधानादिति ग० ।

¶ पटाप्रतीतिरिति ग० ।

§ शौक्लादिविशिष्टमिति ग० ।

|| हायन्यविरुद्धतयेति ख०, ग० ।

** क्रयान्वय इति ख०, ग० ।

†† शब्द इति ख० । नैतत् समोचीनम् ।

नैवैक्यप्रतिपादनं वर्णनौयम् । तत्त्वनाद्यविद्योपहितानवधिक-
दुःखभागिनः शुद्धशुद्धुभयावस्थाचेतनादर्थान्तरःभूतमशेषहेय-
प्रत्यनौकानवधिककल्याणगुणैकतानं परमात्मानमनभ्युपगच्छतो
न सम्भवति । अभ्युपगच्छतोऽपि समानाधिकरणपदानां यथा-
वस्थितविशेषणविशिष्टैक्यप्रतिपादनपरत्वाश्रयणे ॥ त्वं-पदप्रतिपन्न-
सकलदोषभागित्वं परस्य प्रसज्ज्येत इति चेत् । नैतदेवम् । त्वं-
पदेनापि जीवान्तर्यामिणः परस्यैवाभिधानात् । एतदुक्तं भवति ।
सच्छब्दाभिहितं निरस्तनिखिलदोषगन्धसत्यसंकल्पमिश्रानवधि-
कातिशयांकल्याणगुणं समस्तकारणभूतं ब्रह्म, बहु स्थामिति
संकल्पर तेजोऽवन्नप्रमुखं कृत्स्नं जगत् सृष्टा तस्मिन् देवादि-
विचित्रसंस्थानसंस्थिते जगति चेतनं जीववर्गं स्वकर्मानुगुणेषु
शरीरेष्वात्मतया प्रवेश्य खयञ्च स्वेच्छयैव जीवान्तरात्मतयानु-
प्रविश्य एवमूलेषु स्वपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु सङ्घातेषु ॥ नाम-
रूपे व्याकरोत् । एवंरूपसङ्घातस्यैव वसुलं शब्दवाचत्वच्चाकरो-
दित्यर्थः । अनेन जीवेनात्मना जीवेन मये**ति निर्देशो

* चेतनानर्थान्तरेति ख० । पाठोऽयमनर्थमेव जनयति । चेतनाचेतनादर्था-
न्तरेति ग० ।

† प्रत्यनौककल्याणेति ख० ।

‡ परत्वाश्रयणादिति ग० ।

¶ दोषगन्धं सत्यसंकल्पं नित्यानवधिकाशयेति ख० ।—दीषं सत्यसंकल्पमिश्रा-
नन्तेति ग० ।

¶ अनुप्रवेश्येति ग० ।

|| सङ्घातेच्चिति न पश्यते ग-पुस्तके ।

*** जीवेन मयेति नीपलभ्यते ग-पुस्तके ।

जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रदर्शयति । ब्रह्मात्मकत्वं जीवस्य जीवा-
न्तरात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशादित्यवगम्यते । इदं सर्वमसृजत्
यदिदं किञ्च, तत् स्वद्वा तदेवातुप्राविश्यत्, तदनुप्रविश्य सच्च
त्यच्चाभवदित्यत्र इदं सर्वमिति निर्दिष्टं चेतनाचेतनं वसुदद्यं
सत्यच्छब्दाभ्यां विज्ञानाविज्ञानशब्दाभ्याच्च विभज्य निर्दिष्य
चिदसुन्यपि ब्रह्मणोऽनुप्रवेशाभिधानात् । अत एवं*नामरूप-
व्याकरणात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मवाचिन
+इत्यवगतमिति । किञ्च, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति चेतनमिश्रं
प्रपञ्चमिदं सर्वमिति निर्दिष्य तस्यैष‡ आत्मेति प्रतिपादितम् ।
एवच्च सर्वचेतनाचेतनं ¶ प्रति ब्रह्मण आत्मत्वे सर्वं सचेतनं §
जगदस्य शरीरञ्च भवति । तथा च शुत्यन्तराणि । अन्तःप्रविष्टः
शास्त्रा जनानां, सर्वात्मा, यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरी, यं
पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयति,
स त आत्मान्तर्याम्यमृत इति प्रारभ्य, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो
अन्तरी, यमात्मा न वेद, यस्तात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो य-
मयति, स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादि, यः पृथिवीमन्तरे
सञ्चरन्, यस्य पृथिवी शरीरं, योऽपामन्तरे सञ्चरन्, यस्यापः
शरीरमित्यारभ्य, योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन्, यस्याक्षरं शरीरं, यम-

* अत एवेति ग० ।

† वाचका इति ग० ।

‡ तस्यैव आत्मेति ख० । एष आत्मेति ग० ।

¶ सर्वं चेतनाचेतनमिति ख० । चेतनाचेतनमिति ग० ।

§ प्रति ब्रह्मण आत्मत्वे सर्वं सचेतनमिति पाठः ख-पु तके पनित इवाभास्ति ।

करं न वेद, एष सर्वभूतान्तरामापहतपाप्मा दिव्यो देव एकी
नारायण इत्यादीनि सचेतनं जगत् तस्य शरौरत्वेन निर्दिश्य
तस्यात्मत्वेन परमामानमुपदिशन्ति । अतश्चेतनाचेतनःवाचि-
नोऽपि शब्दाश्चेतनस्यात्मभूतं चेतनशरीरकं परमामानमेवाभि-
दधति । यथा अचेतनदेवादिसंख्यानपिण्डवाचिनः शब्दाः तत्त-
च्छरीराकजीवात्मन एव वाचकाः, चत्वारः पञ्चदशरात्रा देवत्वं
गच्छन्तीत्यादिषु देवा भवन्तौत्यर्थः । शरौरस्य शरौरिणं प्रति
प्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां शब्दानां प्रकारिण्येव पर्यवसानात्
शरौराभिधायिनां शब्दानां शरौरिणिपर्यवसानं न्यायम् । प्रकारो
हि नाम इदमित्यामिति प्रतीयमाने वस्तुनौत्यमिति प्रतीय-
मानोऽशः । तस्य तद्व्यपेक्षत्वेन तद्रत्तौतेस्तद्व्यपेक्षत्वात् तस्मिन्वेव
पर्यवसानं युक्तमिति तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दः तस्मिन्वेव
पर्यवस्थति । अत एव गौरश्चो मनुष्य इत्यादिप्रकारभूताङ्गति-
वाचिनः शब्दाः प्रकारिणि पिण्डे पर्यवस्थन्तः पिण्डस्यापि चेतन-
शरौरत्वेन तद्रकारत्वात् पिण्डशरीरकचेतनस्यापि परमाम-
प्रकारत्वात् परमामन्येव पर्यवस्थन्तीति ॥ सर्वशब्दानां परमा-
मन्येव वाच्य इति परमामवाचकशब्देन सामानाधिकरणं सुख्य-
वृत्तमेव ॥

* चेतनवाचिन इति ग० ।

† तच्छरीरकेति ख०, ग० ।

‡ शरीरेति क० ।

¶ इदमिति ख०, ग० ।

॥ अत एवेति पठति ख-पुस्तकन् ।

ननु घण्डो गौः घण्डः शुल्क इति जातिगुणवाचिनामेव पदानां द्रव्यवाचिपदैः सह सामानाधिकरण्णं दृष्टम् । द्रव्या-णान्तु द्रव्यान्तरप्रकारत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययो दृष्टः, यथा दण्डो कुण्ड-लौति । नैवम् । जातिर्वा गुणो वा द्रव्यं वा नैतेष्वेकमेव सामा-नाधिकरण्णप्रयोजकम्, अन्योन्यस्मिन् व्यभिचारात् । यस्य कस्यचित् प्रकारत्वैव सङ्घावस्तस्य तदपृथक् सिद्धिश्चिति-प्रतिपत्तिभिः स्तु द्वाचकानां शब्दानां स्वाभिषेयविशिष्टद्रव्यवाचि-त्वात् धर्मान्तरविशिष्टतद्रव्यवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्णं युक्तमेव । यत्र पुनः पृथक् सिद्धस्य ॥ स्वनिष्ठस्यैव द्रव्यस्य कस्य-चित् ॥ कदाचित् द्रव्यान्तरप्रकारत्वमवगम्यते, तत्र मत्वर्थीय इति निरवद्यम् ॥

तदेवं परमात्मनः शरीरतया तव्रकारत्वाद्विशिष्टस्य ॥ जीवस्याचिदिशिष्टजीवविशेषनिर्देश**रूपा अहं—त्वमित्यादि-शब्दः परमात्मानामाचक्षत इति तत्त्वमसौति सामानाधि-करण्णेनोपसंहृतम् । एवच्च सति परमात्मानं प्रति जीवस्य शरीरतया हेया जीवगता धर्माः परमात्मानं न स्युशन्ति । यथा

* सामानाधिकरण्णे इति ग० ।

† स्थितीत्यत्र स्मृतौति पठति ख-पुस्तकम् ।

‡ प्रतौतिभिरिति ग० ।

¶ सिद्धार्हस्येति ख० ।

§ कस्यचिदिति नौपलभ्यते ख ग-पुस्तकयोः ।

|| च्चचिदिशिष्टजीवस्येति ख० । च्चचिन्मात्रविशिष्टस्येति ग० ।

** निर्देशविशेषपूर्वपेति ख० ।

†† एवाचक्षते इति ख०, ग० ।

खशरीरगता बालत्वयुवत्वादयो धर्मा जीवं न सृशन्ति । अतस्त्वमसौति सामानाधिकरणे तत्-पदं जगत्कारणभूतं सत्यसंकल्पं सर्वकल्याणगुणाकरं निरस्तसमस्तहेय*गन्धं परमात्मानमाचष्टे । व-मिति च तमेव सशरौरकजीवशरौरकमाचष्ट इति सामानाधिकरणं मुख्यहृत्तम् । प्रकरणाविरोधः सर्वशुल्वविरोधो ब्रह्मणि निरवद्ये कल्याणैकतानेऽविद्यादिदीषगन्धाभावश्च । अतो जीवसामानाधिकरणमपि विशेषणभूताज्जीवाऽन्यत्वमेवोपपादयतौति विज्ञानमयाज्जीवादन्य एवानन्दमयः परमात्मा ॥

यदुक्तं, तस्यैष एव शारौर आत्मेत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्ववणाऽज्जीवादन्यत्वं न सम्भवतौति । तदयुक्तम् । तस्मिन् प्रकरणे सर्वत्र, तस्यैष एव शारौर आत्मा यः पूर्वस्येति परमात्मन एव शारौरात्मत्वाभिधानात् कथं, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्याकाशादिसृज्यवर्गस्य परमकारणत्वेन प्रतिज्ञातजीवव्यतिरेकस्यैकस्य ब्रह्मण आत्मत्वेन व्यपदेशात् तद्वतिरिक्ताकाशादीनामन्नमयपर्यन्तानां तच्छरौरत्वमवगम्यते । यस्य पृथिवी शरौरं, यस्यापः शरौरं, यस्य तेजः शरौरं, यस्य वायुः शरौरं, यस्याकाशः शरौरं, यस्याक्षरं शरौरं, यस्य मृत्युः शरौरम्, एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति

* निरस्तहेयेति ख० ।

† विशेषणभूतजीवादिति ख० ।

‡ अन्य एव—इत्यादिः शारीरत्वश्ववणादित्यनः पाठः ख-ग-पुस्तकयोर्नै पश्यते ।
बिपिकरप्रमाद एवात्र बौजम् ।

सुबालः*श्रुत्या सर्वतत्त्वानां परमात्मशरौरत्वं स्यष्टमभिधीयते । अतः, तस्माद्ब्रह्म एतस्माद्ब्रह्मन् दूत्यनैवान्नमयस्य परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगतम् । प्राणमयं प्रस्तुत्याह, तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्थेति । पूर्वस्यान्नमयस्य य शारीर आत्मा श्रुत्यन्तरसिद्धिः† परमकारणभूतः परमात्मा, स एव ‡ तस्य प्राणमयस्यापि शारीर आत्मेत्यर्थः । एवं मनोमयविज्ञानमययोद्रेष्टव्यम् । आनन्दमये त्वेष एवेति निर्देशः ¶ तस्यानन्द्यात्मकत्वं दर्शयितुम् । तत्कथं विज्ञानमयस्यापि § पूर्वोक्तया नीत्या परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगमः || । एवं सति विज्ञानमयस्य यः शारीर आत्मा स एवानन्दमयस्यापि शारीर आत्मेत्युक्ते ** आनन्दमयस्याभ्यासावगतपरमात्मा† भावस्य परमात्मनः स्वयमेवात्मेत्यवगम्यते । एवच्च स्वव्यतिरिक्तं चेतनाचेतनवस्तुजातं स्वशरौरमिति स एव निरूपाधिकः शारीर आत्मा । अत एवेदं परं ब्रह्माधिकत्वं प्रवृत्तं

* सकलेति ख० । सवलेनि ग० । उभयत्राण्युपलभ्यमानौ पाठौ प्रमादपरिकल्पितौ ।

† शारीर आत्मेत्यादिः श्रुत्यन्तरसिद्ध दूत्यन्तः सन्दर्भः ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् व्रतिस दूत्यवगन्तव्यम् ।

‡ एवैतस्थेति ख० ।

¶ निर्देशादिति ख० । असमीचीनमेतत् ।

§ तज्ज्ञानमयस्यापीति ख० । अयुक्तमेतत् ।

|| अवगत दूति ख०, ग० । नैतत् समीचीनतया प्रतिभाति ।

** उक्तमिति ख० । अयोग्यमिदम् ।

†† परमात्मगतस्य भावस्थेति ग० । अयुक्तमेतत् ।

शास्त्रं शारीरकमित्यभियुक्ते-*रभिधीयते । अतो विज्ञानमया-
ज्ञीवादन्य एव परमात्मानन्दमयः ॥

ननु, नायमानन्दमयो जीवादन्यः, विकारशब्दस्य मयट्-
प्रत्ययस्य अवणात् । मयड् वैतयोरिति प्रकृत्य, नित्यं हृष्ट-
शरादिभ्य इति विकारार्थं मयट् स्मर्यते । हृष्टश्चायमानन्द-
शब्दः । ननु प्राचुर्येऽपि मयड़स्ति । तत्रकृतवचने मयडिति
स्तुतेः । यथात्मयो यज्ञ इति । स एवायं भविष्यति । मैवम् ।
अन्नमय इत्युपक्रमे विकारार्थत्वं दृष्टम् । अत औचित्यादस्यापि
विकारार्थत्वमेव युक्तम् । किञ्चन्, प्राचुर्यार्थत्वेऽपि तदन्वत्वं न
सिध्यति । तदा ह्यानन्दप्रत्तुर इत्युक्ते दुःखमित्यत्वमवर्जनौयम् ।
आनन्दस्य हि प्राचुर्यं दुःखस्यात्प्रत्यत्वमवगमयति । दुःखमित्यत्व-
मेव हि जीवत्वम् । अत औचित्यप्राप्तविकारार्थत्वमेव युक्तम् ।
किञ्च, लोके स्मर्त्यं हिरण्यं दारुमयमित्यादिषु, वेदे च पर्ण-
मयौ ज्ञहः श्रमीमयः सुचो दर्भमयौ रशनेत्यादिषु मयटो
विकारार्थं प्रयोगबाहुत्यात् स एव प्रथमतरां धियमधिरोहति ।
जीवस्य चानन्दविकारत्वमस्येव । तस्य स्वत आनन्दरूपस्य सतः ॥
संसारित्वावस्था तदिकार एवेति । अतो विकार**वाचिनो

* उपयुक्तेरिति ग० ।

† मयटप्रत्ययस्य अवणादिति पतितं ख-पुस्तके ।

‡ नैवमिति ग० ।

¶ किञ्चेति न दृश्यते ग-पुस्तके ।

§ जीवान्यवस्थिति ख० ।

|| खत इति ख० । अशद्धमेतत् ।

** विकारमयत्ववाचिन इति ग० ।

मयट्प्रत्ययस्य श्रवणादानन्दमयो जीवादनतिरिक्त इति तदे-
तदनुभाष्य परिहरति ।

विकारशब्दान्वेति चेन्न प्राचर्यात् ॥ १४ ॥

(क) 'नैतद्युक्तम् । कुतः । 'प्राचुर्यात्' । परस्मिन् ब्रह्मणा-
नन्दप्राचुर्यार्थेऽपि * मयट्सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । शत-
गुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्यसानस्यानन्दस्य जीवाश्रयत्वासम्भवात्
ब्रह्माश्रयोऽयमानन्द इति निश्चिते सति तस्मिन् ब्रह्मणि विकारा-
सम्भवात् प्राचुर्येऽपि मयट्सङ्घावाच्च आनन्दमयः परं ब्रह्मेति
श्रीचित्यात् प्रयोगप्रौद्या † च मयटो विकारार्थत्वमर्थविरोधान्व
सम्भवति । किञ्च, श्रीचित्यं प्राणमय एव परित्यक्तं, तत्र विका-
रार्थत्वासम्भवात् । अतस्तत्र पञ्चवृत्तेवार्योः प्राणवत्तामात्रेण
प्राणमयत्वम् । प्राणापानादिषु पञ्चवृत्तिषु प्राणवृत्तेः प्रचुर-

(क) ननु 'नायमानन्दमयः परमात्मा । कस्मात् । 'विकारशब्दात्' ।
विकारवाची शब्दो मयट्प्रत्ययो यस्मिन्, तस्मात् । स वा एष पुरुषोऽन्न-
रसमय इति विकारार्थमयटः श्रवणादानन्दमय इत्यस्यापि विकारार्थत्वं
युक्तम् । 'इति चेत्' । तत्राह । 'न' । कुतः । प्राचुर्यात् । प्रत्यगात्म-
न्यपि, न जायते नियते वा विपश्चिदिति विकारप्रतिषेधात् प्राचुर्यार्थ
एवायं मयडिति निष्ठीयते । आनन्दप्रचुरत्वच्च, स एको मानुष आनन्द
इत्यादिना मनुष्यानन्दमारभ्य उत्तरोत्तरप्रश्नतगुणितानन्दमुक्ता ब्रह्मानन्दस्य
निरतिशयापरिमितत्वाभिधानात् । अतः परमपुरुष एव आनन्दमयः ॥ १४ ॥

* आनन्दप्राचुर्यात् प्राचुर्यार्थ इति ख०, ग० ।

† प्रौद्याचेति ख०, ग० ।

त्वादा । न च प्राचुर्ये मय्यप्रत्ययस्य प्रौढिर्नास्ति । अन्नमयो
वज्रः शरमयौ सेना * शकटमयौ याकेत्यादिर्शनात् ॥

यदुक्तम्, आनन्दप्राचुर्यमल्पदुःखसङ्गावमवगमयतौति । तद-
सत् । तत्प्रचुरत्वं हि तत्प्रभूतत्वमेव । तच्चितरस्य सत्तां नाव-
गमयति । अपि तु तस्याल्पत्वं निवर्तयति । इतरसङ्गावा-
सङ्गावौ तु † प्रमाणान्तरावसेयौ । इह च प्रमाणान्तरेण
तदभावोऽवगम्यते, अपहृतपापेत्यादिना । तच्चैतावदेव वक्तव्यम् ।
ब्रह्मानन्दस्य प्रभूतत्वमन्यानन्दस्याल्पत्वमपेक्षत ‡ इत्युच्यते ।
तत्, स एको मानुष आनन्द इत्यादिना जीवानन्दापेक्षया
ब्रह्मानन्दो निरतिशयदशापद्मः ॥ प्रभूत इति ॥

यच्चोक्तं, जीवस्यानन्दविकारत्वं सम्भवतौति । तदपि नोप-
पद्यते । जीवस्य ज्ञानानन्दैकगुणस्त्रूपस्य केनचिद्विकारेण सृद्
इव घटाद्याँकारेण परिणामः सकलश्रुतिसृतिन्यायविरुद्धः ।
संसारदशायान्तु तत्कर्मणा ॥ ज्ञानानन्दौ सङ्कुचितावित्युप-
पादविव्यते । अतश्चानन्दमयो जीवादन्यः परं ब्रह्म ॥

इतच्च जीवादन्य आनन्दमयः ** ।

* शरमयौ सेनेति नोपलभ्यते ख-गपुस्तकयोः ।

† त्विति न दृश्यते ख-पुस्तके । सदसङ्गावौ त्विति ग० ।

‡ अल्पलापेक्षमिति ग० ।

¶ सम्पन्न इति ख० ।

॥ घटाकारेणेति ग० ।

|| तत्कर्मणेति नोपलभ्यते ग-पुस्तके ।

** इतस्येत्यादिः पाठः ग-पुस्तके पतित इति मा विवर्तव्यम् ।

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

(क) की ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्थात्, एष ह्येवानन्दयातीति । एष एव जीवानानन्दयतीति जीवानामानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते । अतच्चानन्दयितव्याजीवादानन्दयितायमन्य आनन्दमयः परमात्मेति विज्ञायते । आनन्दमय एवाचानन्दशब्देनोच्यत इति चानन्तरमेव विच्छ्यते ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गौयते ॥ १६ ॥

(ख) सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति 'मन्त्रवर्णेदितं ब्रह्मैवानन्दमय इति 'गौयते' । तत्तु यज्ञो जीवस्त्रूपादन्यत परं ब्रह्म । तथा हि, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति जीवस्य प्राप्यतया ब्रह्म निर्दिष्टम् ।

(क) तत्र, तस्य हेतुलेन व्यपदेशः; तस्मात् । एष ह्येवानन्दयातीति श्रुतेः तस्य जीवानन्दस्य हेतुरयमेवेति व्यपदिश्यते । यो हि अन्यानानन्दयति, स खलु प्रचुरानन्दः । यथा लोके योऽन्येभ्यो धनं ददाति, स प्रचुरधनशालीति । तस्मादानन्दयित्व्यपदेशाच्च आनन्दमयशब्दवाच्यः परमात्मेव । 'च'कारः पूर्वसूत्रार्थसमुच्चयार्थः । १५ ।

(ख) तत्र हेतुमाह । मन्त्रवर्णेन उत्तो यत् तत् 'मान्त्रवर्णिकं' ब्रह्मैव आनन्दमय इति 'गौयते' । तथा हि ; ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणेन यद्ब्रह्म जीवप्राप्यतया उपक्रान्तं, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रेण च सत्यत्वादिविशिष्टं यन्निस्तिं, तदेव इह, अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय

* स परमात्मेति ग० ।

† उच्यत इति ख० । आच्छ्यत इति ग० ।

‡ तदिति ख० ।

तदेषां भ्युक्तेति तद्ब्रह्माभिसुखीक्षयं प्रतिपाद्यतया च परिगृह्ण इष्टगीषा अधेष्टभिरुक्ता, ब्राह्मणोक्तस्यार्थस्य वैशद्यमनेन मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः । जीवस्योपासकस्य प्राप्यं ब्रह्म तस्मादिलक्षणमेव । अनन्तरज्ञ, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समूत्तद्व्यारभ्य उत्तरोत्तरैर्ब्राह्मणैर्मन्त्रैश्च तदेव विशदौक्रियते । अतीतीवादत्य आनन्दमयः ॥

अत्राह—यद्यप्युपासकात् प्राप्यस्य भेदेन भवितव्यं, तथापि न वस्त्वन्तरं जीवान्मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म । किन्तु तस्यैवोपासकस्य निरस्तांविद्यागम्यं निर्विशेषचिन्मात्रैकरसं शुद्धस्त्रूपं तदेव, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रेण विशोध्यते । तदेव च, यतो वाचो निवर्तन्ते प्राप्य मनसा सहेति वाङ्मनसागोचरतया निर्विशेषमिति गम्यते । अतस्तदेव मान्त्रवर्णिकमिति, तस्मादनतिरिक्त आनन्दमय इत्यत उत्तरं पठति ।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

(क) परमात्मन ‘इतरो’ जीवशब्दाभिलक्ष्यो ॥ मुक्तावस्थाऽपि ‘न’ भवति मान्त्रवर्णिकः । कुतः । ‘अनुपपत्तेः’ ।

इत्युच्यते । मन्त्रब्राह्मण्योचैकविषयत्वात् । अतस्य, न प्रत्यगात्मा आनन्दमयः ॥ १८ ॥

(क) अपि च । ‘इतरो’ ब्रह्मणो भिन्नो जीवो मन्त्रवर्णादित इति ‘न’

* तदेवेति ग० । अयोग्यमेतत् ।

† निरस्त्रसमस्तेति ग० ।

‡ शुद्धस्त्रूपमिति क०, ख० ।

¶ शब्दाभिधेय इति ख० ।

तथा विधस्यात्मनो निरुपाधिक* विपश्चित्तं नोपपद्यते । इह-
मेव हि निरुपाधिकं विपश्चित्तं, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजाये-
येति सत्यसङ्गल्पत्वप्रदर्शनेन व्यपदिश्यते । विविधं पश्चित्तं
हि विपश्चित्तम् । पृष्ठोदरादित्वात् पश्चच्छव्यवयवस्थ यच्छब्दस्थ
लोपं कल्पा व्युत्पादितो विपश्चिच्छब्दः । यद्यपि सुक्तस्य विपश्चित्तं
सम्भवति । तथापि तस्यैवात्मनः संसारदशायामविपश्चित्त-
मण्डलौति निरुपाधिकं विपश्चित्तं नोपपद्यते । निर्विशेषचिन्मात्र-
तापत्रस्थ सुक्तस्य विविधदर्शनां सम्भवात् सुतरां विपश्चित्तं
न सम्भवतीति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषं वसु प्रतिपाद्यत
इति च पूर्वमेवोक्तम् । यतो वाचो निर्वर्तन्त इति च वाक्यं

आशङ्कनीयम् । कुतः । ‘अनुपत्तेः’ । सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चित्तेति तस्य वद्धस्थ सुक्तावस्थस्यापि चेदप्तविपश्चित्तानुपत्तेः ।
विविधं पश्चित्तं हि विपश्चित्तं, पृष्ठोदरादित्वात् सिद्धम् । तच्च, सोऽका-
मयत बज्ज स्यां प्रजायेयेति विचित्रस्थिरचरत्रसरूपनिरुपाधिकबज्जभवन-
संकल्पपूर्वकं सर्वज्ञत्वम् । एतत् जीवात्मनः परिशुद्धस्यापि न सम्भवति ।
‘जगद्गापारवर्जं’ प्रकरणादिति वक्ष्यमाणलात् । अतो विद्वप्राप्यत्वनिर-
पाधिकविपश्चित्तजगत्कारणत्वाद्यसाधारणगणानां जीवात्मन्यनुपत्तेः परं
ब्रह्मैव मान्ववर्णिकम् । १७ ॥

* निरुपाधिकमिति ग० ।

† विविच्यत इति ग० ।

‡ संसारित्वदशायामिति ख०, ग० ।

¶ दर्शनाभावादिति ख० ।

यदि वाञ्छनसयोर्ब्रह्मणे निष्टिभिदधौति*, ततो निर्विशेषतां वसुनोऽवगमयितुं शक्नुयात् । अपि तु वाञ्छनसयोस्तत्राप्रमाणतां वदेत् । तथा च सति तस्य तुच्छत्वमेवापद्यते । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यारभ्य ब्रह्मणे विपश्चित्तं जगत्कारणत्वमानन्दैकतानत्वमितरान् प्रत्यानन्दयित्वत्वं कामादेव चिदचिदात्मकस्य कृतस्तस्य स्तृत्वं सज्जवर्गानुपवेशकृतातदात्मकत्वं भयाभयहेतुत्वं वायुदित्यादीनां प्रशासित्वं शतगुणितोत्तरक्रमेण निरतिशयानन्दत्वमन्यज्ञानेकं प्रतिपाद्य वाञ्छनसयोर्ब्रह्मणि प्रवृत्त्यभावेन निष्ठुमाणकं ब्रह्मेत्युच्यते इति भान्तीजल्पितम् । यतो वाचो निवर्तन्ते इति यच्छब्दनिर्दिष्टमर्थम्, आनन्दं ब्रह्मणे विदानित्यानन्दशब्देन प्रतिनिर्दिष्टं तस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वं ब्रह्मण इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्य तदेव वाञ्छनसागोचरं विद्वानिति तदेवनमभिदधाक्यं जरज्ञवादिवाक्यवदनर्थकं वाच्यानन्तर्गतञ्च स्यात् । अतः शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मानन्दस्यातिशयितां ॥ वक्तुमुद्यम्य तस्य इयत्ताम्**भावादेव वाञ्छनसयोस्ततो ॥ निष्टिः, यतो वाचो निवर्तन्ते इत्युच्यते । एव-

* अभिधन्त इति ग० ।

† तत इत्यारभ्य आपयत इत्यन्तः सन्दर्भः ख-पुस्तके प्रतित इत्यवगन्तव्यम् ।

‡ प्रवेशात् तदात्मकत्वमिति ख० ।

¶ भान्तीति ख० ।

§ वाक्येति ख० । न समीचीनमेतत् ।

|| अतिशयतामिति ख० । अतिशयेन इयत्तामिति ग० ।

** इयत्तास्वभावेनेति ख० । अशुद्धमेतत् । इयत्ताया अभावादिति ग० ।

†† निष्टिरिति ख० ।

मियत्तारहितं ब्रह्मण आनन्दं * विज्ञान् कुतश्चन न बिभेतौत्यु-
चते । किञ्चास्य मान्त्रवर्णिकस्य विपश्चितः, सोऽकामयतेत्यारभ्य
वक्ष्यमाणस्वसंकल्पावकृपजगज्जन्मस्थितिजगदन्तरात्मलादेर्मुक्तात्म--
स्वरूपादन्यत्वं सुस्पष्टमेव ॥

इतश्चोभयावस्थात् प्रत्यगात्मनोऽन्य आनन्दमयः ।

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

(क) तस्मादा एतस्मादात्मन इत्यारभ्य मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म-
वक्ष्यदाव्यमन्नप्राणमनोभ्य इव जीवादपि तस्य भेदं व्यप-
दिशति, तस्मादा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा †
आनन्दमय इति । अतो जीवात् ‘भेदव्यपदेशाच्च’ अयं मान्त्र-
वर्णिक आनन्दमयोऽन्य एवेति विज्ञायते ॥

इतच्च ॥ जीवादन्यः ।

(क) इतोऽपि विज्ञानात्मा नानन्दमयः । यतो ‘भेदेन व्यपदिश्यते ।
भीषास्मादातः पवते, विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा, आनन्दं ब्रह्मणो
विज्ञानिवादिभिरनिलानलादिजीववर्गस्य प्रशासितव्यतादिना खाभाविक-
जीवेश्वरभेदस्य ‘व्यपदेशाच्च’ । अपि च, विज्ञानं यज्ञं तनुत इति व्यपदेशा-
द्विज्ञानमयो जीव एव, न बुद्धिमात्रं बुद्धेः करणतादिति मा विसर्त-
यम् । न च, नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्मतादिवाक्येन न परमेश्वरादन्यः कस्ति

* आनन्दं ब्रह्मण इति ग० ।

† अतस्येति ख० ।

‡ अन्तरात्मेति ख० ।

¶ अतस्येति ख० ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

(क) जौवस्याविद्यापरवशस्य जगत्कारणत्वे ह्य*वर्जनीयानु-
मानिकप्रधानादिशब्दाभिधेयाच्चिदसुसंसर्गपेक्षा च । तथैव
हि चतुर्मुखादौनां कारणत्वम् । इह च, सोऽकामयत बहु स्थां
प्रजायेयेत्यचित् संसर्गरहितस्य स्वकामादेव विच्चित्रचिदचिदसुनः
स्थिः, इदं सर्वमस्तजत, यदिदं किञ्चित्याक्षायते । अतोऽस्यानन्द-
मयस्य जगत् स्वज्ञतो नानुमानिकाच्चिदसुसंसर्गपेक्षा प्रतौयते ।
अतश्च जौवादन्य आनन्दमयः ॥

इतच्च ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

(ख) ‘अस्मिन्’ आनन्दमये ‘अस्य’ च जौवस्य ‘तद्योगमानन्द-
योगं ‘शास्ति’ शास्त्रम् । रसो वै सः रसः छ्वेवायं लब्धानन्दै

प्रत्यागात्मेत्याशङ्कनीयम् । एतद्वाक्यस्तु तु प्रत्यगात्मस्तातन्वप्रदद्वृत्त्वश्चोट-
त्वादिनिषेधपरत्वात् । अतश्च आनन्दमय परमात्मेति ॥ १८ ॥

(क) इतच्च । जौवस्य हि यस्य कस्यचिदपि निर्माणकर्मणि अविद्या-
परवशतया ‘अनुमानस्य प्रधानस्य कारणादिरूपाच्चिदसुनोऽपेक्षा’
दृश्यते । आनन्दमयस्य तु न । कुतः । ‘कामात्’ सङ्ख्यादेव, सोऽकामयत
बहु स्थामित्यादिना जगत्सर्गकर्त्तव्यश्रवणात् । अतो जौवादन्यः परमात्मै-
वानन्दमयः ॥ १९ ॥

(ख) इतच्च । ‘अस्मिन्’ आनन्दमये मानवर्णिके परमात्मनि ‘अस्य’

* ख-पुस्तके हि-शब्दो नोपलभ्यते ।

† चकारः ख-गपुस्तकयौर्ने पश्यते ।

भवतीति रसशब्दाभिधेयानन्दमयः*लाभादयं जीवशब्दाभिलप-
नौयः । आनन्दौभवतील्युच्चमाने यज्ञाभाद्य आनन्दौ भवति, स
स एवेत्यनुन्मत्तः को ब्रवौतौत्यर्थः ॥

एवमानन्दमयः परं ब्रह्मेति निश्चिते सति, यदेष आकाश
आनन्दौ, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिव्यानन्दशब्देनानन्दमय एव
परामृश्यते । यथा विज्ञानशब्देन विज्ञानमयः । अत एवानन्दं
ब्रह्मणे विद्वानिति व्यतिरेकनिर्देशः । अत एवैतमानन्दमय-
मात्मानमुपसंक्रामतीति फलनिर्देशश्च । उत्तरे चानुवाके पूर्वानु-
वाकोक्तानामत्रमयादीनाम्, अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, प्राणे
ब्रह्मेति व्यजानात्, मनो ब्रह्मेति व्यजानादिति प्रतिपादनात्,
आनन्दौ ब्रह्मेत्यप्यानन्दमयस्यैव प्रतिपादनमिति विज्ञायते ।
तत एव † तत्राप्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्युपसंहृतम् । अतः
प्रधानशब्दाभिलाप्यादर्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणे जीवशब्दाभि-
लपनौयादपि वस्तुनोऽर्थान्तरत्वं सिद्धम् ॥

यद्यपि मन्दपुण्यानां जीवानां कामाज्जगत्स्थिरति-
श्रव्यितानन्दयोगो भयाभयहेतुत्वमित्यादि न सम्भवति । तथापि

जीवस्य ज्ञानिनः ‘तद्योगम्’ आनन्दयोगं ‘शास्ति’ फलत्वेन कथयति भग-
वती श्रुतिः । इसो वै सः, इसं ह्येवायं लब्धानन्दौभवतीति प्रत्यगात्मनो
यज्ञाभादानन्दयोगः स तस्मादन्यः परमात्मैवेत्यानन्दमयः परं ब्रह्मेति
सिद्धम् ॥ २० ॥

* आनन्दलाभादिति ख० ।

† अब्रवौदितीति ग० ।

‡ अत एव चेति ख०, ग० ।

विलक्षणपुण्यानामादित्ये* न्द्रचन्द्रप्रजापतिप्रभृतौनां सम्बवत्ये-
वेतीमामाशङ्कां निराकरोति ।

अन्तस्तद्वर्त्तीपदेशात् ॥ २१ ॥

(क) इदमाभ्यायते छान्दोग्ये । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
पुरुषो दृश्यते, हिरण्यमशुहिंरण्यकेश आप्रणखात् सर्वं एव
सुवर्णस्तस्य, यथा कथासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदितिः
नाम, स एष ॥ सर्वेभ्यः पापम्भ्य उदित, उदेति ह वै सर्वेभ्यः
पापम्भ्यो य एवं वेद, तस्य चक्रं साम च गीणावित्यधिदैवतमया-

(क) कन्दे[गै]रिदमाभ्यायते । अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
पुरुषो दृश्यते हिरण्यमशुहिंरण्यकेश आप्रणखात् सर्वं एव सुवर्णस्तस्य
यथा कथासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो
दृश्यते इत्यादि । तत्र आदित्यमण्डलाक्षणोरन्तःस्थावेन शूयमाणः पुरुषः
किं जीवविशेष आवृत्तिः परमपुरुष इति संशयः । पुण्यवत्यासै-
श्वर्यः कस्ति जीवविशेष इति पूर्वपक्षः । कुतः । हिरण्यमशुहिंरण्य-
केशोऽन्तरादित्येऽन्तरक्षिणि, ये चामुच्चात् पराच्चो लोका इत्यादिना सर-
रीरत्वपराश्रितत्वादिश्रवणात् । परस्य तु अशब्दमस्पर्शमरुणं, स भगवः
कस्मिन् प्रतिष्ठितः, खे महिनि, एष सर्वेश्वर इत्यादिना तदिपरीतश्रवणा-
दादित्यान्तर्वर्तित्वं हिरण्यमरुपत्वच्च न सम्भवति । तत्र परमपुरुष एवेति
राङ्गान्तः । कुवः । स एष सर्वेभ्यः पापम्भ्य उदित इत्यादिना अपहृत-

* मायिनामिन्द्रेति ख० ।

† अन्तस्तद्वर्त्ती उपदेशादिति ख० । लिपिकरप्रमादविजृम्भणमेतत् ।

‡ उदितिनामेति ख० ।

॥ एष वै इति ग० ।

ध्यात्मम् * , अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते, सैव चक्षुं
तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्व्रह्मा तस्यैतदेव रूपं यदमुष्य रूपं

पाप्मत्वादिपूर्वकसर्वलोककामेश्वत्वाद्युपदेशात् । तेषां जीवेष्वसम्भवात् ।
किञ्च । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमादित्यवर्णं तमसः परस्तादित्या-
दिना सत्यसङ्कल्पतत्त्वल्लाणगुणवत्त्वादिसामाविकर्धमंवत् ब्रह्मणि शरीर-
वत्त्वस्थाप्यनिरुद्गत्वात् । अत एव सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः स्वेच्छैव खानु-
रूपाप्राकृतशरीरसम्बन्धः । अशब्दमित्यादिवाक्यस्य च प्राकृतशब्दादि-
निषेधपरत्वम् । नच पराश्रितत्वं तस्य वाच्यं, सर्वाश्रितत्ववत् सर्वा-
न्तरतत्वस्थापि, अन्तःप्रविष्टः शास्त्रा, सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिशास्त्रसिद्धि-
त्वादिति ॥ १ ॥ १ ॥ अ० ६ ॥

(सूत्रार्थस्तु ।) एवं सामान्यतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः कारणत्वं निरस्य इदानीं
विशेषतः प्राप्तैश्वर्याणामादित्यादिरूपचेतनानां तथात्वं निराकरोति ।
य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हिरण्यस्त्रुतिवादौ श्रूयमाणः
पुरुषोकारः परमात्मैव । कुतः । ‘तद्भर्मोपदेशात्’ । तस्य परमेश्वर-
सैव धर्माणामपहतपाप्मत्वोपासकसर्वपापमोचयित्वसर्वात्मकत्वादीनामस्मिन्
वाक्ये उपदेशात् । स एव सर्वेषां लोकानामीशः सर्वेषां कामानाम्,
तस्योदिति नाम, स एव सर्वेभ्य पाप्मध्य उद्दित इत्यादिना प्रतिपादिता
धर्मा हि पारमेश्वरा एव । अ॒यते च, तद्रूपस्थापि अप्राकृतत्वम् । वेदाह-
मेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादौ । अतः प्रत्य-
गात्मनोऽर्थान्तरभूतो निरपाधिकानवधिकातिशयानन्दोऽप्राकृतासाधा-
रणदित्यरूपः पुरुषोत्तमः परं ब्रह्म जगत्कारणमिति वेदान्तैः प्रतिपाद्यत
इति निरवद्यम् ॥ २१ ॥

* ख-पुस्तके नामेत्यादि अध्यात्ममित्यनं न पठते । अथाध्यात्ममितीति ग० ।

† अन्तराक्षिणीति ग० ।

यावद्मुष्ठ गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति । तत्र सन्दिह्वते । किमयमक्ष्यादित्यमण्डलान्तरवर्तीं पुरुषः पुरुषोपचयनिमित्तैश्वर्यं आदित्यादिशब्दाभिलम्बो जीव एव, आहोस्तित्तदतिरिक्तः परमामेति । किं युक्तम् । उपचितपुरुषो जीव एवेति । कुतः । सशरौरत्वश्चवणात् । शरीरसम्बन्धो हि जीवानामेव सम्बवति । *कर्मानुगुणप्रियाप्रिययोगायन्तो+ हि शरौरसम्बन्धः । अत एव हि कर्मसम्बन्धरहितस्य मोक्षस्य प्राप्यत्वमशरौरत्वेनोच्चते । न है वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्थृश्वत इति । सम्भवति च + पुरुषातिशयात् ज्ञानाधिक्यं शक्त्याधिक्यञ्च । अतएव लोककामेशत्वादिः तस्यैवोपपद्यते । अत एव चोपास्यतं फलदायित्वञ्च पापचयकरत्वेन मोक्षोपयोगित्वञ्च । मनुष्येष्वयुपचितपुरुषाः केचिज्ज्ञानशक्त्यादिभिरधिकतरा दृश्यन्ते । ततश्च सिङ्गम्बर्वादयस्ततश्च देवा**स्ततश्चेन्द्रादयः । अती ब्रह्मादिष्वन्यतम एवैकेकस्मिन् कल्पे उपचितपुरुषविशेषैर्णैवं प्रभूतामैश्वर्यं प्राप्तो जगत् सृष्ट्याद्यपि करोतीति जगत्कारणत्वजगदन्तरालत्वादि-

* स्वकर्मानुगुणेति ख०, ग० ।

+ योगायेति ख०, ग० ।

‡ चकारः ख-पुरुषके नीपलभने ।

¶ न त इति ख०, ग० ।

§ कामेशित्वादीति ख० । कामेशित्वादिति ग० । परत्र अयुक्तं पठते ।

|| चपणेति ख०, ग० ।

** देवता इति ग० ।

†† एवभूतमिति ग० ।

वाक्यमस्मिन्नेवोपचितपुण्ड्रविशेषे सर्वज्ञे सर्वशक्तौ वर्तते । अतो
जीवान्नातिरिक्तः परमात्मा नाम कश्चिदस्ति । एवच्च सति,
अस्थूलमनखङ्गस्त्रभित्यादयो जीवात्मन एव स्त्ररूपाभिप्राया
भवन्ति । मोक्षशास्त्राख्यपि तत्स्त्ररूपतत्वान्नुपायो*पदेशप-
राणीत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । ‘अन्तस्तुङ्मर्मीपदेशात्’ । अन्तरा-
दित्ये अन्तराच्छिणि च यः पुरुषः प्रतीयते, स जीवादन्यः
परमात्मैव । कुतः । ‘तद्वमर्मीपदेशात्’ जीवेष्वसम्भवात् तदत-
रिक्तस्यैव परमात्मनो धर्मोऽयमपहतपाप्त्वादिः, स एष सर्वेभ्यः
पापभ्य † उद्दित इत्यादिनोपदिश्यते । अपहतपाप्त्वं ह्यप-
हतकर्मत्वं कर्मवश्यतागन्धरहितत्वमित्यर्थः ॥ । कर्मधौनसुख-
दुःखभागित्वेन कर्मवश्या हि जीवाः । अतोऽपहतपाप्त्वं जीवा-
दन्यस्य परमात्मन एव धर्मः । तत्पूर्वकं स्त्ररूपोपाधिकं लोक-
कामेऽशत्वं सत्यसङ्कलत्वादिकं सर्वभूतान्तरात्मत्वञ्चास्यैव धर्मः ।
॥ यथा ह । एष आत्मापहतपाप्त्वा विजरी विमृत्युर्विशेषोको-
ऽविजिघस्तोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति । तथा, एष
सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्त्वा दिव्यो देव एको नारायण इति,
सोऽकामयत वह स्थां प्रजायेयेत्यादि ** सत्यसंकल्पत्वपूर्वक-

* तसुपायेति ख० । अशुद्धमेतत् ।

† अन्तराच्छिणीति ग० ।

‡ पापभ्य इति ख-पुस्तकं न पठति ।

॥ इत्यर्थ इति ख-पुस्तके नालीक्यते ।

§ लोकानामीशत्वमिति ख० ।

॥ यद्यप्याहेति ख० ।

** इत्यपौत्रिति ख० ।

समस्तचिद्चिह्नसुरुष्टियोगो निरुपाधिकभयाभयहेतुलं वाञ्छ-
नसपरिमिति*क्षतपरिच्छेद-रहिततांनवधिकातिशयानन्दयोग
इत्यादयोऽकर्मसम्पाद्या स्वाभाविका धर्मा जीवस्य न सम्भवन्ति ॥

यत्तु, शरीरसम्बन्धात्र जीवातिरिक्त इत्युक्तम् । तदस्त् ।
न हि शरीरवत्त्वं कर्मवश्यतां साधयति, सत्यसङ्कल्पस्येच्छ-
यापि शरीरसम्बन्धसम्भवात् । अथोच्येत, शरीरं नाम त्रिगुणा-
त्मकप्रकृतिपरिणामरूपभूतसङ्घातः, तत्सम्बन्धश्वापहतपाप्ननः
सत्यसंकल्पस्य पुरुषस्येच्छया न सम्भवति, अपुरुषार्थत्वात् । कर्म-
वश्यस्य तु स्वरूपानभिज्ञस्य कर्मानुगुणफलोपभोगायानिच्छती-
ऽपि तत्सम्बन्धोऽवर्जनौय इति । स्यादेतदेवं, यदि गुणत्रयमयः
प्राकृतोऽस्य देहः स्यात् । स तु स्वाभिमतस्यानुरूपोऽप्राकृत
एवेति सर्वसुपपन्नम् ॥

एतदुक्तं भवति । परस्यैव ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीकानन्न-
ज्ञानानन्दैकस्वरूपतया सकलेतरविलक्षणस्य स्वाभाविकानव-
धिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणाच्च सन्ति । तदेव स्वाभि-
मतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याङ्गतनिल्बनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्य-
सौन्दर्यसौगम्यसौकुमार्यलावण्यौवनाद्यनन्तकल्याणगुणगणनिधि-
दिव्यरूपमपि स्वाभाविकमस्ति । तदेवोपासकानुयहेण तत्-
प्रतिपत्त्यनुरूपसंस्यानं करोति । अपारकारुण्यसौश्रील्यवास्त्वौ-

* परिमितिक्षतेति न दृश्यते ख-पुस्तके । परिमितेति ग० ।

+ रहितानवधिकेति ख०, ग० ।

‡ रूपेति न पठते ख-पुस्तके ।

¶ त्रिगुणेति ख० ।

दार्यजलधि*निरस्तनिखिलहेयगम्भी॒पहतपाप्मा परमात्मा । पर-
ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण इति, यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते, सदेव सोम्येदमग्र आसौत्, आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसौत्, एको ह वै नारायण आसौत्, न ब्रह्मा नेशान इत्या-
दिषु निखिलजगदेककारणतयावगतस्य परस्य ब्रह्मणः, सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिष्वेवमूर्तं† स्वरूप-
मित्यवगम्यते । निर्गुणं निरञ्जनम् अपहतपाप्मा, विजरो विमृत्य-
र्विशोको॒विजिघसो॒पिपासः सत्यकामः सत्यसङ्गल्पः,

न तस्य कार्यं करणच्च विद्यते
न तस्मात्प्राप्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥
तमौश्वराणां परमं महेश्वरं
तं दैवतानां परमच्च दैवतम् ।
सकारणं करणाधिपाधिपो
नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः ।
सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धौरः ।
नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् ।
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

* जलनिधिरिति ख०, ग० ।

† परमात्मेति न पठति ख-पुस्तकम् ।

‡ एवमूर्तस्वरूपमिति ग० ।

सर्वे निमेषा जन्मिरे विद्युतः पुरुषादधीत्यादिषु परस्य ब्रह्मणः
प्राकृतहेयगुणान् प्राकृतहेय*देहसम्बन्धं तन्मुलकर्मवश्यता-
सम्बन्धञ्च प्रतिषिद्ध कल्याणगुणान् कल्याणरूपञ्च वदति ।
तदिदं स्वाभाविकमेव रूपमुपासकानुयहेण तबतिपत्त्यतुगुणा-
कारां देवमनुष्यादिसंख्यानं करोति स्वेच्छयैव परमकार-
णिको भगवान् । तदिदमाह श्रुतिः । अजायमानो बहुधा
विजायत इति । स्मृतिञ्च ।

अजीऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामौश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवान्यात्ममायया ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतामिति ॥

साधवो ह्युपासकास्तत्परित्राणमेवोहेश्यम् । आनुषङ्गिकसु
दुष्कृतां विनाशः, संकल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः । प्रकृतिं स्वामिति
प्रकृतिः स्वभावः । स्वमेव स्वभावमास्याय, न संसारिणां स्वभाव-
मित्यर्थः । आत्ममाययेति स्वसंकल्परूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः । माया
वशुनं ‡ ज्ञानमिति ज्ञानपर्यायमपि मायाशब्दं नैघण्टुका^१
अधीयते । आह च भगवान् पराश्ररः ।

समस्ताः शक्तयञ्चैता रूप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्वि स्वरूपऽवैरूप्यं रूपमन्यज्ञरेमहत् ॥

* हेयेति न पठते ख-पुस्तके ।

† अनुगुणाकरमिति ख०, ग० । न युक्तमेतत् ।

‡ वैनमिति ग० । लिपिकरप्रमादविजुभणमेतत् ।

१ नैघण्टुका इति ख० ।

२ तदिच्चरूपेति ख०, ग० ।

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।
 इवतिर्यङ्गतुष्टाख्यचेषावन्ति स्वलीलया ॥
 जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजेति ।
 अवताररूपस्याप्राकृतत्वमुच्यते * । महाभारते च, अर्चावतार-
 रूपस्याप्राकृतत्वमुच्यते † ।
 न भूतसङ्गसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मन दूति ।
 अतः परस्यैव ब्रह्मण एवंरूपवाच्चादयमपि तस्यैव धर्मः ।
 अत आदित्यमण्डलाख्यधिकरण आदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः पर-
 मात्मैव ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

(क) आदित्यादिजीवेभ्यो 'भेदो व्यपदिश्यते अस्य पर-
 मात्मनो, य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्तरो यमयति, य आत्मनि
 तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मा-

(क) इतच्च आदित्याद्यन्तःस्यः हिरण्यमयरूपः परमेश्वर एव । कुतः ।
 य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरः, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः, यमा-
 दित्यो न वेदेत्याद्यन्तर्यामित्राद्यगीत्या तत्तदन्तर्यामितया तत्तन्नियन्तृतया
 च आदित्यादिक्षेत्रज्ञवर्गात् परमात्मनो 'भेदेन 'व्यपदेशात्' । अत एव

* अवतारेत्यादिपाठः ख-ग-पुस्तकयोनै पठते ।

† अर्चावतारेत्यादिपाठः ख-पुस्तके न दृश्यते ।

‡ एवंरूपरूपत्वादिति ग० ।

न मन्त्ररी यमयति, यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद, यो मृत्यु-
मन्त्रे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरं, यं मृत्युर्न वेद, एष सर्व-
भूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति
च, अस्मादप्यपहृतपाप्मनः परमात्मनः सर्वान् जीवान् शरीर-
त्वेन व्यपदिश्य तेषां* मन्त्रात्मत्वेनैतं † व्यपदिश्यति । अतः
सर्वेभ्यो हिरण्यगर्भादिजीवेभ्योऽन्य एव परमात्मेति सिद्धम् ॥

यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति जगत्कारणं ब्रह्मे-
त्यवगम्यते । किं तज्जगत्कारणमित्यपेक्षायां, सदेव सीम्येदमय
आसौत्, तत्त्वे जोऽस्त्रजत, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसौत्, स
इमांलोकानस्त्रजत, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समूत इति
साधारणैः शब्दर्जगत्कारणे निर्दिष्टे, ईक्षणविशेषानन्दविशेष-
रूपविशेषर्थस्त्रभावात् प्रधानक्षेत्रज्ञादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मेत्युक्तम् ।
इदानीमाकाशादिविशेषशब्दैर्निर्दिष्ट्य जगत्कारणत्वजग-
दैख्यादिवादेऽप्याकाशादिशब्दाभिधेयतया प्रसिद्धचिदचिदसु-
नीऽर्थान्तरमुक्तलक्षणमेव ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते, आकाशस्त्रस्त्रिङ्गा-
दिल्लादिना पादशेषेण ।

अपहृतपाप्मत्वादिविशिष्टो नारायणः प्रधानात् प्रत्यगात्मनस्त्र 'अन्यः' अर्था-
न्तरभूतो निखिलजगदेककारणमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

* एवमिति ख० ।

† एवमिति ग० ।

‡ विशेषेति ख-पुस्तके नोपलभ्यते ।

¶ विशेषं निर्दिष्ट्येति ख० ।

आकाशस्तुक्षिङ्गात् ॥ २३ ॥

(क) इदमान्नायते छान्दोग्ये । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तुं यन्ति, आकाशो ह्यैवैभ्यो भूतेभ्यो*

(क) छान्दोग्ये शालावत्यजैवलिसंवादे श्रूयते । अस्य लोकस्य का गतिरित्युक्ते प्रतिवचनम्, आकाश इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तुं यन्ति, आकाशो ह्यैवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति । अत्र आकाशशब्दनिर्दिष्टः किं प्रसिद्धाकाशो जगत्कारणम् । उत समस्तचिदचिद्विलक्षणः परमात्मेति संशयः । भूताकाश इति पूर्वपक्षः । यतः, प्रसिद्धतरप्रयोगे तस्यैव भट्टिति बुद्धावारो-हणात् । ब्रह्मणि तु गौण आकाशशब्दः, विभुतादिधर्मस्तस्य आकाश-सादृश्यात् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिसामान्यलक्षणस्य सदादिशब्दानामपि साधारणत्वेन, आकाशादेव समुत्पद्यन्ते इति वाक्य-शेषे विशेषपर्यवसानात् । ईक्षणादयोऽपि आकाश एव जगत्कारणमिति निच्छ्रिते सति तत्र गौणा वर्गानीयाः । तस्मादकाशशब्देन भूताकाश एवेति प्राप्तौ राज्ञान्तः । सर्वच्चं ब्रह्मैव आकाशशब्दनिर्दिष्टम् । कुतः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति प्रसिद्धविनिर्दिष्टात्, प्रसिद्धेच्च ईक्षापूर्व-कत्वात् । तथा, यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात्, आकाशो ह वै नाम-रूपयोनिर्वहितेयादिरूपित्वा च चिदचिद्विलक्षणे ब्रह्मण्येव आकाश-शब्दो मुख्य इति । (१११.आ७।)

(सूत्रार्थस्तु) सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादुत्पद्यन्ते, आकाशं

* भूतेभ्य इति न पठते ख-ग-पुस्तकयोः ।

ज्यायान् आकाशः परायणमिति । तत्र सन्देहः । किं प्रसिद्धा-
काश एवाचाकाशशब्देनाभिधीयते । उतोक्तलक्षणमेव ब्रह्मेति ।
किं प्राप्तम् । प्रसिद्धाकाश इति । कुतः । शब्दैकसमधिगम्ये वसुनि-
य एवार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः शब्देन प्रतीयते, स एव यहीतयः ।
अतः प्रसिद्धाकाश एव चराचरात्मकभूतजातस्य कृत्स्नस्य कार-
णम् । अतः, तस्मादनतिरिक्तं ब्रह्म ॥

नन्दीकार्यपूर्वकस्थादिभिरचेतनाज्ञीवाच्च व्यतिरिक्तं ब्रह्म-
त्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । दुरुक्तन्तु * तत् । तथाहि, यतो वा
इमानि भूतानि जायन्त तद्ब्रह्मेत्युक्ते, कुत इमानि भूतानि
जायन्त इत्यादिविशेषाकाङ्क्षायां, सर्वाणि ह वा इमानि
भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिना †विशेषप्रतौतेर्जग-
जन्मादिकारणमाकाश एवेति निश्चिते, सदेव सोम्येदमग्न-

प्रत्यरुद्धं यन्तीत्यादिषु 'आकाशशब्देन परमात्मेव निर्दिष्टः । कुतः ।
'तस्मिन्नात्' । लिङ्गं खावच्छिन्नं धर्मिविशेषं गमयति परिच्छन्तीति व्युत्-
पत्तिवशात् तस्य परब्रह्मण एव सर्वकारणत्वज्यायस्त्वपरायणत्वादेलिङ्गाद-
व्यभिचारिधर्मात् । नहि तेषां भूताकाशे सम्भवः । तस्य वायुदीनां
कारणत्वादिसम्भवेष्यि, आकाशादेवेत्येवकारस्य सर्वाणीति पदस्य च पाठान्न
सर्वकारणत्वादिलिङ्गानां तत्र सम्भवः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इत्यात्मकार्यत्वश्रवणाच्च । सत्य स्वकारणत्वे आत्माश्रयापत्तेः ।
तस्मादाकाशादिशब्दवाच्चः परमात्मवेति सिद्धम् ॥ २३ ॥

* अयुक्तमिति ग० ।

† इत्यादिविशेष इति ख० ।

आसीदित्यादिव्यपि सदादिशब्दः साधारणकारास्तमेव विशेष-
माकाशमभिदधति । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्या-
दिव्याग्नशब्दोऽपि तच्चैव वर्तते । तस्यापि हि चेतनैकान्तल्ल-
न सम्भवति, यथा सृष्टामकी घट इति । आप्नोतीत्यात्मेति सुत-
रामाकाशेऽप्यावश्यको वर्तते । । अत एवमाकाश एव कारणं
ब्रह्मेति निश्चिते सतीत्त्वादयस्तदनुगुणा गौणा वर्णनौयाः ।
यदि हि साधारणशब्दैरिव सदादिभिः कारणमभ्यधायिष्यत ॥,
ईत्त्वाद्यर्थानुरोधेन चेतनविशेष एव कारणमिति निरदेश्यत ।
आकाशशब्देन तु विशेष ॥ एव निश्चित इति नार्थस्वाभा-
व्यात् निर्णेतव्यमस्ति । ननु, आत्मन आकाशः समूत इत्याकाश-
स्यापि कार्यत्वं प्रतीयते । सत्यम् । सर्वेषामेवाकाशवायादौनां
सूक्ष्मावस्था स्थूलावस्था चेत्यवस्थाद्वयमस्ति । तत्राकाशस्य सूक्ष्मा-
वस्था कारणं, स्थूलावस्था तु कार्यम् । आत्मन आकाशः समूत इति
स्वस्मादेव सूक्ष्मरूपात् स्वयं स्थूलरूपः समूत इत्यर्थः । सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति सर्वेष-
जगत् आकाशादेव प्रभवाप्ययादिश्वरणात् तदेव जगत् ॥ का-

* इत्यादिव्यपीति ख० ।

† तस्याप्नीत्यादिर्वर्ततेऽत्यन्तः पाठः ख-पुस्के न उश्शते । लिपिकरप्रमाद एवाच
निदानम् ।

‡ समीक्षणादय इति ग० ।

॥ अभ्यधायिष्यतेति ग० । न समीक्षीनमेतत् ।

§ चेतनविशेष इति ख० ।

॥ तदेव हि कारणमिति ग० ।

रणं ब्रह्मेति निश्चितम् । यत एवं प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्म । अत एव, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, आकाशो ह वै नामरूपयोनिर्वहितेत्येवमादिनिर्देशोऽप्युपपत्ततः * । अतः प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ‘आकाशस्तस्मिन्नात्’ । ‘आकाशशब्दाभिधेयप्रसिद्धाकाशादचेतनादर्थान्तरभूती यथोक्तलच्चणः परमात्मैव । कुतः । ‘तस्मिन्नात्’ । निखिलजगदेककारणत्वं सर्वस्माज्जगायस्त्वं परायणत्वामित्यादीनि परमात्मलिङ्गान्युपलभ्यन्ते । निखिलजगदेककारणत्वं ह्यचिदसुनः प्रसिद्धाकाशशब्दाभिधेयस्य नोपपद्यते । चेतनावस्तुनस्तुतकार्यत्वासम्भवात् । परायणत्वञ्च ¶ चेतनानां परमप्रायत्वं, तत्त्वाचेतनस्य हेयस्य § सकलपुरुषार्थविरोधिनो न सम्भवति । सर्वस्माज्जगायस्त्वञ्च निरुपाधिकं सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वेभ्यो निरतिशयोत्कर्षः । तदप्यचितो नोपपद्यते ॥

यदुक्तं, जगत्कारणविशेषाकाङ्क्षायामाकाशशब्देन विशेष-
॥समर्पणादन्यत्वर्वै तदनुरूपमेव वर्णनीयमिति । तदयुक्तम् ।
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति
प्रसिद्धवन्निर्देशात् । प्रसिद्धवन्निर्देशो हि प्रमाणान्तरप्राप्तिम-

* निष्पत्त इति ग० । पाठोऽयं नास्तम्यं रोचते ।

† परायणमिति क०, ख० ।

‡ अचेतनेति ख० । च्युक्तमेतत् ।

¶ ख-पुस्तके चकारी नोपलभ्यते ।

§ देहस्येति ख-ग-पुस्तकयोः पश्यते । पाठोऽयं न समीचीनः ।

॥ सकलपुरुषार्थविरोधिन इत्यादिविशेषेत्यनः पाठः ख-पुस्तके लिपिकरप्रमाणात् पतित इति ज्ञातव्यम् ।

पेत्वते । प्रमाणान्तराणि च, सदेव सोम्येदमग्र आसौदित्येव-
मादौन्येव वाक्यानि । तानि च यथोदितप्रकारेणैव ब्रह्म प्रति-
पादयन्तीति तत्रतिपादितं ब्रह्म आकाशशब्देन प्रसिद्धवत्ति-
र्दिश्यते । सम्भवति च परस्य ब्रह्मणः प्रकाशकलादाकाश-
शब्दाभिधेयत्वम्, आकाशते आकाशयति चेति । किञ्च । अनेना-
काशशब्देन विशेषसमर्पणः क्षमेणापि चेतनांशं प्रत्यसम्भावित-
कारणभावमचेतनविशेषमभिदधानेनां, तदैत्वत बहु स्यां
प्रजायेयेति, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिवाक्यशेषाव-
धारितसार्वज्ञप्रसत्यसङ्घल्यत्वादिविशिष्टापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थ-
वाक्यार्थान्यथाकरणं न प्रमाणपदवौमधिरोहति । एवमपूर्वा-
नन्तविशेषणविशिष्टापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थानेकवाक्यगतिसामा-
न्यञ्ज्ञैकेनानुवादरूपेणान्यथा कर्तुं न † शक्यते ॥

यत्तु, आत्मशब्दश्चेतनैकान्तो न सम्भवति । मृदात्मको घट
इत्यादिषु दर्शनादित्युक्तम् । तत्रोच्यते । यद्यपि चेतनादन्यत्रापि
क्षचिदात्मशब्दः प्रयुज्यते, तथापि शरीरप्रतिसम्बन्धिन्यात्म-
शब्दस्य⁹ प्रयोगप्राचुर्यात्, आत्मा वा इदमेक एवाय आसौत्,
आत्मन आकाशः समूत इत्यादिषु § शरीरप्रतिसम्बन्धि॥ चेतन

* स्मर्यमाणेति ख० । अपपाठीयम् ।

† अभिधानेति ग० । अयुक्तमेतत् ।

‡ ग-पुस्तके नेति लिपिकरप्रमादात् पतितम् ।

¶ आकाशशब्दस्येति ख० । असमीकौनीयं पठन्ते ।

§ तथापौत्यादित्यादिवित्तनः पाठः ग-पुस्तके न दृश्यन्ते ।

|| सम्बन्धी इति ख० ।

एव प्रतीयते । यथा गोशब्दस्यानेकार्थवाचिवेऽपि प्रयोगप्राचुर्यात् सास्त्रादिमानेव स्वतः प्रतीयते । अर्थान्तरप्रतीतिसु तत्तद्साधारण*निर्देशापेक्षा । तथा स्वतः प्राप्तं शरौरप्रतिसम्बन्धिचेतनाभिधानाभेव, स ऐक्षत लोकानु सृजा इति, सोऽकामयत वह स्यां प्रजायेयेत्यादि तत्तदाक्यशेषा एव स्थिरीकुर्वन्ति । एवं † वाक्यशेषावधारितानन्यसाधारणानेकापूर्वार्थविशिष्टं निखिलजगदेककारणं, सदेव सीमेदमय आसौदिति वाक्यसिद्धं ब्रह्मैवाकाशशब्देन प्रसिद्धवत्, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्येन निर्दिश्यत इति सिद्धम् ॥

अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

(क) इदमान्नायते क्वान्दोग्ये । प्रस्तोतर्या[॥] देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति प्रसुत्य, सा कतमाः॑ देवता, प्राण इति होवाच,

(क) क्वान्दोग्ये आकाशवाक्यानन्तरमुद्दीष्ये अद्यते । प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता, ताञ्चेदविदान् प्राप्तोऽयो मूर्धा ते व्यपतिष्ठदिति प्रस्तुत्य कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते, सैषादेवता प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणमित्यादै ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रयोगात् प्राणवायै च प्रसिद्धतरत्वात् सर्वजगत्कारणतया प्राणशब्द-

* तद्साधारणेति ख० ।

† चेतनाविधानमिति ख०, ग० ।

‡ तत्तदाक्यशेषा—एवमिति ग-पुस्तके नालीक्यते ।

¶ प्रस्तोतव्या इति ख०, ग० । नितरामयुक्तं पश्यते ।

§ कतमा सति ख० ग० ।

सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविश्वन्ति प्राणमभ्यु-
ज्जिहते* सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता, तञ्चेदविद्वान् ग्रास्तोषो
मूर्धा ते व्यपतिष्ठदिति । अत ग्राणशब्दोऽप्याकाशशब्दवत्
प्रसिद्धुप्राणव्यतिरिक्ते परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वर्तते, तदसाधारण-
निखिलजगत्प्रवेशनिक्षमणादिलिङ्गात्रसिद्धवत् निर्दिष्टात् † ।

निर्दिष्टः किं वायुदत्तिप्राणः । उत, उक्तज्ञानां परं ब्रह्मेति संशयः ।
तत्र वायुदत्तिप्राण एवेति पूर्वपक्षः । कुतः । सर्वस्य जगतः प्राणाधीन-
स्थितिदर्शनात् प्रसिद्धिबलाच स एव निखिलजगदेककाशणतया निर्देश-
मर्हतीति । अत राज्ञान्तः । शिलाकाष्ठादिषु अचेतनेषु प्राणायत्त-
स्थियभावात् प्राणस्य सर्वकरणत्वाद्यसम्भवाच, सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविश्वन्तीति प्रसिद्धविर्देशेन प्राणशब्दनिर्दिष्टं
परमेव ब्रह्म । किञ्च । यदा वै पुरुषः खपिति प्राणं तर्हि वाग्येति
प्राणं चक्षुः प्राणमित्यादि श्रुत्या प्रणो कार्यप्रवेशोद्यमदर्शनात् स एवाच
उपास्यतया विधीयत इति न शङ्कनीयम् । तत्र इन्द्रियमात्रसंवेशादिसम-
वेष्टि महाभूतानां चेतनानाच्च संवेशादेस्तत्राश्रवणादिति परमात्मैव
प्राणशब्देनाभिधीयते ॥ ११ ॥ अ ६ ॥

(सूत्रार्थस्तु) अतिदेशमुखेनाह,—‘अत एव’ पूर्वसूत्रोक्ततस्तिङ्गादिति
हेतोरेव ‘प्राणशब्दनिर्दिष्टं ब्रह्मेव्यर्थः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
प्राणमेवाभिसंविश्वन्तीत्यादिना महाभूतसंवेशनादिकं ब्रह्मलिङ्गं प्राणवाक्ये
श्रूयते । तस्मात् परमात्मैव, प्राणयति सर्वं जगत् यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या
प्राणशब्देनाभिधीयते ॥ २४ ॥

* अत्युज्जिहते इति ख० ।

† निर्देशादिति ग० ।

अधिकाशङ्का तु, अत्र * कृत्स्नभूतजातस्य प्राणाधीनस्थिति-
प्रवृत्त्यादिर्दर्शनावसिष्ट एव प्राणो जगत्कारणतया निर्देश-
मर्हतीति । परिहारसु शिलाकाष्ठादिषु चेतनस्वरूपे च ‡
तदभावात्, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंबि-
शन्ति, प्राणमभ्युज्जिहत इति नोपपद्यत इति । अतः ¶
प्राणयति सर्वाणि भूतानौति § परं ब्रह्मैव प्राणशब्देनाभि-
धीयते । अतः प्रसिद्धाकाशप्राणादेरन्यदेव निखिलजगदेक-
कारणमपहतपाप्त्वसार्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकल्पाणगुणगणं ॥
परं ब्रह्मैवाकाशप्राणादिशब्दाभिधेयमिति सिद्धम् ॥

अतः परं जगत्कारणत्वात्प्रेनैकेनापि निरतिशयोत्कृष्ट-
गुणेन जुष्टं ज्योतिरिन्द्रादिशब्देरर्थान्तरप्रसिद्धैरप्यभिधीयमानं
परं ब्रह्मैवेति प्रतिपाद्यते—ज्योतिश्वरणाभिधानादित्यादिना ।

ज्योतिश्वरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

(क) इदमान्नायते छान्दोग्ये । अथ यदतः ** परो दिवो

(क) छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायाभिदमान्नायते । अथ यदतः परो
दिवो ज्योतिर्दीर्घ्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुच्चमेषूत्तमेषु लोकेषु,

* अत्रेति ख-ग-पुस्तकयोः न पठते ।

+ प्रकृत्यादीति ख० । पाठोऽसौ सुमनसा वैमनस्यमावहति ।

‡ खरूपवदिति ख० । अयुक्तमेतत् ।

¶ कृत इति ख० । अपपाठीयम् ।

§ छान्देति पठति ग-पुस्तकम् ।

|| कल्पाणगुणमिति ग० ।

** परत इति ख० । असाम्बद्धायिकोऽयं पाठः ।

ज्योतिर्दीप्तये विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुन्नमेष्वन्नमेषु
लोकेषु, इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति ।
तत्र सन्देहः । किमयं ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टो निरतिशय*दौप्ति-

इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति । अत्र किं निरतिशय-
दीप्तियुक्तया ज्योतिःशब्देन प्रसिद्धादियादिज्योतिरभिधीयते । उत, परं
ब्रह्मेति संशयः । प्रसिद्धज्योतिरिति पूर्वपक्षः । कुतः । तस्य तमोनिवा-
रकत्वप्रसिद्धेद्युमर्यादत्वश्चवणाच्च । नहि सर्वव्यापिनो ब्रह्मणो मर्यादादिकं
सम्भवति । अपिच । इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति
कौक्षेयज्योतिषैक्यावगमात् स्वाक्षे तदतिरिक्तपरब्रह्मासाधारणलिङ्गा-
दर्शनात् । अत्र राद्वान्तः । प्रसिद्धज्योतिषोऽन्यदेव निरतिशयदीप्तिम-
त्तरं परं ब्रह्म ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टम् । कुतः । यतोऽस्य ज्योतिषः पूर्व-
स्मिन् वाक्ये, पादोऽस्य सर्वा भूतानि चिपादस्यामृतं दिवीयत्र द्युसम्बन्धि-
तया निर्दिष्टस्यैव चतुष्पदो ब्रह्मणः, अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरिति
प्रत्यभिज्ञानात् । तच्च परमेव ब्रह्मेति विज्ञायते, तस्य सर्वभूतपादत्वेन
च्यपदेशात् ॥ १ ॥ १ ॥ अ १० ॥

(सूत्रार्थस्तु ।) अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्तये, तद्यदिदमन्तः
पुरुषे ज्योतिरित्यत्र ‘ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टं परं ब्रह्मैव । कुतः । ‘चरणाभि-
धानात्’ । तथाहि ज्योतिर्वाक्यात् पूर्ववाक्ये, पादोऽस्य सर्वा भूतानि
चिपादस्यामृतं दिवीयत्र सर्वभूतचरणत्वच्यपदेशात् । सर्वभूतपादत्वच्च
परब्रह्मण एव उपपद्यते । एवच्च, यदतः पर इत्यत्र यच्छब्दस्य सर्वनाम-
त्वेन प्रसिद्धार्थवाचकत्वात्, पूर्ववाक्ये द्युसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धं ब्रह्म, अत्रापि
द्युसम्बन्धाविशेषात् तदेव तच्छब्देन प्रत्यभिज्ञायते । अत्र च कौक्षेय-

* संशय इति ग० । प्रामादिकोऽयसुपलभ्यते पाठः ।

युक्तोऽर्थः * प्रसिद्धमादिवादिज्ञोतिरेव कारणभूतं ब्रह्म । उत समस्तचिद्चिद्सुजातविसजातीयः परमकारणभूतोऽमितभाः सर्वज्ञः † सत्यसङ्कल्पः पुरुषोत्तम इति । किं युक्तं, प्रसिद्ध-मेव ज्योतिरिति । कुतः । प्रसिद्धवन्निर्देशेऽप्याकाशप्राणादिवत् स्ववाक्योपात्तपरमात्मव्याप्तिलिङ्गविशेषादर्शनात् परमपुरुषप्रत्य-भिज्ञानासम्भवात् कौदेयज्योतिष्ठैक्योपदेशाच्च । प्रसिद्धमेव ज्योतिः कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदौसियोगात् जगत् कारणं ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे । ‘ज्योतिश्वरणाभिधानात्’ । द्युस-म्बन्धितया निर्दिष्टं निरतिशयदौसियुक्तं ज्योतिः परमपुरुष-एव । कुतः । ‡पादोऽस्य सर्वा भूतानि विपादस्यास्तं द्विवीत्यस्यैव द्युसम्बन्धिनश्वरणत्वेन ॥ सर्वभूतानामभिधानात् । एतदुक्तं भवति । यद्यपि, अथ यदतः परो द्वितीयो ऽज्योति-दीर्घ्यत इत्यस्मिन् वाक्ये परमपुरुषासाधारणलिङ्गं ॥ नोप-

ज्योतिषैक्याभिधानं फलायोपदिश्यते इति न कञ्चिदिरोधः । अखिलजगत्-कारणभूतः परमपुरुषोऽप्राकृतखासाधारणादिव्यवर्णदिव्यरूपः परस्तादर्तत इति तस्यैव निरतिशयदौसियोगात् ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वम् ॥ २५ ॥

* युक्तोऽर्थेति ख० । युक्तार्थेति ग० । उभयत्राप्युपलभ्यमानौ पाठमेदौ नित-रामयुक्तौ ।

† अमितभाः सर्वज्ञ इति न पठति ग-पुस्तकम् ।

‡ एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांस्य पुरुष इत्यधिकं पठति ख-पुस्तकम् ।

॥ द्युसम्बन्धिचरणत्वेनेति ख० ।

६ दिव्य इति ग० ।

॥ असाधारणं लिङ्गमिति ख०, ग० ।

लभ्यते । तथापि पूर्ववाक्ये द्युसम्बन्धितया परमपुरुषनिर्देशादिदमपि द्युसम्बन्धिज्योतिः स एवेति प्रत्यभिज्ञायत इति । कौक्षेयज्योतिषैक्योपदेशश्च फलाय तदात्मकत्वानुसन्धानविधिरिति न कश्चिहोषः । कौक्षेयज्योतिषश्च तदात्मकत्वं भगवता स्वयमेवोक्तम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । इति ॥

क्वन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथाचेतोऽप्यणनिगमात्
तथाहि दर्शनम् ॥ २६ ॥

(क) पूर्वस्मिन् वाक्ये, गायत्रौ वा इदं सर्वमिति गायत्राख्यं

(क) पूर्वच, गायत्रौ वा इदं सर्वमिति गायत्राख्यं ‘क्वन्दसः प्रकृतत्वात्, पादोऽस्य सर्वा भूतानोति सर्वभूतपादत्वेनाभिधानाच्च’ ‘न’ ब्रह्मेति ‘चेत्’ । ‘न’ । ‘तथाचेतोऽप्यणनिगमात्’ । न ह्यक्षरसन्निवेशमात्रायाः गायत्राः सर्वात्मकत्वं समझसं, किन्तु तद्वारेण ब्रह्मणि ‘चेतोऽप्यणं चित्तसमाधानं निगम्यते । तथा च, यथा सूचीदारा सूचप्रवेशः, तथा गायत्रीदारा बुद्धिस्तत्वतिपादे ब्रह्मणि प्रविशेदिति भावः । गायत्रीसाट-प्यानुसन्धानं वा फलार्थमतोपदिश्यते । तत्र दृष्टान्तः । ‘तथाहि दर्शनम्’ । यथा गायत्री षड्क्तरैः पादैस्तुष्टदा, तथा ब्रह्मापि चतुष्पादिति चतुष्पादत्वयोगात् साटख्यम् । तथाह्यन्यत्रापि क्वन्दोऽभिधायी शब्दः साटखादर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते । यथा संवर्गविद्यायां, तै वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सत्तत्त्वं छातमित्युपक्रम्य, सैषा विराट्—इत्युक्तम् । किञ्च । सर्वात्मकतया ब्रह्मणो लिङ्गेन गायत्रीप्रकरणबाधः । यदाह भगवान् जैमिनिः । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पाठदैर्बल्यमर्थविपक्षर्थादिति । अतः परं ब्रह्मैव गायत्रीशब्देनाभिधीयते ॥ २६ ॥

कन्दोऽभिधाय, तदेतद्वचाभ्यनुक्तमित्युदाहृतायाः, तावानस्य
महिमा—इत्यस्या क्षेत्रोऽपि ‘कन्दोविषयत्वान्नाच परमपुरु-
षा’भिधानमिति चेत्, न’। ‘तथा चेतोऽपर्णनिगमात्’। न गाय-
त्रीशब्देन कन्दोमात्रमिहाभिधीयते। कन्दोमात्रस्य सर्वात्मक-
त्वानुपपत्तेः। अपि तु, ब्रह्मण् * एव गायत्रौ+चेतोऽपर्णमिह
निगम्यते। ब्रह्मणि गायत्रौसाटश्चानुसन्धानं फलायोपदिश्यत
इत्यर्थः। सम्भवति च, पाठोऽस्य सर्वा भूतानि ‡ त्रिपादस्या-
स्तं दिवौति चतुष्पदो ब्रह्मणः चतुष्पदयाः गायत्र्या साट-
श्यम्। चतुष्पदा च गायत्री क्वचित् दृश्यते। तद्यथा—इन्द्रः
श्चौपतिर्बलेन पौडितः दुश्चरवनो वृषा समित्सु सासहेरिति ।
‘तथा ह्यन्यवापि साटश्यात् कन्दोऽभिधायौ शब्दोऽर्थात्तरे प्रयुज्य-
मानो दृश्यते। यथा च संवर्गविद्यायां, ते वा एते पञ्च चान्ये
पञ्चान्ये दश सम्पद्यन्ते इत्यारभ्य, सैषा विराङ्गनादिः॥८४॥

इतश्च गायत्रौशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

(क) भूतपृथिवीशरीरहृदयानि ॥ निर्दिश्य, सैषा चतु-

(क) इतश्च गायत्रौवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्यभ्युपगत्यमिति—‘एव’-

* ब्रह्मणीति भवितुमर्हति ।

† गायत्रीति ग-पुस्तके न यठते । पाठीऽयं न समीक्षीनतया प्रतिभाति ।

‡ विद्वा भूतानीति ख०, ग० ।

§ चतुष्पदः गायत्रा इति ख०, ग० ।

॥ अन्नादीति ग० ।

¶ भूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्रापानिति ख० ।

अदेति अपदेशो ब्रह्मणेव गायत्रीशब्दाभिधेय उपपद्यते ॥

उपदेशभेदान्वेति चेन्नीभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २८ ॥

(क) पूर्ववाक्ये, त्रिपादस्यामृतं दिवीति दिवोऽधिकरणवेन निर्देशात्, इह च दिवः पर 'इत्यवधित्वेन निर्देशात्, उपदेशस्य भिन्नरूपत्वेन पूर्ववाक्योत्त' ब्रह्म परस्मिन्न प्रत्यभिज्ञायत 'इति चेत्, न'। 'उभयस्मिन्नप्युपदेशेऽर्थस्यभावैक्येन प्रत्यभिज्ञाया 'अविरोधात्' * । यथा हृक्षाऽप्ये श्येनो हृक्षायात् परतः श्येन इति । तस्मात् परमपुरुष एव निरतिशयतेजस्तो, दिवः परी ज्योतिर्दीर्घ्यत इति प्रतिपाद्यते । एतावानस्य महिमा, अतो जायाञ्छ पूरुषः । पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति प्रतिपादितस्य चतुष्पदः परमपुरुषस्य ।

विदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमससु पारे ।

शब्दार्थः । 'च'कारोऽवधारणे । कुतः । भूतपृथिवीशरीरहृदयैस्तु अदागायत्रीयपदेशस्य ब्रह्मणेवोपपत्तेः' । यावन्मुख्यमुपपद्यते तावन्न गौणं कल्यनीयम् । अतो ब्रह्मण एव गायत्रीशब्दार्थत्वाभ्युपगतवेव न केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा भवितुमर्हन्ति । किञ्च । ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः इति अृतिः पूर्वैः ब्रह्मणः प्रकृतत्वे सङ्गच्छते । तस्माद् गायत्रीशब्दोदितं ब्रह्मवाभ्युपगन्त्यमिति ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात् तदेव प्रत्यभिज्ञायत इति ॥२७॥

(क) पुनराशङ्का परिहरति । पूर्वस्मिन् वाक्ये, त्रिपादस्यामृतं

* परमित्यादिरविरोधादित्यनः पादः ख-पुस्तके लिपिकरप्रमादात् पतित रूपवग्नताथम् ॥

इत्यन्नाभिहिता*प्राकृतरूपस्य तेजोऽप्यप्राकृतमिति तदत्तया
स एव ज्योतिःशब्दाभिधेय इति निरवद्यम् ॥

निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिःशब्दाभिधेयं प्रसिद्धवन्निर्दिष्टं
परमपुरुष + एवेत्युक्तम् । इदानीं कारण्यत्वव्याप्तामृतत्वप्राप्य-
पायतया उपास्यत्वेन शुत इन्द्रप्राण+शब्दाभिधेयोऽपि परम-
पुरुष एवेत्याह ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

(क) कौषीतकीब्राह्मणे प्रतर्देनविद्यायां, प्रतर्देनो ह वै दैवो-
दासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युडेन च पौरुषेण च इत्या-

दिवीति सप्तम्या द्यौराधारत्वेन निर्दिशते । अथ यदतः परो दिवो
ज्योतिरित्वच पञ्चम्या अवधित्वं प्रतिपाद्यते । तथाच विभक्ति-
भेदेन ‘उपदेशभेदात्’ ज्योतिर्वर्क्ये प्रब्रह्मिज्ञा ‘न’ सम्बवति ‘इति चेत्’ ।
‘न’ । कुतः । ‘उभयस्मिन्नपि’ उपदेशे तात्पर्यक्येण ‘अविरोधात्’ ।
विभक्तिभेदेन उपदेशद्वयेष्वि प्रतिज्ञाया अविरोधादिवर्थः । यथा
वक्षाये श्वेनः वक्षायात् श्वेन इति व्यपदिश्यते । अत्र उभयत्रापि दिवः
परत्वमेव विवक्तितम् । तस्मात् अमृतज्योतिःशब्दाभिधेयं निरतिशय-
दीप्तिमत्तरं ब्रह्मवेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

(क) पूर्वस्मिन्नधिकरणे, यदतः पर इत्वच यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थवाच-
कस्य बलात् तस्महत्तरं ब्रह्मलिङ्गं तेजोलिङ्गापेक्षया बलवत्तरमित्युक्तम् ।

* इत्यभिहितेति ग० ।

+ पुरुष इति ख० ।

++ प्राणादीति ख०, ग० ।

रभ्य वरं वृणीष्वेति वक्तारभिन्द्रं प्रति, त्वमेव वरं वृणीष्व यं
त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति प्रतर्दनेनीक्तः, स हीवाच
प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्यपाःस्वेति श्रूयते । तत्र
संशयः । किमयं हिततमोपासनकर्मतया इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो
जीव एव । उत, तद्विरिक्तः परमात्मेति । किं युक्तम् । जीव
एवेति । कुतः । इन्द्रशब्दस्य जीवविशेष एव प्रसिद्धेः । तत्समा-
नाधिकरणस्य प्राणशब्दस्यापि तत्रैव हृत्तेः । अयमिन्द्रभिधानो

न तथेह किञ्चित् बलवत्त्वसम्पादकमस्तोति प्रत्युदाहरणसङ्गतिरस्याधिकर-
णस्य । यद्वा, यथा दिवि दिव इत्यत्र प्रधानप्रबृद्धयर्थानुरोधात् गुणभूतस्य
प्रबृद्धयर्थान्यथात्वं नीतः, तद्विद्वापि खतन्त्रप्राणादिपदार्थभेदप्रतीतौ
तत्सापेक्षब्रह्मरूपैकवाक्यार्थप्रतीतेगुणभूताया अपलापो युक्त इति
दृष्टान्तसङ्गतिः । पदार्थप्रतीतिः स्वातन्त्रं जनकत्वेन, वाक्यार्थप्रतीते-
गुणत्वं तज्जन्यत्वेनेति बोध्यम् । कौषितकीब्राह्मणे श्रूयते । प्रतर्दनो ह वै
दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम, युद्धेन च पौरुषेण चेत्यारभ्य तत्र
वरं ते ददामीतीन्द्रेणोक्ते प्रतर्दनस्तं प्रतीष्मेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनु-
ष्याय हिततमं मन्यस इत्युवाच । (तं वरं त्वमेवालोच्य मे मह्यं वृणीष्व देही-
त्वर्थः ।) एवं प्रतर्दनेनीक्त इन्द्र इदमाह—प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा, तं मामा-
युरमृतमुपाःस्वेति । उत्तरत्रापि, अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा, इदं
शशीरं परिगृह्योत्यापयतीति, न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या-
दिति च । अन्ते च, स एव प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृत इति ।
अथ वित्तमोपासनाविधिविषयत्वेन इन्द्रप्राणशब्दवाचः किं जीवः । उत,
परमात्मेति संशयः । जीव इति पूर्वपक्षः । कुतः । इन्द्रशब्दस्य तत्रैव
प्रसिद्धेरिन्द्रशब्दसहचरितप्राणशब्दस्यापि स एवार्थ इति, त्वं मामायुरमृत-

हि * जैवः प्रतर्दनेन त्वमेव वरं दृष्टौष्ठ यं त्वं मनुष्याय †
हिततमं मन्यस इत्युक्तः, मासुपाःखेति स्वाक्षोपासनं हिततम-
सुपदिदेश । हिततमश्वामृतत्वप्राप्तुपाय एव । जगत्कारणे-
पासनस्यैवामृतत्वप्राप्तुपायतया ‡, तस्य तावदेव चिरं यावत्
विमीक्ष्ये । अथ सम्पत्स्य § इत्यवगतम् । अतः प्रसिद्ध
जीवभावण् इन्द्र एव कारणं ब्रह्मेत्याशङ्कायामभिधीयते—

मित्युपाःखेति तस्यैवोपास्यत्वोपदेशात् । राज्ञन्तर्लु । इत्रप्राणशब्द-
निर्दिष्टं जीवादर्थान्तरभूतं परं ब्रह्म, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो-
ऽजरोऽमृत इति इत्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्यैव जीवेष्वसम्भावितानामानन्दत्वा-
जरत्वामृतत्वानां अवणात् ॥ १ ॥ १ ॥ अं २१ ॥

इति श्रीरामनाथकृतै न्यायप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

(सूचार्थस्तु ।) प्रणोऽस्मि प्रज्ञात्मा त्वं मामायुरमृतमित्युपाःखेत्या-
दीन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव । कुतः । ‘तथानुगमात्’ । एष ‘प्राण’
एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति हिततमत्वप्रज्ञात्मत्वानन्दत्वाजरत्वादीनां
हि ‘तथा’ परमात्मपरिग्रहे सत्येवानुगम्तु । शक्यत्वात् । किञ्च । इत्रो
राजा जगतो य ईश इत्यादिषु तस्य परमैश्वर्यवत्त्वश्रवणोऽपि तचेन्द्रशब्द
ईश्वरविषयः प्रकरणादवगम्यते ॥ २६ ॥

* हीति ग-पुस्तके नोपलभते ।

† मनुष्यायेति न पथते ख-पुस्तके ।

‡ ग्राहित्वेतुलभिति ग० ।

§ सम्पत्स्यत इति ग० ।

¶ भावादिति ख० । पाठे यं नास्तभं रोचते ।

‘प्राणस्थानुगमादिति । अयमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो न जीव-
मावम् । अपि तु जीवादर्थान्तरभूतं परं ब्रह्म । स एष
प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इतीन्द्रप्राणशब्दाभ्यां प्रसु-
तस्यानन्दाजरामृतशब्दसामानाधिकरणेनानुगमो हि तथा
सत्येवोऽपपद्यते ॥ ३० ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्ध-
भूमा ह्यस्मिन् ॥ ३० ॥

(क) यदुक्तम्—इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्यानन्दोऽजरोऽमृत इत्य-
नेनैकार्थादयं परं ब्रह्मेति । तत्र उपपद्यते । मामेव विजानौहि,
प्राणोऽस्मि, प्रज्ञात्मा, तं + मामायुरमृतमिद्युपाःस्तेति ‘वक्ता
होन्द्रस्त्रिशोषाणं त्वाष्ट्रमहन्+मिलेवमादिना त्वाष्ट्रवधादिभिः

(क) ननु यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदयुक्तमिति ‘नर्जर्थः । कुतः ।
‘वक्तुरात्मोपदेशात्’ । उपक्रमे, मामेव विजानौहि त्रिशीषाणं त्वाष्ट्रमह-
नम्—इत्यादिना प्रज्ञातजीवभावस्य ‘वक्तुरिन्द्रस्य स्वात्मन उपस्थितोप-
देशात् । अत उपसंहारस्तदनुगुणो नेत्र्य ‘इति चेत्’ । परिहरति । ‘हि’
यस्मात् ‘अस्मिन्’ प्रकरणे उपक्रमादारभ्य ‘अथात्मसम्बन्धस्य ‘भूमा’
बाङ्गल्यमुपलभ्यत इत्यर्थः । आत्मन्याधियतया सम्बन्धमानानां तदसाधारण-
धर्माणां तथा चिदचितोऽस्त्र बज्जत्वेन सम्बन्धबज्जत्वस्य वक्तुः परमात्मत्वे
सत्येव सम्भवात् । तथाहि उपक्रमे तावत्, यं त्वं मनुष्याय हिततमं

* सति चेति ख० ।

+ लभिति ख० ।

‡ मरम्मुखाशृषीन् शालाष्टकेभ्यः प्रायच्छसित्यधिक ख-पुस्तके पठाते ।

प्रज्ञातः जीवभावस्य स्वात्मन एवीपास्यतां + प्रतर्दनायोप-
दिश्यति । अतः, उपक्रमे जीवविशेष इत्येव गम्यते । सत्या-
नन्दोऽजरोऽमृत इत्यादिभिरुपसंहारस्तदतुगुण एव वर्णनीय
'इति चेत्' ! परिहरति—'आध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्' आत्मनि-
यः सम्बन्धः तस्य भूमा भूयस्त्वं बहुत्वमित्यर्थः । आत्मन्या-
धेयतया सम्बन्धमानानां फु बहुत्वेन सम्बन्धबहुत्वं, तत्त्वास्मिन्
बहुत्वे परमात्मन्येव हि सम्भवति । तद्यथा रथस्यारेषु नेमि-
रपिता नाभावरा अपिताः, एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञा-
मात्रास्पर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिताः, स एष प्राण एव
प्रज्ञामानन्दोऽजरोऽमृत इति भूतमात्राशब्देनाचेतनाऽवस्तुजात-
मभिधाय प्रज्ञामात्राशब्देन तदाधारतया चेतनवर्गं तत्त्वाभिधाय
तस्याप्याधारतया प्रकृतमिन्द्रप्राणशब्दाभिधेयं निर्दिश्य तसेवा-

मन्यस इति ह्वितमोपासनं प्रारब्धम् । तत् तावत् परमात्मोपासनमेव ।
तस्यैव मोक्षसाधनस्य ह्वितमत्वात् । मध्ये च, एष ह्येव साधु कर्म कार-
यतीत्यादिना सर्वकर्मकारयित्वं श्रूयते । तथा, तद्यथा रथस्यारेषु
नेमिरपिता नाभावरा अपिताः एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्पर्पिताः
प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिता इति श्रूयमाणं सर्वाधारत्वं परमात्मन एव
धर्मः । अत इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिश्यः परमात्मैव उपास्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

* प्रज्ञातेति नोपलभ्यते ख-पुस्तके ।

+ उपास्यत्वमिति ग० ।

‡ सम्बन्धमानानामिति ख०, ग० । न सभीचीनमेतत् ।

§ अचेतनेति न पठाने ख-पुस्तके ।

नन्दोऽजरोऽसृत इत्युपदिशति । तदेतच्चेतनाचेतनात्मककृतस्त-
वस्त्वाधारत्वं जीवादर्थान्तरभूते तस्मिन् परमात्मन्येवोपपद्यत
इत्यर्थः ॥

अथवा, ‘अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्’ परमात्मासाधा-
रणधर्मसम्बन्धो*ऽध्यात्मसम्बन्धः, तस्य भूमा बहुत्वमस्मिन् प्रक-
रणे विद्यते । तथा हि प्रथमं त्वमेव वरं वृणौष्ठ, यं त्वं मनु-
षाय हिततमं मन्यस इति मासुपाख्येति च परमात्मासाधा-
रणमीक्षसाधनोपासनकर्मत्वं प्राणशब्दनिर्दिष्टस्येन्द्रस्य प्रती-
यते । तथा, एष एव साधु कर्म कारयति, तं यमेभ्यो लोकेभ्य
उन्निनौष्ठति, एष एवासाधु कर्म कारयति, तं यमध उन्नि-
नौष्ठतीति सर्वस्य कर्मणः कारयत्वत्त्वं परमात्मधमः । तथा,
तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरपिता नाभावरा अपिता एवमेवैता
भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिता इति
सर्वाधारत्वत्त्वं तस्यैव धर्मः । तथा, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा-
नन्दोऽजरोऽसृत इत्येतेऽपि परमात्मन एव धर्माः । एष लोका-
धिपतिरेष सर्वेश इति च परमात्मन्येव सम्भवति । तदेव-
मध्यात्मसम्बन्धभूत्वोऽत्र विद्यमानत्वात् परमात्मैवाचेन्द्रप्राणशब्द-
निर्दिष्टः ॥

कथं तर्हि प्रज्ञातजीवभावस्योन्द्रस्य स्वात्मन उपास्त्वीप-
देशः संगच्छत इत्यवाह ।

* अध्यात्मसम्बन्धभूमेत्यादिधर्मसम्बन्ध इत्यनः प्राढः ख-पुस्के लिपिकरप्रमा-
दात् पतित इत्यवधेयम् ।

† जीवस्येति ख० ।

शास्त्रदृष्ट्या दृपदेशो वामदेववत् ॥ ३१ ॥

(क) प्रज्ञातजीवभावेनेन्द्रेण, मामेव विजानीहि* मासुपाः-
खेति उपास्यब्रह्मणः स्वात्मत्वेनोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्त-
स्वात्मावलोकनकृतः । अपि तु 'शास्त्रेण स्वात्मदृष्टिकृतः । एत-
दुक्तं भवति । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, अन्तः प्रविष्टः शास्त्रा जनानां
सर्वात्मा, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरी, यमात्मा न वेद,
यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरी यमयति, एष † सर्वभूता-
न्तरात्मापहतपाप्ता दिव्यो देव एको नारायण इत्येवमादिना
शास्त्रेण जीवात्मशरीरकं परमात्मानमवगम्य जीवात्मवाच्चिनामहं-
त्वमादिशब्दानां परमात्मन्येव पर्यवसानं ज्ञात्वा, मामेव विजा-
नीहि, मासुपाःखेति स्वात्मशरीरकं‡ परमात्मानमेवोपास्यत्वे-
नोपदिशति—'वामदेववत्' । यथा वामदेवः परस्य ब्रह्मणः सर्वा-

(क) कथमिन्द्रो जीवत्वादनुपास्योऽपि मासुपाःखेत्युपदिष्टवानिवत्
चाह—शास्त्रेति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मा, एष त आत्मान्तर्याम्यमृत
इत्यादि—'शास्त्रदृष्ट्या' स्वान्तर्यामिणः परब्रह्मणः सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वा-
त्मकत्वमवगम्य, मामेव विजानीहीतीन्द्रस्तु स्वात्मत्वेन परमात्मोपदेशोऽयम् ।
तत्र दृष्टान्तः, 'वामदेववदिति । यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या स्वात्मशरी-
रकं परमात्मानं पश्यन्, अहं मनुरभवं सूर्यस्वेत्याह । तद्विवर्यः । ३१ ।

* बानीहीति ग० ।

† एष—इत्यसात् प्राक्, स त आत्मान्तर्याम्यमृतः, य आत्मनि सञ्चरन् यस्यात्मा
शरीरं यमात्मा न वेदेति स्व-गपुष्कयीरधिकं प्रठाते ।

‡ शरीरमिति ग० ।

तरामत्वं सर्वस्य तच्छरीरत्वं शरीरवाचिनां शब्दानां शरी-
रिणि पर्यवसानं पश्यन्नहमिति खामशरीरकं * परं ब्रह्म
निर्दिश्य तत्सामानाधिकरणेन मनुसूर्यादीन् व्यपदिशति । तदै-
तत्पश्यन् च्छिर्विमदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्यस्य, अहं
कच्चीवान् † च्छिरस्मि विप्र इत्यादि ‡ । यथा च प्रक्षादः,
सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ।

मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ॥
इत्यादिवृद्धिति ॥

अस्मिन् प्रकरणे जीववाचिभिः शब्दैरचिह्नशेषाभिधायिभि-
शोपास्यभूतस्य ॥ ब्रह्मणोऽभिधाने कारणच्छीद्यपूर्वकमाह ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नति चेन्नोपासाचैविधा-
दाश्रितत्वादिह च तद्योगात् ॥ ३२ ॥

(क) न वाचं ॥ विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्, विश्वी-
र्षाणन्त्वाष्ट्रमहनं, मरुनुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छमि-

(क) यदुक्ताम्, अथात्मसम्बन्धवाङ्गत्यात् न देवतात्मा प्राण इति ।
तत् सत्यम् । तथापि न ब्रह्मपरमेवेदं वाक्यं, किन्तु जीवमुख्यप्राणपरमपि ।

* शरीरमिति ग० ।

† कच्चीवानिति ख-पुस्तके नीपलभ्यते ।

‡ यथा वामदेव इति प्रसिद्धो रुद्रः सोऽव्रवीत् । अहमेकः प्रथममास, वर्तमान-
व भविष्यामि च । नाम्यः कस्यमन्तो व्यतिरिक्त इत्यादिवदित्यधिकं ख-ग-पुस्तकयो-
र्द्द्यसे ।

§ इत्यादिवचेति ग० ।

¶ भूतंति क० । भूतस्य परस्येति ग० ।

|| वाचमिति क० । प्रठीयं न साम्रदायिकः ।

त्यादि 'जीवलिङ्गात्, यावदस्मिन् * शरीरे प्राणी वसति तावदायः । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञामेदं शरीरं परिगृह्णोत्यापययतीति 'सुख्यप्राणलिङ्गाच्च' 'नाध्यात्मसम्बन्धभूमेति चेत्, न' । 'उपासाचैविध्याद्वेतोः †, उपासनाचैविधमुपदेष्टु' तत्तच्छब्देनाभिधानम्—निखिलकारणभूतब्रह्मणः स्वरूपेणानुसन्धानं भोक्तृवर्गशरीरकत्वानुसन्धानं भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वेनानुसन्धानञ्चेति विविधमनुसन्धानमुपदेष्टुमित्यर्थः । तदिदं विविधं ब्रह्मानुसन्धानं प्रकरणान्तरेऽप्याश्रितम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दो § ब्रह्मेत्यादिषु खरूपानुसन्धानम् । तत् स्वद्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्, निरक्षत्त्वानिरक्षत्त्व, निलयनञ्चानिलयनञ्च, विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च, सत्यञ्चानुष्टुपतञ्च सत्य-

कुतः । 'जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । न वाचं विजिज्ञासीत, वक्तारं विद्यादिति जीवलिङ्गं, वागादिकरणैर्याएतस्य बहुजीवस्य विज्ञेयत्वमुपलभ्यते । एवं प्राण एव प्रज्ञामेदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयतीति प्राणलिङ्गं, देहधारणस्य प्राणलिङ्गत्वात्—'इति चेत्' । 'न' । 'उपासाचैविध्यात्' । उपासनायास्त्रिविधत्वमुपदेष्टु' ब्रह्मण एव तत्तच्छब्देनाभिधानात् । यथा खच्चन्यत्र विविधोपासनं ब्रह्मण आश्रीयते । तत्र, सत्यञ्चानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपेण ब्रह्मण उपास्यत्वम् । तत् स्वद्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिषु जीववर्गान्तर्यामितया प्राणाद्यन्त-

* यस्मिन्निर्ति ख० ।

† उत्त्याय यातीति ग० ।

‡ उपासत्यादिषाठः ख-पुस्तके एतित इति प्रतिभाति ।

§ आनन्द रत्यत्र विश्वानमानस्त्वमिति ख० ।

मभवदित्यादिषु भीकृश्चरौरतया भीग्यभीगोपकरणश्चरौरतया
चानुसन्धानम् । इहापि प्रकरणे चिविधमनुसन्धानं सुन्धत
एवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यत्र हिरण्यगर्भादिजीवविशेषाणां
प्रकाल्याद्यचेतनविशेषाणां च परमात्मासाधारणधर्मयोगस्तदभिधा-
यिनां शब्दानां परमात्मवाचिशब्दसामानाधिकरणं वा दृश्यते ।
तत्र परमात्मनस्तत्त्विदचिद्विशेषान्तरात्मतानुसन्धानं प्रति-
पिपादयिष्यतमिति । अतोऽत इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवा-
दर्थान्तरभूतः परमात्मवेति सिद्धम् ॥

इति श्रीभगवदामानुजाचार्यविरचिते[‡] शारीरकमीमांसाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

र्यामितया च तस्योपाख्यत्वम् । एवमिहप्र तर्दनविद्यायामपि 'तद्योगात्'
तस्य चैविधस्य सम्भवात् । अत इन्द्रप्राणनिर्दिष्टः परमात्मवेति
सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामनाथवत्तै । श्रीभाष्यसारसङ्क्षेपे ब्रह्मसूत्रवत्तै ।
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* अथेति क० ।

† परमात्मेति ग० ।

‡ श्रीमद्भागवदानुजविरचिते इति ख० । रामानुजाचार्यभयवेदात्माचार्यविरचित-
इति ग० ।

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

B Ramanuja
132 Sribhasyam
V3R34
19--

[REDACTED]

